

Republikánus elmélkedések

Magyar Füzetek 12

MAGYAR FÜZETEK

Időszaki sorozat

A Magyar Füzetek a mai szabad magyar gondolkodás archívuma. Anyagát részint megjelent, de magyarul nehezen hozzáférhető, vagy kevésbé ismert, részint meg nem jelent művekből meríti, azoknak részleges vagy teljes közlésével.

A Magyar Füzetek egyaránt helyet ad az anyaországban, a kisebbségben és a Nyugaton élő szerzőktől jövő írásoknak. Célja a jelenkori demokratikus gondolkodás különböző magyar ágainak egymással való megismertetése, s e gondolatcserének a szomszéd országokban bontakozó új politikai-szellemi áramlatokkal való szembesítése.

A Magyar Füzetekben megjelenő írások szerzőik nézeit fejezik ki, ennélfogva még ugyanabban a kérdésben is eltérő vagy éppen ellentétes következtetésekhez juthatnak. Az ellentétek, vagy a világnézeti különbségek letompítását a szerkesztés nem tekinti feladatának.

A Magyar Füzetekben való megjelenés nem minden esetben igényli a szerző közvetlen hozzájárulását (amennyiben utánközlésről van szó). A sorozat szívesen fogadja az első közlésre beküldött kéziratokat. Kizárólagos közlési jogra nem tart igényt: minden szerző maga rendelkezik munkája további felhasználásáról. Írói álnév használatát csillag (*) jelzi.

A Magyar Füzetek kinyomtatását a határokon kívül élő szabad szellemű magyarok áldozatkészsége teszi lehetővé.

Magyar Füzetek

12

Az 1956-os Magyar Forradalom

Történetének Dokumentációja

és Kutatóintézete

Könyvtár

MAGYAR FÜZETEK

P/ST **Időszaki sorozat**

Szerkesztői munkaközösség:

Borsody István (Pittsburgh)

Fejtő Ferenc (Párizs)

Kemény István (Párizs)

Kende Péter (Párizs)

Király Béla (New York)

Schöpflin György (London)

Szabó Zoltán (Bretagne)

Varga Iván (Kanada)

A szerkesztésért és kiadásért felelős: Kende Péter

Főmunkatárs: Kemény István

CAHIERS HONGROIS — Collection à périodicité variable, publiée par DIALOGUES EUROPEENS — Association 1901 (12, rue Drouet-Peupion, 92240 Malakoff, France) — Directeur de la publication : P. Kende.
ISSN : 0292-7934

Paris, 1983

TARTALOM

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS : Republikánus elmékedések	4
KOVÁCS ANDRÁS : Két kiegészítés	32
SZALAI PÁL : A szocializmus gondolati alapjai (Megjegyzések Vajda Mihály tanulmányához) ..	62

Brezsnyev után

KONRAD GYÖRGY : A magyar út	76
POZSONYI* MIKLÓS : Szocializmus béklyók nélkül	103
Vita a magyar értelmiségi ellenzék szerepéről és lehetőségeiről (<i>Kovács Tibor</i>)	113
Duray Miklós és a csehszlovákiai magyar kisebbségi jogvédelem fölszámolása	126
TAJÉKOZTATÓ az 1982. decemberében Budapesten lezajlott házkutatásokról	129

Mi történik Erdélyben?

I. Az események leírása	131
II. Az előzmények	136
MEMORANDUM a helsinki értekezlet megállapodásainak betartását ellenőrző madridi konferencia résztvevőihez	141
<i>Ara-Kovács Attila tiltakozása</i>	143
Az « Ellenpontok » nyilatkozata	144

Szabad fórum

<i>Londoni levél</i>	147
----------------------------	-----

Dokumentum

BIBÓ ISTVÁN MEGJEGYZÉSEI AZ « EURÓPAI NAPLÓ »-RÓL	149
ERRATUM	160

Republikánus elmélkedések

Az állam életére nem a hatalom veszélyes, amelyet szabad választás adományoz, hanem az, amelyet a polgárok saját maguknak szereznek meg.

(Machiavelli: *Discorsi*, XXXIV.)

Machiavelli idézett mondata kétféleképpen érthető, s mind a kétféleképpen igaz. Ha az államot az emberi együttélés szükségképpen keretének, s ezért egyben legfőbb instanciájának tartjuk, akkor világos, hogy a hatalom szabadon választott mivolta az egyetlen, ami azért kezeskedik, hogy ez a keret és instancia képviseli az együttélés adott alakzatában részt vevő embereket. A szabadon választott hatalom ugyanakkor a lehető legegyszerűbben legitimálható, rendelkezik a társadalmi szerződés számos formai ismervével, s ezért mindazok a cselekedetek, amelyeket az adott hatalom — a maga megszabta rend keretein belül — legitimnek tekint, közvetve az összes politikai lények akaratával legitimálhatók, akkor is, ha a megkülönböztetést, pl. jogos és jogtalan között már a hatalom hajtja végre mintegy a társadalomban élő szubjektumok képviselőit — s még akkor is, ha ezt történetesen akaratuk ellenére teszi. Az egyes honpolgárok, illetve kisebb-nagyobb csoportjaik által megszerzett hatalom azért veszedelmes, a hatalomra való jog forrását önmagukból kell meríteniük. Olyan jogforrásra van

itt szükség — a hosszabb időre stabilnak nemvékelhető pusztá erőszakon kívül —, amelynek az előföltevései nyíltan az emberi együttélés adott formáin kívül fekszenek, akár időben, amellyel valamely dinasztia vagy nemesi rend ősi előkelősége mérhető, akár a szimbolikus térben, mint a földi terek fölötti magasból alásugárzó természetfölötti karizma, vezérei elhivatottság esetében. Ebben az esetben a legitimáció a polgári társadalom, société civile határain túlról érkezik, e határokhoz képest transzcendens, nem elégíti ki a hagyományellenes és vallásilag többnyire közömbös észjárásnak azt az igényét, hogy minden személyfölötti tárgyiséget csak annyiban ismerjen el, amennyiben mindazon létezők képviselőének tekintheti, amelyek elvonatkoztatásának hitte volt. Az a hit, amely szerint a tárgyiség: elvontság, annak a hitnek az alapja is, amely szerint a legitim államhatalom mint önálló tárgyi létező: képviselő lehet.

Ha az államról, mint olyanról kevésbé volnánk nagy véleménnyel, s igent mondanánk a veszedelmekre, amelyek érhetik, akkor is igazat kellene adnunk Machiavelinek. Az állam — első, fölületi megközelítésben — akkor nevezhető rossznak vagy akár a gonosznak, ha nem az, aminek magát kiadja, ha tehát kételyek érinthetik azt az igényét, hogy a société civile tagjait, a honpolgárokat képviselje. Ez a kétely kétféle lehet: vagy kételkedünk abban, hogy ez vagy amaz államhatalom csakhogyan képviseli-e a honpolgárokat, vagy pedig abban, hogy ilyesfajta képviselő egyáltalán lehető vagy létesíthető-e. Az első esetben a hatalmat szerzett polgárok csak a szabad választás hamis látszatait rombolhatják le s valamely más, autentikusabb, valóságosabb szabad választást kell előkészíteniük vagy kieszközölniük. A polgárok számos demokratikus vagy szocialisztikus elképzeléseket melegengető csoportja éppen ezért, a szabad választás intézményesítése végett vállalta az illegitim hatalomátvitel ödiomát. Ezzel azonban a saját maguknak megszerzett hatalom formailag idomult a szabad választás révén megszerezhető hatalom fogalmi szerkezetéhez: ugyanis saját benső szabályként, lehetőség gyanánt önmagában rejlő lényegeként tartalmazza az egyetemes kiterjesztés és álta-

lánosíthatóság — újkori — igényét. Ugyanakkor pedig nem vonhatta kétségbe a szabad választás általi legitimáció érvényét, hiszen ennek hamis látszatát lerombolva, autentikus alakját kívánta jogaiba helyezni, pálcát törvén ekként saját maga fölött. A második esetben — ha kételkedünk az « állam » nevű személyfölötti-tárgyi létező jogát és lehetőségét arra, hogy a honpolgárok egyetemét képviselje — inkább helyeselhetjük azt, hogy a polgárok önmaguknak hatalmat szerezzenek. Ez esetben ugyanis képtelenség volna a képviselő eszméjének mintájára hatalmukat egyetemesen kiterjeszthetőnek elképzelniük, s e szellemben cselekedniük, hacsak — amire modern társadalomban nincs okuk — föl nem tételeznek hatalmak hagyományos-transzcendens legitimációját illetően olyan társadalmi egyetértést, konszenzust, amelyben egyöntetű ennek a legitimációnak a polgári-civil társadalom határain kívül eső előföltevéseibe vetetthet. Ennek a konszenzusnak az erőszakos megteremtése, történelem fölötti idegységének — Szűcs Jenő terminusával — historizáló összekalapálása nem lehetetlen, ezt Adolf Hitler nemzeti szocializmusa bebizonyította. Abban a fejtegetésünk céljaira kissé leegyszerűsített középkori társadalomban, ahol a regionális, korporatív és rendi önkormányzatok laza együttese nélkülözhetette különálló erőszakos szervezetek alakítását, az egyes tradicionális csoportok jogi szabályozásának tárgya és alanya igen nagy mértékben azonos volt, illetve az alárendelés nem az államnak mint elvontságnak a közbevetésével történt, hanem a hatalmat birtokló emberek akciója révén. Az elkülönülő mellérendeltség, ez az — úgyszólván — társadalmi parataxis voltaképpen csak az egyes csoportok sajátlagos hatalmát tűrte meg; a görög polist, az enyémhez hasonló romantikus fölfogások egyik szokásos referenciális alapját csak azért nem említem, mert kételkedem Európa történelmének ilyen nagy mérvű folytonosságában. « A keresztyén korszakot éppen az önálló képződményeknek ez az összessége jellemzi — írja az anarchista elmélet egyik klasszikusa, Gustav Landauer *Revolution* (1907) című könyvében —, azok átjárják egymást, keresztül-kasul rétegződnek, anélkül, hogy ebből piramis vagy valaminő összkényszer vált volna. A közép-

kor formája nem az állam volt, hanem a társadalom, a társadalmak társadalma. És ami ezeket a csodálatosan sokrétű és differenciált alakzatokat egységesítette és nem össze-, hanem odafönn mintegy magasabb egységgé kötötte, oly piramissá, amelynek csúcsa nem uralom volt, hanem valami a levegőgben, láthatatlan — ez a szellem volt... »

Ha nem próbáljuk meg az egyes hagyományos rendek, korporációk, közösségek sajátos uralmi formáiból hamis legitimáció céljaira elvonni az előkelően ómódit, hogy aztán a modern egyetemesítő törekvések szabad választás nélküli, eleve romlott válfájának leplvé tegyük — ahogyan a fasiszták jártak el —, hanem egyszerűen csak helyesljük azt, az állammal szembeni bizalmatlanságunk jegyében, hogy a honpolgárok, a politikai lények és csoportjaik hatalomra tegyenek szert, általánosíthatatlan, tehát értelemszerűen korlátozott hatalomra, amelynek a-lanya és tárgya lehetőség szerint (és a későbbiekben tisztázandó módon) egybeesik, és mindenfajta olyan viszonylatrendszernek véget vet, ahol az állam és az individuum között *nincs semmi*, akkor — némiképp az anarchistákra emlékeztető módon — bebizonyítottuk Machiavelli mondatának igazát akkor is, ha nem tartunk erősen az államra, az állam életére leselkedő veszedelmektől.

Elképzelhető, sőt megszeglélhető a hatalomnak olyan fajtája is, ahol a honpolgároknak az a csoportja, amely megszerezte, országglását a képviseleti elvvel legitimálja, bárha nem szabad választás juttatta hozzá. Az effajta hatalom birtokosai alaki szempontból hasonló viszonyban vannak a többi politikai lénnel, mint egy népszavazásos rendszer kedvezményezettjei, ugyanis az állam-al azonosuló uralmukat semmilyen, a nép (mint az egyes individuumok egyszerű összege) és az elvont-egyetemes államhatalom közötti, közbülső erő nem korlátozza, és az egyszer már megszerzett hatalom honpolgárok más csoportjai által legitim módon többé már nem kaparint-ható meg. Ezt az ilyesfajta hatalom birtokosai — gyakran jóhiszeműen — azzal a filozófiai színű fölfogással indokolják, amely ilyen vagy amolyan okból nem bíz az

emberek választásainak szuverénításában, másszóval az akarat szabadságában, a szabad döntésben és önnön személyfölötti-tárgyi érvényét mint magánvaló értékrendszerét az egyes emberek egyenkénti és összességükben vett lényegének közös-egyetemes objektivitásában véli látni. Valamivel egyszerűbben: az ilyen hatalom birtokosai nem az emberek — politikai lények, honpolgárok — szabad döntésekben megnyilvánuló *akaratát* hiszik képviselni, hanem az embereknek (a köznapi tudáséitól eltérő, pl. tudományos módszerekkel megismert) szükségleteiben, érdekeiben, történelmi hivatásában megjelenő, társadalmi egészként végzett tevékenységéből kitetsző *lényegét*. Ilyeténképpen abba a furcsa helyzetbe kerülnek, hogy szemben a szabad választáson, illetve ennek a konszenzustól elismert hitén nyugvó hatalom birtokosaival, akik mindig elaltathatják lelkiismeretüket azzal, hogy csak a nép, vagy legalábbis a többség akaratának pusztá végrehajtói — és a közakaratot nincsen megbízásuk fölülbírálni! —, minden tettük könyörtelen erkölcsi megítélés alá esik.

Miért? Azért, mert ha a hatalom birtokosai nem a szabad akaratral rendelkező alanyok döntéseinek megtudakolói és teljesítői, akkor a szó szigorú értelmében csak ők szubjektumok. Döntéseik tehát lehetnek jók és rosszak, sőt: politikai döntéseik közül csak az övéik lehetnek ilyenek. Ne gondoljuk azonban e hatalmasokról, hogy ők a társadalom ítélete alatt nyögő erkölcsi páriák. Döntéseik helyessége kizárólag attól függ, hogy helyesen ismerték-e föl az emberi nemnek a szükségletekben kifejeződő lényegét, hogy jó munkásai voltak-e a magának tetteiken keresztül utat törő történelmi szükségyszerűségnek, illetőleg e szükségyszerűség nemzeti-regionális aleseiteinek. Ezért a hatalmasok némelyike, pl. a kelet-európai és ázsiai állampártok olyik vezetője vagy ideológusa sűrűn hajlik arra, hogy kevésbé célirányos vagy sikeres tetteinek okát ne az erkölcsi hibában, hanem a megismerő elme tévedésében lássa. Az ilyen tévedés viszont, ha alaposan megfontoljuk, súlyos nehézségekbe kell ütköznék. Ha ugyanis ezek a hatalmasok, az emberi lényeg képviselői — s maguk is emberek lévén, osztoznak eb-

ben a lényegben —, akkor nem lehet azt tenniük, ami ezzel a lényeggel nem fér össze, mert az a lényeg, amely egyetemlegesen mindenkié, nem lehet rejtett, csak szüntelenül megjelenő — és az időben kibomló-módosuló változata, a történelmi szükségszerűség nem lehet alternatív, hiszen akkor legalább kétféleképpen lehet legitim módon képviselni, ami legalábbis az államhatalom és a nép közötti közvetlen viszonyt tenné tönkre. Különben is, miféle szükségszerűség volna az, amely így is lehet, meg amúgy is? Ezért az ilyen hatalom birtokosainak tettei erkölcsileg ítélendők meg, de logikai szükségszerűséggel, acélos biztonsággal jelenthető ki, hogy csakis jók lehetnek.

Eppen ezért ennek a filozófiának az alapján lehetetlen bírálni a szükségszerűség és a lényeg képviselőiként föllépő állampártok ténykedését, amint ezt szemléletesen illusztrálja a század egyik legelmélyültebb politikai gondolkodójának, Lev Trockijnak a látványos és tanulságos kudarca. Ugyanakkor ebből a filozófiából kiindulva magát az esszenciális képviselőt följobb vázolt tanát sem lehet megreformálni (engedtesék meg itt utalnom Lukács György ontológiájáról írott bírálatomra — sajtó alatt). Ugyanis a hatalom és a nép, illetve az állam és a polgári (civil) társadalom közötti közvetlen viszony, ami semmilyen közbülső, « részleges » erő prizmáján nem törik meg, indokolatlan és alig véghezvihető történetelméleti modellt, amelyet sem a tapasztalat nem támaszt alá kellő mértékben, sem az erkölcs nem ír elő és a megismerés természete sem kényszerít ránk okvetlenül. A hagyományos embercsoportok, az ún. organikus közösségek, sőt, a modern társadalmak egyes, ún. funkcionális csoportjainak részleges politikai ereje, az abszolút állam befolyását csökkentő szerepe soha nem szűnt meg teljesen, és nem is kívánatos, hogy megszűnjék.

Ha most egy pillanatra el is hanyagoljuk a szovjet típusú társadalmaknak, a « létező szocializmus » különféle válfajainak kérdéseit, akkor is világos, hogy a plebiszcitárius (népszavazásos) elnöki demokráciának az az elképzelése, amely Charles de Gaulle tábornoké volt — akinek álláspontját legjobban a magyar politikai történet-

ből merített kifejezéssel mint szabad királyválasztót írhatjuk körül —, már csak a szabad vállalkozásra épülő gazdasági rend és a nyilvánosság fönntartott, többé-kevésbé szabadelvű szerkezete miatt is képtelenség, akkor is, ha a politikai pártokká szerveződött érdekképviselések és világnézeti csoportosulások súlya jócskán csökken. Ehhez hasonló egyszerű érvek szólnak a totalitárius állam akár helyeslő, akár helytelenítő hangsúllyal megfogalmazott elméletei ellen.

Föltehető, hogy a politikai szabadság legnagyobb — eszmei — ellenfele a politikai egyetemesség. Éppen ezért olyan fontos a regionális és csoport-önkormányzat, a hagyományos embercsoportok, pl. a nemzet szerepe a politikai szabadságnak abban a gondolati gyakorlatában és gyakorlati gondolatában, amely *Bibó István* nevéhez fűződik.

Hegel írja a *Jogfilozófiában* (1821): « A család széthull, tagjai önállókként viselkednek egymás iránt, s csak a kölcsönös szükséglet köteléke fogja össze őket. A *polgári társadalom* e fokát gyakran az államnak tekintették. Ámde az *állam* csak a harmadik, az erkölcsiség, s a szellem, amelyben megtörténik az egyéniség önállóságának és az általános szubsztancialitásnak roppant egyesülése. Az állam joga tehát magasabbrendű, mint más fokoké: a szabadság a legkonkrétabb alakjában, amely már csak a világszellem legfőbb abszolút igazsága alá esik. » (33. par.) Körülbelül ez annak az egyetemességnek a képe, amely szerény nézetem szerint a szabadság legnagyobb ellenfele. Semminő kifogást nem lehetne ugyanis emelni az önálló egyéniség és az általános szubsztancialitás egyesülése ellen, ha ez az egyesülés két egyenrangú entitás között menne végbe. Georg Wilhelm Friedrich Hegel filozófiájának értelmében azonban minden elvontan fölfogott individualitás csak üres kezdet, önmagában közvetlenül csak a semmivel egyenlő valami, ami csak a szellem munkájának beindulásával, közvetítéseken keresztül jut — kifejezhető, kommunikálható — konkrétséghez. Az önálló egyéniség, akárcsak egyéb elvont fogalmak — mint pl. a lét — csak akkor lesz megánvalóan önmaga, ha valami mástól határolt. Ez a más, ez a « második » csak

akkor látható és hasonlítható össze véle, ha *van* vagy *lesz* arkhimédeszi pont, ahonnan e kettő látható. Kell lennie valaminek, ami az emberi egyedeken túl van, ahhoz, hogy az egyedek mint egyedek fölfoghatók legyenek. A pusztá szubjektivitás — láthatatlanság okán — nem lehet kiindulópont, az pedig, hogy a szabad akarat alternatív jellege folytán beállható (erkölcsi) kettősség lenne alkalmas arra, hogy az elvont alany megnyilatkozzék, nem Hegel gondolata. Nem csoda, hogy a közvetítéseken keresztül önmagához jutó, tehát a voltaképpeni individuális alany Hegel számára az uralkodó, akiben szuverén módon testesül meg a kifejtett egyediség, hiszen csak saját magába fölvetve, önmaga dialektikus útján megszerzett aspektusai korlátozzák — azaz: csak önmaga, azaz: semmi. « Az államakarat (...) végső mivolta (...) egyszerű, s ezért *közvetlen* egyediség. Magában a fogalmában gyökerezik így a *természetesség* meghatározása. Az uralkodó ennél fogva lényegileg ez az egyén, elvonatkoztatva minden más tartalomtól, s ez az egyén közvetlen természetes módon, természetes *születése* által van az uralkodó méltóságra meghatározva. » (Op. cit., 280 par.) A természetesség itt előjog. Nem bárkinek a születése, valamely vérségi le származáshoz való kapcsolódása természeti, hiszen a pusztán empirikus, individuális alany láthatatlan, csak a társadalmat közvetítésként, alárendelt mozzanatként tartalmazó viszonyok együtteseként elgondolható szuverén az, akinek természete van, vagyis a társadalmiságon kívül bármije. A közrendű embert, akinek a prototípusa Hegel számára kétségtelenül a hivatalnok, szubsztancialitás kizárólag a szuverén uralkodó szuverén döntése révén illeti meg. A szubsztancialitáshoz való jog szabad döntés következménye ugyan, de olyasvalaki döntéséé, aki több mint személy. « A egyén — írja Hegel —, akit a szuverén aktus egy hivatali álláshoz köt, rá van utalva kötelezőteltetésre, viszonyának szubsztanciális mozzanatára mint a kapcsolat feltételére. E kapcsolatban találja meg e szubsztanciális viszony *következményeként* megélhetését és különös érdekeinek biztosított kielégítését, s azt, hogy külső helyzete és hivatali tevékenysége mentes egyéb szubjektív függőségtől és befolyástól. » (Op. cit., 294.

par.) S ehhez a kommentár: « A hivatali viszony (...) nem szerződéses viszony... Az alkalmazott nem egyes esetleges szolgálattételre hivatott, mint a megbízott, hanem szellemi és különös egzisztenciájának fő érdekét helyezi ebbe a viszonyba. » (Eodem loco.) Látható, hogy a filozófus az államhoz kapcsolt egyedi alany szabadságát akkor látja biztosítottnak, ha az őt a köz (Gemeinwesen) szellemi formájában és formája révén artikulált lénynek tekintheti, akit személyes, egyéni önkény (akár hagyományos, hűbéri-legitim, de nem racionalizálható erőszak) nem érinthet. Az állam-Isten szubsztancialitásában való föloldódás mintegy biztosíték arra, hogy a szükségszerűség végrehajtójául szegődött egyén élvezheti a tárgyivá jegecesedett Szellem abszolút védelmét. Meg kell jegyezni, hogy az embereket általában sújtó szerencsétlenségek és szenvedések igen nagy része éppen a Hegeltől szubjektív befolyásnak nevezett egyéni gonoszság, erkölcstelenség, erőszak oldaláról éri őket. Klasszikus érvénnyel írja le Simone Weil, a nagy heterodox keresztyén teológus üzemi naplójában azt, hogy a valóban személytelen-embertelen modern munkafolyamatban az uralom személyes-önkéntes-aleatorikus erőszaktechnikája alázza meg leginkább az emberi méltóságot, ami a munkavégzés monoton, szimmetrikus, ismétlődő, ugyan engedelmességre szorító, de pusztán geometriai szépségében bővelkedő voltának zsongító és butító hatásához képest maga az eleven parázs. A törvényes, jogilag szabályozott, személytelen, ha úgy tetszik, elidegenült tárgyiságban való megszűnése az alanyi egyediségnek — ha kétségbe vonja is, még hozzá sikerrel, az egyedek szuverén erkölcsi függetlenségét —, egyszerűen nem bántó és nem megszegyenítő. A velünk — erkölcsi szemszögből — egyenlő embertársainktól elszenvedett bánatalom igazi vereség, mert ezt elvileg mindenkor megakadályozhatjuk. Minél *nagyobb* a baj oka, annál *kisebb* benne a röstellni való. Minél jelentékenyebb az az erő, amely szándékait ránk kényszeríti, annál kisebb — esetleg akarattunk elleni — engedelmességünk miatti erkölcsi felelősségünk. Minél inkább tárgyi, minél kevésbé alanyi az a hatalom, amely ellen nem merünk lázadni, annál menthetőbb vétség « a polgári engedetlenség iránti

kötelesség » (Henry David Thoreau, 1817-1862) elmulasztása. Hiba, sőt kegyetlenség volna lebecsülnünk a megnyugvásnak és a biztonságnak, akár a Thomas Mann emlegette « hatalom védte bensőségnek » ebben rejlő elemét. Annak a leszögezése, hogy a hivatali viszony nem *szerződéses* viszony — tehát nem legalább alakilag *egyenrangú* felek kapcsolata — megszünteti azt a kibírhatatlanul kínzó terhet, amelyet az emberek cipelhetnének, ha alkalmazotti, tisztviselői minőségükben minden tetteiket autonóm erkölcsi döntés következményeként tudatosítanák. Márpedig a mai kelet-európai társadalmakban a felnőttek 99 százaléka valamiképpen tisztviselő vagy ilyesvalaminek tekinti magát. Az emberek fölött tornyosuló irdatlan hatalmakkal való illetén kiegyezés vagy megbékélés azonban nézetem szerint nem szorul rá arra az emfázisra, arra a túlzóan, patetikusan helyeslő értékhangsúlyra, amellyel Hegel jogbölcsélete ellátja. Az alkalmazott helyezheti ugyan szellemi és különös egzisztenciájának fő érdekét *ebbe* a viszonyba, de akkor ezt az egzisztenciát nem tudhatja megvédelmezni. Ez az egzisztencia fölolvad a viszonyban magában, tehát a továbbiakban teljességgel értelmetlen volna még *viszonyról* beszélnünk. Hogy ez mennyire így van, azt kellőképpen kirajzolja Hegel művében a parlamentarizmus jellegzetesen Rajnán inneni, közép-európai lebecsülése. Ennek fölfogásbeli, sajátlagosan filozófiai okai is vannak: a képviselők nem *egyeseeknek*, nem egy sokaságnak a képviselői, hanem a társadalom egyik lényeges *szférájának képviselői*, a társadalom nagy érdekeinek képviselői. A képviseletnek ezzel már nincs az a jelentése sem, hogy egyvalaki *más helyett* van, hanem maga az érdek *valósággal jelen van* képviselőjében, mint ahogyan a képviselő a saját objektív eleme számára jelen van. » (Op. cit., 311 par., megjegyzés). Számunkra ismerős hangzatok ezek s nemcsak a baloldali hagyományhoz való ragaszkodásom készítet arra, hogy kiemeljem: a fiatal Marx bírálta őket.

Miről van szó? Alighanem — és többek között — abban is kell keresni a Kant és Hegel között végbement fordulatot, hogy háttérbe kellett itt szorulnia a szabad döntésnek (Willkür), s ezzel az emberi akaratnak —

ezzel függ össze az a már jelzett elképzelés, amely a hatalmat nem az emberek *akaratának*, hanem *lényegének* képviseletével kívánja legitimálni. A képviselők személye autonómiájának cseles kiemelésével — ami ellen egyébként nehéz volna érvelni, legföljebb azzal, hogy úgy véljük: ez nem tartozik ide... —, azzal, hogy kimondatik: a képviselő nem más helyett van, gyökeres kétely illeti persze a választók autonómiáját. Hegel ehelyütt is brutálisan őszinte: nem azt állítja, hogy a nagy érdekek a civil társadalom egyes tagjaiban, a politikai lényekben magukban ölténének testet, hanem azt, hogy a képviselőkben (akiknek így nincs szükségük arra, hogy ez érdekeket az emberekben fölismerjék és az imígyen szerzett tudást képviseljék, mint némelyik újabb keletű ideológia hívei szeretnék hinni és elhitetni) jelenik meg amazok érdeke is, azáltal a képviselők azonosak a « nagy » érdekekkel mint saját érdekeikkel, s ennyiben valóságosak, nem « más helyett » vannak, önmagukat képviselik, így *megvannak* (sind da). Itt tehát legalább vannak valaminő emberek a maguk valóságában. És *csak azok* emberek a szó teljes értelmében, akik e « nagy » érdeket képviselik — ezek az érdekek azonban nem valakik érdekei; a képviselők a társadalom lényeges *szférájának* érdekeit képviselik, ez a szféra pedig éppenséggel az egyes emberektől elválasztott elvont államhatalom képzelete mint szellem, mint gondolat. Ez a gondolat pedig a képviselőket és rajtuk keresztül a képviselteket gondolja. « Rousseau-nak volt az érdeme, hogy olyan elvet állított fel az állam elvéül, amely nemcsak formája szerint (...), hanem a tartalom szerint is gondolat, mégpedig maga a gondolkodás, nevezetesen az *akaratot*. (...) Az objektív akarat, magánvalóan vagyis *fogalmában*, ésszerű, akár felismerik egyesek és kívánja szeszélyük, akár nem; (...) az ellenkező, a szabadság szubjektivitása, a tudás és akarás (...) csak az *egyik*, azért egyoldalú mozzanatát tartalmazza az *ésszerű* akarat eszméjének, s ez az akarat csak azért *ésszerű*, mert *magánvaló* is, *magáértvaló* is. » (Op. cit., 258. par., megjegyzés.) Az akarat objektív-ésszerű voltának állítása véleményem szerint vízv választó. Ha éppen az akarat objektív és magánvalóan ésszerű, akkor minden

szabad döntés csak hóbort vagy tévedés lehet, és nemcsak az ún. valóságból iktatják ki, hanem a normalitásból is. A szubjektivitástól elválasztott akarat lehetővé teszi a történés pusztá dinamizmusát és megteremti saját szubjektumát. Ez lesz az egyetlen alany — és tárgyi lesz. « Az állam mint a szubsztanciális *akarat* valósága, amely az általánosságává emelt különös (!) *öntudatának* sajátja, a magán- és magáértvaló *ésszerű*. Ez a szubsztanciális egység abszolút mozdulatlan öncél, amelyben a szabadság a legfőbb jogához jut, s ennek a végcélnek a legfőbb joga van az egyes emberekkel szemben (!), akiknek *legfőbb kötelessége*, hogy az állam tagjai legyenek. » (Op. cit., 258. par., tétel.) Az általánossággá emelt különös, az akarat tárgyiságáért kezeskedő szubjektum, aki-ami ésszerű és gondolati mivoltában hordozója vagy szubsztrátuma az akaratnak, azzal biztosítja a beindított dinamizmus irányítottságát, hogy egyben végcél; célok. Még hozzá: abszolút mozdulatlan öncél. Az embereknek nem is lehet más kötelességük, mint ami az állapotuk, hogy ti. az állam « tagjai », részei legyenek. Itt az erkölcs csak a létet rendeli el, a Legyen azonos a Vannal. Kötelességünk annak lenni, amik vagyunk, ráadásul nem azért, mintha ez volna rendeltetésünk vagy hivatásunk, hanem azért, mert rendeltetésünket az állam-Ész rendeli el, hivatásunkra az objektív Akarat hív meg. Itt — a szó sajátosan perverz jelentésében — a szabadság csak ugyan legfőbb jogához jut.

Ugyanis: *kicsoda* az, aki legfőbb jogához jut? A bármennyire is általánosan fölfogott « jog » alánya eltűnt. Magának a végcélnek van joga az emberekkel szemben — következésképpen a végcél nem lehet az embereké, csak azé az elvé, amely az emberekben és az emberek révén kifejeződik: a szellemé. Ilyesformán szükségszerű, hogy azok, akik a történelem immanens és inherens végcélja, a szabadság irányában, érdekében és képviselésében cselekszenek, ezt *ne* az egyes emberek vagy embercsoportok akaratnyilvánítása, mintegy megbízása folytán tegyék, hanem a lényeg képviselésében, a lényeg (tudományos, stb.) megismeréséből, tehát a tárgyi tudásból kiindulva. Hegel hipotézisét a történelem szubjektumá-

ról, a világszellemről ma kevesen osztják. De a modern uralmi rendszerek egy részében — nem függetlenül a sokszor nagyon is kurtán-furcsán értelmezett marxizmustól — annak az abszolút mozdulatlan öncélnak, amelynek csak ágensei, végrehajtói az emberek, van szubsztanciája: éppenséggel maga a történelem: Itt gondolati ketősséggel van dolgunk: a történelem egyrészt az úgymond utópikus ábrándok, az erkölcsi Legyen (kellés) ellenszereül szolgál, egyenlő a társadalmi tények értékmentesen megismert empiriájával, s minden ezt transzcendáló tervet (és szemrehányást) mint a nemlétező ködképeit utasítják el — másrészt pedig a történelemből analógiás úton kikövetkeztetett fő irányoktól eltérő, bár úgyszintén tapasztalati tények emlegetését lényegtelenként, sőt történetlenségként inthetik le, hiszen nem akármi minősül történelemnek, csak az, ami — valamely értékszempontról — lényegesnek látszik. Tehát (becsületes okfejtés esetén) a tények reprezentatív többsége vagy reprezentatív újdonsága az, ami a történeteket történelmi jelentőségükre, illetve helyi és múló apróságokra osztja. Ily módon sem az utópikus-erkölcsi, sem a tapasztalati-kritikai átértékelés számára nincs hely. Az első azzal lehet elhallgattatni, hogy a tény-univerzumot a világnak deklaráljuk, a második azzal, hogy a tények értelmezését a tényekből kiolvasni vélt vezérelvek egy fajtája számára tartjuk fenn. Mármost a *lényeg* képviselőjének tanából ez — vagyis minden bírálat körmönfont vagy egyenes elutasítása — szervesen és logikusan következik. Ennek azért van jelentősége, mert a lényeg képviselői, az államt vezető ideológusok és funkcionáriusok csakugyan teokratikus egyházfejedelmekként viselkednek, anélkül, hogy a tapasztalati világot meghaladó, rajta túl lévő legitimitációt vennének igénybe, és az a dogma, amelyet védeniük kell, emfázis nélkül való. Tanuk egyrészt azt mondja, hogy « ilyen a világ, tehát így kell mindannyiunknak cselekednünk », másrészt pedig azt, hogy « a világból ez és ez a fontos, ehhez hasonlóan kell cselekednünk. » Így aztán az egyes emberek teremtető képzelete, szabálytalan tettei, vakmerő nekirugaszkodásai, fölfedezései, találmányai, lelkesültsége, ihlete, számításai, gondjai, töp-

rengései, hitei, hazugságai, csalódásai,, munkája, lázongásai, kalandjai, mind csak *utólag* nyernek történeti szentesítést, amennyiben valamelyik *győztes* típushoz sorolhatók. Azok a társadalmi tények, amelyek valamely korban a vesztes oldalra esnek, de analógiát mutatnak valamelyik későbbi diadallal, potenciálisan nyertesnek, azaz haladónak minősülnek. Azért nyertesek, mert későbbi győzelmek csíráját hordozzák magukban, noha — mint a csallóka decemberi napsütésben kibomlott rügyek, hogy egy immár harmincéves ideológiai hasonlatot használjak — lefagynak. De miért kell győznie valaminek, ami maga a valóság?

Ahhoz, hogy e gondolati helyzetben a győztes mellé vesztest is keressünk, segédkonstrukciót kell alkalmazni: vannak erők, amelyek a társadalmi valóságnak magának a fejlődő lényegével szegülnek szembe, mint pl. a kapitalizmussal szemben megbukott földbirtokos nemesség, vannak erők, amelyek egyszerűen kívül esnek a lényegi konfliktusokon, mint pl. a hűbéri uralom alól lassan szabaduló parasztság, a vidéki kézműves- és kispolgári rétegek vagy a papság, s ez akkor is úgy lehet, ha — mint a múlt század eleji Európa legnagyobb részében — ezek voltak számszerű többségben. Itt a későbbi fejlemény, a győztes ipari kapitalizmus, visszamenőleg is fölértékeli a hozzá vezető eseményeket. Az emberek tudata itt epifenoménné hígul, ami Maurice Merleau-Ponty szerint minden ilyesfajta filozófia kötelező tétele. Amit azok az emberek élnek meg, akik a « fő » konfliktusokon kívül kornyadoznak, történetileg nem autentikus- ezért pedig az, amit a megéltekről gondolnak, téves vagy konzervatív, ha ugyan nem « reakciós ». A lényeg képviselői nem prédikálnak morált, ezt tudjuk, a vesztesek vagy kívülállók gondolatai következőleg nem erkölcsileg körhözatandók, hanem igazságigényük semmi (non avenu). A jelenben azonban éppúgy a « jövő » társadalmi tendenciák szabják meg a nézetek reprezentatív vagy igaz voltát, mint ahogyan a múlt vonatkozásában arra a jelen szolgált. A futurum contingens kérdését az emberi lényeket képviselő állam a jelen szükségleteinek, érdekeinek megfigyelhető viselkedési trendjeinek extrapolációjával kí-

vánja eldönteni. Itt elvben mind a jelen elemzése, mind az extrapoláció vita tárgyát képezhetné. Csakhogy *kik* között folyjék a vita?

Ha az egyes honpolgárok akaratnyilvánítása semmis (non avenu), mert a hatalmasok mint a tudás birtokosai jobban ismerik saját érdekeiket önmaguk, akkor a helyes megismerést, a hitet tudással elegyítő bizonyosságot csak az — egyébként mindenfajta akaratától függetlennek nyilvánított — valóságot alakító hatalmasok és tanácsadók vitáiban lehet elérni; ezek a viták a többi emberről szólnak. Ha a honpolgárok — bár ez esetben helyesebb, ha alattvalót mondunk — *akarata* nem döntheti el a jövőt (ami a maga részéről eldönti, hogy a jelenben mi a helyes, ami aztán szankcionálja a haladó és biccentéssel illelhető cselekedeteket), mert nem választottak meg szabadon mindenkit, aki másokat irányít, akkor a jövő valóban független tőlük, tehát tőlük függetlenül is vizsgálándó.

Tehát: az uralom ténykedése maga formálja azt a tudást, amely egyrészt adekvát az uralmi forma által meghatározott tényekkel, másrészt pedig igazolja az uralmat magát.

Ehhez nem kell semmiféle szemfényvesztés, csalás, népbutítás. *Ez így van.* A lényeg-képviselő tanára támaszkodó uralom gyökeres reformja kétfajta úton képzelhető el; mindkettő erkölcsi természetű.

Az egyik: létrehozni és érvényesíteni a társadalomban olyan fórumait az akaratnyilvánításnak, amelyek függetlenek az államtól — ilyen az önkormányzat, az érdekképviselő megannyi alakzata. Ha van ilyen akarat, akkor a tények helyes megismerése is változik, változik a tudás. Ugyanakkor föl kell fedezni az akaratnyilvánítások olyan független gócait, amelyek létezését csak elhallgatják: ilyenek a különféle hagyományos csoportok, a vallásfelekezetektől a klikkekig, a féllábbal a hatalmon kívül álló területi pressure group-okig és informális lobbykig, amelyek hangja kell hogy hallassék a tudásban, ha vannak is ellenük erkölcsi kifogásaink. A legnagyobb ilyen csoport voltaképpen maga a nemzet, amelynek érzelmi és kulturális összetartozása nem függ a jövőt alakító állami

akarattól, sőt, a nagyon is hatékony és érezhető államhatároktól sem. Mint mondtam, ez az út erkölcsi természetű, mert az akarat szabadságának hitéből és gyakorlata megszakíthatatlanságának fölismeréséből indul el. Az ezen alapuló tudás erkölcsi, mert szabad — jó vagy gonosz — döntésekről tudósít, olyan tényekről, amelyek azért értelmezhetők többféleképpen, mert eredetük is többféle; lévén szabad, nem egyneműsíthető. Ezáltal nemcsak az akarat, hanem a tudás állami monopóliuma is megszűnik — olyannyira, hogy ez az államnak is jó: megszabadítja attól a tehertől, hogy csak hallgatólagos cinizmussal gondoljon — illetve gondoltasson — a tőle független szabad döntésekre, amelyek elvégre nem éppen úgy töltik ki bizonyos befolyásos államhivatalnokok munkaidejét, mintha csak a kognitív tévedések nyelvfilozófiai javítgatásával foglalkoznának, ami nyilvános doktrínából következnek. Az államot irányító honpolgárok (illetve alattvalók) érvelni fognak az általuk helyeselt jó és a mások által helyeselt gonosz mellett és ellen, ekként szubjektumok és erkölcsi természetű észlénvek lehetnek, s ez nem árthat. — Ezt az utat sokan járók (többen közülük éppen Bibó István hatására), anélkül, hogy az enyéimhez hasonló filozófiai megfontolásokhoz kötötték volna választásukat, és ez is mutatja, hogy a monolit tudás rátarti igénylői csepűragók.

A második út: visszatérni a történelem és a politika erkölcsi-gyakorlati megítéléséhez. Bibó István írja *A magyar demokrácia válsága* (1945) című tanulmányában: «Demokrácia: a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni, és ha kell, el tudja kergetni. Persze tudjuk, a nép maga nem tesz semmit magától, valaki mindig vezeti, akár tudja, akár nem. Nem is azt jelenti a demokrácia, hogy a vezetés nem egyesek kezében volna, hanem inkább egy lelki felszabadulást az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól. A demokráciához a népnek tudatában kell lennie valaminek, ami rejtve marad az Isten kegyelméből való politikai tekintélyek ural-

ma alatt álló közösségek előtt: annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésükön nyugszik. (...) Először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség, melynek során a jobbagyi alázatban és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletében élő nép megtapasztalja a maga erejét és megtanulja azt, hogy neki joga és kötelessége a maga fölött álló hatalmasságokat megválogatni és szükség esetén elkergetni. » A lelki fölszabadulás, az emberi méltóság fölkelése az, amire nem kell várni, ami mindig is ismert volt és Kant föllépése óta világos is. Véleményem szerint a filozófusnak mint kat'exokhén politikai lénynek egyik lehetséges föladata ehhez kapcsolódó javaslatait előterjeszteni. A magam javaslata: az objektivitásnak a személyi-alanyi-gyakorlati viszonyokra való olyatén lebontása, amely bizonyos fokig párhuzamos azzal, ahogyan Marx pl. a termelési viszonyoknak mint tárgyiságoknak emberek közötti viszonyokká bontását vitte véghez. A különbség — hogy rövidre fogjam — csak az, hogy ezeknek az emberi viszonyoknak egy hegeli típusú rekonstrukcióját lehetetlennek tartom. Vagyis: azt, amit Marx lebontott, nem kell — szerintem — újra fölépíteni, amit marxisták sűrűn megtesznek. A történelem és a politika erkölcsi megítélésének van hagyománya. Amennyiben azt sürgetem, hogy az objektív törvények megtestesítőinek és végrehajtóinak, netán áldozatainak fölfogott emberek mint erőszak gyakorlói és elszenvedői, mint kedvezményezettek és mint kismimizettek, mint parancsolók és engedelmeskedők, mint alamizsnát megtagadók és jótékonyásra rászoruló, mint a tudás részesei és a kultúrától elzártak, mint aktív csatládók és elnémított ágyasok jelenjenek meg előttünk — annyiban okfejtésem kétségkívül tudománytalan lesz, maga után vonhatja azokat a vádak (moralizálás, érzelgés), amelyekkel a győztesek tudása a vesztesek panaszát szokta illetni. Az a végső soron egyszerű elképzelés viszont, amely szerint nem föltétlenül az a világ sora, hogy győzelmekre és vereségekre osztasson föl, hanem jóra és gonoszra, nem a vesztesek hagyományára támaszkodik, csupán arra, amit mindközönségesen jónak tart. Ebben pedig nem szabad hogy akadályozzon bennünket «az egyen-

súlytalan közép- és kelet-európai politikai lelkiség legjellemzőbb vonása: *a közösségért való egzisztenciális félelem.* » (Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, 1946.)

Hegel írja a Történetfilozófiában (posztumusz, 1840): « Az a belátás, amelyhez a filozófia segít — hogy a valóságos világ olyan, amilyennek lennie kell, hogy az észszerű akarat, a konkrét jó tényleg a leghatalmasabb —, az abszolút hatalom, amely megvalósítja magát. (...) A jó nem pusztán mint eszme általában, hanem mint hatékonyság az, amit Istennek nevezünk. (...) A filozófia meg akarja ismerni az isteni eszme tartalmát, valóságát s igazolni akarja a megvetett valóságot. Mert az ész az isteni mű megértése. » (*Az ész a történelemben*, II, 1/e.) Hegel elválasztja egymástól a fönnálló állapotok megértését és korholását. A fönnálló erkölcsi — tehát nem a tényekből, hanem a Legyenből (a kellésből) következtetett — bírálatát, mint gőgöt hessegeti el. Meg kell vizsgálnunk ezt a vádat, nehogy a közösségért való egzisztenciális félelemtől való féltünkben gőgössé váljunk, nehogy erkölcsi ítéletünk a tények hálójában vergődő emberekkel szemben ne legyen más, mint hübrisz. Ha így véljük, hogy a valóságos világ *nem olyan*, amilyennek lennie kell, ha azt gondoljuk (röviden összefoglalva), hogy a világ úgy, amint van, züllött és barbár, akkor voltaképpen persze ki kellene fejtenünk, hogy 1. milyennek kellene lennie a világnak, 2. milyen világ lehetséges és 3. milyen elméleti és módszertani-logikai eljárással kívánjuk értékeinket mint a bírálat és az utópia elveit rendszerezni, kiterjeszteni és alkalmazni. Erre nyilván nem vállalkozom. De a történelem és a politika erkölcsi szemlélete mellett — részben kerülő úton — fölhozhatok néhány érvet.

Tekintsük a jó politika egyik ismérvének azt a posztulátumot, amely szerint a kívánatos társadalmi berendezkedésben a hatalom alanya és tárgya, szubjektuma és objektuma egybeesik. Fogadjuk el, hogy a társadalmi rend annál jobb, minél közelebb, és annál rosszabb, minél távolabb esik ettől az eszménytől. Fogadjuk el továbbá azt a kettős kijelentést, hogy az emberek szabadon választhatnak a jobb vagy rosszabb rendet előmozdító po-

litikai eljárások és mozgalmak között — és azt is, hogy minél inkább egybeesik a hatalom alanya és tárgya, annál szabadabban dönthet az ember a különféle értékhalmozok és szószólóik között. Minél inkább kormányozza maga az ember önmagát, annál inkább dönthet szabadon, tehát az a paradoxon keletkezik, hogy egy szabadságra alapozott rend csak így jöhet létre önmagához méltóan — azaz szabad döntés eredményeként —, hogy az emberek máris szabadok valamiképpen. Ezt a paradoxont a fölvilágosodás eszményének bevezetésével szokás megoldani. Ha — mondhatjuk Kantot parafrázálva — az emberiség kilábol maga okozta kiskoriságából avagy gyámoltalanságából, *fölvilágosul* és megvilágosodik, akkor úgyszólván fölkészült a szabadságra, úgy viselkedhet, mintha szabad lenne, noha esetleg alávetett valamilyen politikai hatalomnak. Jellemző, hogy Kant elképzelése nem politikai filozófiába, hanem ekkleziológiába torkollik. A lépés logikus és szép, de a fölvilágosodás eszményével — legalábbis posztulátumunk értelmében — baj van. Ugyanis a szabadság állapotára jellemző érzület, gondolkodás és morál terjesztése óhatatlanul némelyek műve, szokás szerint értelmiségieké. Tehát vannak felvilágosítók és vannak fölvilágosítottak; az előbbieknek nem kell politikai hatalommal rendelkezniük ahhoz, hogy ők álljanak a tevékeny oldalon — a kultúra, a tudás tekintély adta erejénél és annál fogva, hogy éppen ők és nem mások terjesztik a fényt. Márpedig ha az emberek nem képesek maguktól is fölvilágosulni, akkor a szabad döntés helyzetébe sem maguk hozzák magukat, vagyis nem szabadon jutottak a szabadság állapotába, ami lehetetlen és méltatlan. Amennyiben tehát az embereknek önmaguk által való kormányzását tartjuk célunknak, annyiban az emberek erre való képességét a szabadság mindenkori valóságos fönállásában kellene megalapoznunk, ergo a fönállónak olyan apológiáját nyújtánánk, amilyenről Hegel soha nem álmodott.

Ebből következne, hogy mind az erkölcsi épülés, mind a főlzabadosulás érdeke az, hogy a társadalom egyik pólusán ne halmozódjék föl minden hatalom, minden kultúra és minden vagyon, a másikon pedig minden tehetetlenség, műveletlenség és nyomor. Ugyanis az alanya

és tárgyra, tevékeny és szenvedő félre osztott világban egyszerűen nincs hely a szabadság kezdetének, nem építhető fel a rossz, jobb és jó politikák értékrangsora. Az az elme pedig, amely a privációból (a megfosztottságból) áhítja a szabadságot, csak módszerességét demonstrálja azzal, hogy a világrend forradalmi, abszolút szétrombolására, minden fönnálló gyökeres elpusztítására tör. Ha az ens realissimus, a hegeli észállam-Isten szív magába minden szellemiséget, minden aktivitást, minden gazdagságot, minden szabadságot, akkor az emberek önmaguk általi kormányzásának terepe csakis ez a tabula rasa lehet. Ez lenne voltaképpen a hegeli filozófia száz százalékos megfordítása, nem a marxi bölcselet. A szabadságot akaró filozófus azonban nem láthat maga előtt csak pusztaságot. Teremtő képzetének, elméleti alkotóképességének nem kell világot koholnia, mert a világ *van*, abban a sajátságos értelemben, hogy — szemben alany és tárgy kölcsönös, egymást erősítő afirmációival — más szubjektivitások, csoportok, testületek (sőt, urambocsa) közösségek gyakorolják korlátozott hatalmukat, élnek viszonylagos szabadságukkal. Ezek a szabadság-gócok éppen partikuláris voltuknál fogva kezesei általában az emberiség magakormányzásának, az autonómiának. Érdekeiket, szükségleteiket, óhajaikat, a bennük kiformálódott erkölcsi és műveltségi konszenzust nem lehet és nem kell általánosítani. Elég kicsik ahhoz, hogy áttekinthetők és mindenki számára valamennyire kezelhetők legyenek, elég erősek ahhoz, hogy a széthúzásukat szándékoló, totalitárius ambíciókkal megvert hatalom ne bánhasson el velük egykönnyen, de nem eléggé erősek hozzá, hogy ki lehessen belőlük lépni, ha kényelmetlenné válnak. Minél több egyéni és csoportérdek kapja meg a maga kifejezését, annál jobb a szabadságnak. Tehát: nem valószínűsíthető az, hogy a középkor színes változatosságát, kis államait, rendi, regionális, szakmai-korporatív önkormányzatait a maga univerzalizmusával szétzúzó kapitalizmus — az ész egyik nevezetes cselével — jó szolgálatot tenne a szabadság ügyének, akkor is, ha nem vitatjuk, mennyire fikció az általános egyenérték, a pénz mintájára egyetemes-uniformizáló piac ilyen szerepe az európai gazdaság történe-

tében. Modern igazságtalanságok áldozataiként elfeledjük, hogy a határok nemcsak elzárásra, hanem védelemre is alkalmasak. A konzervatív jobboldallal és szélsőjobboldallal szembeni jogos utálatunkban elfeledjük, hogy a hagyomány vezérelte közösségeket éppen a szabadság érdekében kell óvni, mert a hagyományos közösség legújabbkori, parancsuralmi kiterjesztése egyszerűen hazugság — a fasiszták visszaéltek a nemzet amúgy is homályos fogalmával, amelyet *nem lehet* saját kategoriális határain túlra általánosítani, hiszen lényege éppen sajátlagos különállása. Ez nagyon világosan látható, hiszen az etnikumok létének igenlése minden etnikumra kell hogy vonatkozzék, tehát a kisebbségekre is. A többségi elv analógiás átvitele olyan csoportokra, amelyekre a demokratikus többségi döntés elve csak saját kebelünkben érvényes, jellegzetesen modern visszaélés. A régi genocidiumok nem azért tüntettek el népeket a Föld felszínéről, mert a támadók többen voltak, tehát azt hitték, hogy a kisebb lélekszámú csoportnak alá kell magát rendelnie, hanem azért, mert a másikat gonosznak, barbárnak, istentelennek vagy pusztán csak gyöngébbnek, tehát kirabolhatónak látták. Az egyes csoportok egyenlő joga — társadalmi súlyuktól függetlenül — az, ami lehetővé teszi különállásuk igenlését. A szabadság ügyének szemszögéből így jó az érintkezés, az ismerkedés és a tolerancia, de rossz az asszimiláció. Különösen persze a kényszerű, a politikai, gazdasági, lélektani, kulturális nyomás alatt történő. Az az ember tehát, aki ellenzi az erdélyi vagy felvidéki magyarok asszimilációját — akkor is, ha nem életveszélyes fenyegetésekkel kényszerítették ki —, de főlháborodik azon, hogy egy budapesti zsidó « zsidós », egy magyarországi cigány törve beszél magyarul, az természetesen a szabadság ellensége. Semmiféle sajátosság — kényszerű vagy önkéntes — elhajítása nem használ az autonómiának. És a formális különállás biztosítása is fontos: a zsidóság informális — gazdasági — hatalma nem mentette meg Közép-Kelet-Európában a tömeghaláltól, szerepe a kommunista pártokban nem mentette meg a sztálini és moczari antiszemitizmustól. Egy szó mint száz: a szabadság kezdete csak az önmagukat kormányzó

emberek együtteseiből indulhat ki. Fönállásuk — akkor is, ha elveik, legitimációjuk, csoportkohéziójuk alakzatai, eredetmítoszaik, jelképeik nem rokonszenvesek számunkra — annak ellenére, hogy ex vi terminorum sajátos, « partikuláris » természetű, *általános* érdek, a kétezzer éves nesztoriánus szektáé csakúgy, mint a tegnap alapított anarchista kommunáé, szakszervezeté, olvasóköré, szövetkezeté, jótékonyági egyleté vagy újabb párté. A választási lehetőségek bővülése a szabadságot segíti elő, csökkenti az ellenkezőjét. Ez nem jelenti azt, hogy az autonóm testületek eszközök valamilyen eszkatologikus cél érdekében bevethetők. Ugyanakkor: szabadon döntő ember is átkozottul nehéz helyzetbe kerül ha választásához nincs témaválaszték. Ha az államhatalom közel áll az abszolút uralom eszményéhez, akkor gyakorlatilag nincs más választás, mint mellette vagy ellen lenni — vagy aztán a szimpla (?) képmutatás. Ha a döntés határvonala másutt húzódik, akkor az állam anélkül veszít befolyásából, hogy politikai hatalma gyöngülne, egyszerűen csak nem lesz annyira reprezentatív, annyira perdöntő az emberek életében. Ezt persze úgy is el lehet érni, hogy az emberek megszűnnek politikai lények lenni, a köztársaság, a res publica ügye nem érdekli őket többé. Így nem az állam befolyása gyöngül, csak azt az életszférát iktatták ki, ahol eddig az ő befolyása is működött volt. Az a politikusság ősrégi idők óta ismert válasz az elnyomásra. De politikus emberek is gyakran megfélemlíhetnek az államról, ha gyakorlati ügyeik intézését, érdekeik védelmét, akaratuk nyilvánítását — amennyire lehet — a saját kezükbe veszik. Ez azt jelenti, hogy mindenféle egyeduralom érvénye kétségessé válik. Mindazt a funkciót, amit a hatalom kisajátított, átvehetik az emberek maguk. (Vagy visszavehetik tőle.) Az emberek szabad döntéseinek témáját a lehetőségeken kívül a képzelet adja. A politikai képzelet — pl. a tervekészítés, utópiák — fölszabadítása nélkül a köztársaság elbukik, a demokrácia halott. Ez nem azonos a fölvilágosodással. A fölvilágosodás igazságokat, a fölszabadult képzelet formákat terjeszt. Ez utóbbinak a módszertana nehezebben kisajátítható. Hagyománya nemcsak a hatalom szimbolikáját — megra-

gadni, rögzíteni, megörökíteni — hordozó írásé. Tudható: az uralmat, az alárendeltséget, a hierarchiát, az erőszakot természeté stilizáló fogalomrealizmus mélyen áthatja az emberi fantáziát a térérzékelés perspektivikus módozataitól a fajok, nemek, életkorok biológiai alacsonyabbrendűségét evokatívan kifejező népdalokig és babonáig. Mégis: a képzelet korlátatlansága, amelyet az uralmi jelképrendszer a passzív, női, zavaros, sötét, érzelmi befogadó feléhez sorolt a karddal kettéválasztott kozmosznak, fölszabadulván — újdonság aktivitásával a szabadságot gerjeszti. Ha az aktív alany és a passzív tárgy egy és ugyanaz, akkor démoni szintézisük, az aktív tárgyiiség (az államtól) részint eretnokségnek bizonyul — mert Isten személy —, részint koholmánynak — mert tárgyiiségét a hódító, uralkodó szubjektivitás álcájának használják. A hatalmasok egy általános bálvány szolgáinak (miniszter) szeretik magukat föltüntetni. Ha ez így lenne, akkor épp annyira nem lehetne hatalmuk, mint bárki másnak — és ekkor az általános hatalomnélküliség csakugyan az általános szabadsággal és egyenlőséggel volna egyértelmű. Tapasztaljuk azonban, hogy némelyeknek több hatalmuk van mint másoknak. Ezt pedig az elvont állam-Gólem nem igazolhatja. Az erőszak és az egyenlőtlenség akkor is az marad, ami. A szabadsággal szemben nincs alternatíva; ha minden ember szubjektum, mindenki egyaránt választ. Az embereket nem lehet megfosztani szabad akaratuktól — de meg lehet rontani képzeletüket, érzéseiket, el lehet zsongítani lelkiismeretüket. Az, hogy a parancsuralmi rendszerekben a szabad döntések tere kettősen korlátozott — vagy csak a magántermészetű elhatározások lehetségesek, vagy a radikális elutasítás; a kettő egésze pedig nem föltétlenül ellentmondásmentes —, szinte mindenkit rossz döntések részesévé tesz.

Tudjuk, milyen hatással van a szabadság hiánya nemcsak a nyilvános ész-, hanem a nyilvános nyelvhasználatra is. Karl Kraus, Fritz Mauthner, Victor Klemperer, Jean-Pierre Faye és mások rengeteget írtak erről. A represszív tolerancia és a koncesszív intolerancia egyaránt butít. Hiába engedélyezik olykor a hatalmasok a tárgyiagos társadalombírálatot, a fogalmi fantázia hiánya a kri-

tikát panasszá változtatja, s a bírálók azzal próbálják bírálatukat siránkozásnál valamivel többnek föltüntetni, hogy az « ez van » közönyével illetik a szenvedőket, holott vizsgálódásaikat valóban az együttérzés motíválja. Egy ország, ahol a cenzúránál jóval nagyobb pusztítást végez az az előítélet, amely hivatalból üldözteti a húsz gépelt lapnál hosszabb tanulmányokat, a bonyolultságot és az « idegen szavakat », miközben mindent teletöm idegenes mondat szerkezetekkel és bürokratikus szószörnyetekkel, ahol a korrektorok helyesírási hibákat, a szerkesztők stílustalanságokat írnak bele a kéziratokba, ahol az újságok már nem tudják megkülönböztetni a « valóban »-t és a « valójában »-t — nyilvánvalóan hiába várja értelmiségétől a tiszta beszédet. Az értelmiség már nem tud tisztán beszélni. Ez az értelmiség tagolatlan elégedetlenségéhez nem kíván tagolt elméletet, nem kedveli az arányos értekezéseket, a csiszolt költeményeket, az elegáns okfejtést, sem pedig az utópiák lázát, a kétségbeesés mélységét, a hit tiszta komolyságát. Ez az értelmiség nem lázad, hanem bosszankodik. Hogyan lehetséges bírálat ott, ahol a tilalomfákat legföljebb a hisztéria dönti le? Hogyan lehetséges uralom nélküli kommunikációra alapozott konszenzus ott, ahol az emberek fogalmaik jóságát nem hajlandók megvitatni, legföljebb jelentését meghatározni? Hogyan lehetséges az igazságot — közösen — kutatni ott, ahol a toposz noétosz hült helyén (társulva az « ez van » kelleetlen szenvtelenségével) a « mit csináljak, én így látom » autoritárius álszerénysége uralkodik? Egy olyan világban, ahol minden főelőadó és segédfogalmazó a demokratikus prófécia és szocialista eszkatológiák legszentebb igéivel dobálózik — s hány éve már! —, hogyan lehetséges tekintély? A legmakulátlanabb tekintélyből is barbár bálvány lehet, ha csak kibúvó és nem példa — még Bibó István is. Ott, ahol a világnézet megváltozása többnyire nem megtérés, hanem pálfordulás (és ahol a hitehagyást *Pálról* nevezik el, aki a metanoia hőse), bizony még ez is megtörténhet.

Nézzünk egy példát, egy olyan kérdést, amellyel mindenkor foglalkoztak a magyarság legnagyobbjai Eötvös Józseftől Bibó Istvánig. Továbbá persze a magyarság leg-

kisebbségi — Istóczy Győző antiszemitizmusától Szálasi Ferenc aszemitizmusáig, ami Szálasi naplójának tanúsága szerint « a teljes zsidómentesség »-et jelenti. Bibó Istvánnak a zsidókérdésről szóló klasszikus tanulmánya (1948) után az ember azt gondolhatná, hogy a magyar írástudók a múlt e lehangoló relikviáját gond nélkül elhelyezhetik a história lomtárába. Ezzel a dologgal azonban a magyar értelmiségnek az ország történetének egyik legellenszenvesebb diktatúrája alatt, az ún. Rákosi-korszakban kellett szembenéznie. Mindezt súlyosbította Rákosi, Gerő, Révai, Farkas zsidó származásának ismert ténye. (Még a demokratikus hagyományokban bővelkedő Amerikai Egyesült Államoknak sem kívánom, hogy Andrew Young elnökletével fogjon a néger kérdés vizsgálatához.) Kár is részletesebben kitérni arra, hogyan szülte ez újjá a « mi » és az « ők » szembeállítást, az antiszemitizmus ősi forrását, amelyet aligha enyhítettek Rákosiék és a Moszkvából diktált hiteltelen, ám kártékony zsidóellenes kampányokkal. Miközben a hivatalos propaganda a náci zsidóüldözés borzalmairól és Adenauer revansizmusáról harsogott, senki nem ejtett könnyet a felvidéki magyarok meghurcolásáért és mind a mai napig tabu Csehszlovákiából, Lengyelországból — és Magyarországról! — elűldözött sok millió német szenvedése. Ma is nyugodtan lenyomatnak olyan kifejezéseket, mint « honi svábaink szemtelensége ». A zsidók és a filoszemiták egy része manapság is a hullahegyek nagyságának összehasonlításával foglalkozik, hogy a mások szenvedéseivel való szolidaritástól menekedjenek, a másik része pedig homályos — s mivel homályos, ezért indokolatlan — bűntudatot érez a Rákosi-korszakért, amelyet a hallgatóságos és általános vélekedéssel összhangban zsidó uralomnak tart, ennek következtében pedig elmulasztja (egy kis vallásos kör kivételével) az önnön helyzetén való elmélyült meditációt, saját történeti lényegének tudatos átgondolását, a Jóhoz és Esaiáshoz méltó önvizsgálatot. A nem-zsidók többek között éppen ezért részint a saját szenvedéseik emlékébe önzőn bezárkózó zsidókat látnak, illetve olyan zsidókat, akik származásukat levethető esetlegességnak tekintik, tehát nem nyújtanak fogódzót idén-

titásuknak mint problémának a megértéséhez, így hát a zsidó kérdés megszűnésével számolhatnak, s azt gondolják, hogy Isaac Bashevis Singer, Saul Bellow, Bernard Malamud szomorkás-irónikus zsidó öntudata amerikai *nemzeti jellegzetesség*. Közben pedig tapasztalják, hogy magyar zsidók *vannak*: sajátos létezésüknek vannak kulturális, társadalmi, sőt politikai jegyei. A dologról azonban nem lehet beszélni a még-mindig-sértődöttek túlérzékenysége és az új asszimilánsok sajátos problémáról tudni nem akaró legyintése miatt — továbbá az ismertebb okok miatt is: lelkiismeret-furdalás 44-ért, a csak részegen megengedhető zsidózásban kifejeződő szívós gyűlölet és a rendszer néma testvériesülésre intő (ez ügyben különben véletlen) mutatóujja. Bibó István 1948-ban tudott szabadon, oldottan, sőt, eladdig csak extra Hungariam ismeretes bölcs humorral írni a zsidó kérdéstről, mára ez megint lehetetlenné vált; rejtettebb okokból ugyan, de megint «fortélyos félelem igazgat» ebben a dologban. Magyarországi zsidó írástudók akkora hévvel és oly nevetéségesen bizonygatják — enélkül is vitán felül álló — magyarságukat, mintha a progromtól való jogos féltükben tennék, s teszik ezt a nemzeti kultúra elismert exponenseinek szerepkörében, zavaros, bevallhatatlan érzések áradatát indítva el. Megint a némaság: hiszen a kifogás antiszemitizmusnak minősülhet, a helyeslés pedig a *befogadás* fölösleges és csakugyan rossz ízű gesztusának gyanúját keltheti föl. Ismétlem: e tisztázatlan s lassan immár tisztázhatatlan zűrzavar fölé boruló némaságot nem a hatalom oktrojálja a magyar értelmiségre. Mindez csak a szabad szellemű politikai kultúra sokszor fölpanaszolt hiányának a következménye. És mivel a zsidók tiszta és ressentiment-től mentes önaffirmációja hiányzik, előáll a Jean-Paul Sartre által leírt helyzet: valakit zsidónak az antiszemita *tekintete* minősít. Ez a némaság pedig talán tényleg földézhetheti a fajgyűlölet rémét Magyarországon, ahonnan pedig örvendetes mértékben látszott kipusztulni.¹

¹ A Magyar Füzetek 1983-ban teljes kötetet fog szentelni a magyar zsidóság 1945 óta kialakult helyzetének. — *A szerk.*

Azt kívánom ezzel bizonyítani, hogy a társadalom minden egyes « partikuláris » csoportjának, testületének, lazább-szorosabb tömörülésének önaffirmációja, maga fölött evilági instanciát csak saját szabad akaratából elismerő, érzelmet és eszmét cserélő összeműködése és ennek együttesen és állandóan ellenőrzött formális biztosítékai a szabadságot, tehát az igazságot szolgálják.

« A történetfilozófia az erkölcsfilozófiához tartozik » — írta Jacques Maritain (*Pour une philosophie de l'histoire*, 1957, 1960). Igazat adok néki, mert úgy vélem, hogy a történelemben csak olyan lényeg fejeződik ki, ami maga nem történelmi — a szabad döntés. A történelmi korszakok nem monászok, amelyek falain át ne pillant-hatnók meg a zsarnokságot, az önkényt, a hősiességet, a tarkaságot, az unalmat, a levertséget, a romlottságot, a durvaságot, a gyöngédséget, a részvétet, a kapzsiságot, a tehetséget, az ezer évvel ezelőtti csillagfényt és egy hétszáz év előtti halántékon az első ősz hajszálakat. Ítéletünk esendő lesz és gyarló — de hát ez a kötelességünk.

Azt írja Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (*Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit*, 1809): « Már az, hogy az ember, az összes látható teremtmények között a legteljesebb, egyedül képes a gonoszra, azt mutatja, hogy ennek oka nem lehet a hiányban avagy megfosztottságban. A keresztyén nézet szerint az ördög nem a legkorlátozottabb teremtmény volt, hanem inkább a legkorlátlanabb. » Az emberi szabadságból következő mérlegelés, habozás, bizonytalanság az állami absztrakció számára elhanyagolhatónak fog tűnni, mert nem párolható le belőle az az emberi lényeg, amely családoka determinizmusával előre megszenteli a hatalmasok hatalmát. A szellemtelen világszellem korlátlanságába való fölszívódás az ember korlátozott egyediségére tör. Ez utópia, megvalósítható és gonosz. Eszköze az erkölcsi eszmélkedés, a kritikai gondolat és a politikai képzelet lebéklyóztatása. A szabadságnak csak önmaga lehet eszköze és célja.

Azt olvassuk Bibó Istvánnál: (*A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*, 1947): « Megtalálni a szabadság rendjét, jogait és biztonságát, a sza-

badságét, mely nem alázatos és nem tekintélytisztelő, hanem zajos, mozgalmas, és követelő, ez a demokrácia továbbépítésének az igazi munkája. »

Ez az írás eredetileg kéziratos kiadásban a budapesti *Bibó Emlékkönyvben* jelent meg.

Két kiegyezés

Kovács András Budapesten élő szociológus és politikai filozófus, 36 éves. Doktori értekezését Max Weber tudomány- és történelemfilozófiájáról készítette. 1977-ben körkérdést intézett kortársaihoz az uralkodó ideológiával való viszonyukat illetően, s enek válaszányagát közreadta a *« Marx a negyedik évtizedben »* c. kéziratos kötetben.

Alábbi írása a budapesti Bibó Emlékkönyvben jelent meg először.

Az ötvenes évek csikorgóan ideológikus történetírása után az olvasó megkönnyebbülve vehette kezébe a hatvanas évek történettudományi munkáit. Úgy érezte, végre ideológiai ballasztoktól mentes tudományos műveket olvas, még az olyan, száz éve nyugtalanító, s korántsem csupán tudományos indulatokat felkavaró kérdéseiről is, mint a kiegyezés és a dualizmus problémaköre.

Ha viszont ugyanez az olvasó véletlenül hozzájut Bibó István 1945 és 1948 közötti tanulmányaihoz, pontosan ellentétes benyomások érik: a szerző leplezetlenül ideológikus, normatív szempontokat alkalmaz a múlt századi magyar történelem nagy kérdéseire.

Nem mintha a hatvanas évek történetírói nem minősítenék a kiegyezéses korszakot. De egyben meg is nyugtatják a történelem « pártos » tárgyalásától viszolygó olvasót: szükségből fanyalodnak rá, hogy értékeljék, prog-

resszív, illetve regresszív korokként tartásuk számon a történelem egyes periódusait; ez az ötvenes évek történetírásával folytatott vitának, a tudományosság és « historizálás » polémiájának kényszerű következménye.

Logikusnak látszik tehát a feltételezés, hogy Bibó és a hatvanas évek történészei azért értékelik ellentétesen a dualizmust, mert az előbbi ideológusi kézzel nyúlt ugyanahhoz a témához, amelyhez az utóbbiak tudósi kézzel nyúltak.¹

Kétségtelen, hogy Bibót a történelmi kérdések elsősorban nem önmagukban érdeklik; mindenekelőtt az foglalkoztatja, hogy a 45-ös fordulat után milyen esélyei vannak a demokratikus kibontakozásnak Magyarországon. Ledöntötte-e például a felszabadulás a politizálás régi kerekeit, amelyek között a társadalomvezetés és a különböző társadalmi rétegek nem reagálhattak adekvát módon a történelmi kihívásokra, vagy pedig továbbra is fennmaradnak a politikai viselkedés hagyományos formái, azzal a különbséggel, hogy most egy új uralmi rendszer ölti magára őket?

Bibó sajátos műfajt művel, a tudományos politológia és a politikai publicisztika határán. A történelmi érvelésnek ezekben az írásokban az a szerepe, hogy megvilágítsa az adott politikai helyzetet, valamint a benne működő politikai mechanizmusok, reflexek, viselkedésformák geneziséit, és a kibontakozás lehetőségeit a magyar történelem egészébe ágyazza be. Ez a kérdésfeltevés nem kényszerít teljességre törő történelmi vizsgálódásra, hanem megengedi a történelmi anyag erőteljes szelekcióját a lényegi politikai mondanivaló szempontjából. A történet-tudomány kétségkívül nem járhat el ily módon. Vizsgálódásainak a kérdésfeltevés megszabta határokon belül a lehető legteljesebb leírásra és magyarázatra kell törekednie, ragaszkodva a tudományos objektivitás kritériumaihoz.

A kétféle kérdésfeltevés, illetve az érvelés és az alkalmazott módszer ebből fakadó különbségei azonban még nem magyarázzák kielégítően a kiegyezés és a dualizmus

értékelésének homlokegyenest ellentétes voltát. Elsősorban azért nem, mert a két álláspont által felhasznált tudásanyagban a jelentős ellentétek ellenére sincsennek lényegbevágó különbségek.

Természetesen a hatvanas években született történeti munkák sokkal többet mondanak el a kiegyezés létrejöttének körülményeiről és a dualizmus koráról, mint Bibó írásai. Nemcsak azért, mert szisztematikus kutatások eredményeit adják közre, hanem azért is, mert számos új tényt, összefüggést fedeztek fel, és modernebb kutatási módszerekkel dolgoztak, mint azok a történészek, akiknek munkáira Bibó támaszkodott. Mindez azonban nem változtatta meg a tárgyalt korszakról már évtizedekkel korábban kialakult általános képet. Nyilvánvaló: Bibó is tisztában volt azzal a ténnyel, amely a hatvanas évek történetik utatásainak középpontjában állt: a dualizmus kora sok területen és sok tekintetben prosperitást hozott. Másfelől nem kétséges, hogy a hatvanas évek történészei is jól ismerték azokat a tényezőket, amelyeket Bibó tart a korszak alapvető jellemzőinek — műveikben itt-ott egyenesen Bibótól származó megállapításokkal is találkozhatunk. S ennek ellenére: Bibó számára a kiegyezés és következményei egyértelműen negatív fejlemények a magyar történelemben, a hatvanas évek történetírása szerint viszont a dualizmus kora alapjában véve progresszív korszak. Bibó a XX. századi magyar történelem tragikus fordulatait nem kis részben a kiegyezésből és következményeiből származtatja, a hatvanas évek történészei szemében viszont ez a korszak a modern Magyarország megszületésének időszaka.

Jogosnak látszik tehát a kérdés: nem mégiscsak két egymással szembenálló történetiszemlélettel van-e dolgunk — csak míg Bibó a magáét nyíltan megfogalmazza, a hatvanas évek történetírásában a szemléleti föltevések elrejtőznek a tárgyszerű érvelés mögött —, s nem ebből magyarázhatók-e az értékelésbeli különbségek?

Bibó István szerint az egészséges úton haladó történelmi fejlődés feltétele, hogy a modern társadalom megszületése során a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása — a rendi szabadságoknak «egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegzése» — összekapcsolódjon, mégpedig egy olyan aktusban — mint például a francia forradalom —, amelyben a nép megtapasztalja saját szuverenitását. Ez a tapasztalat az új politikai rendszer nemzeti intézményeinek legitimációs bázisa.

A kelet-európai — így a magyar — fejlődés torzulásait Bibó arra vezeti vissza, hogy itt ez a folyamat nem ment végbe. A magyar fejlődés esetében Bibó két hosszú távú ható történelmi okot azonosít, amelyek miatt az ország letért a modern polgári állam és társadalom kialakulásának «normális» útjáról: a társadalmi fejlődés elakadását — azaz a feudális formák konzerválódását — és a nemzetérválás ellentmondásait. De ezt a két tényezőt önmagában még nem tartja elégséges oknak arra, hogy a magyar fejlődés nem tudta elkerülni az 1944-es végkifejlethez vezető utat. Bibó felfogása szerint a történelmi cselekvők előtt elvben mindig nyitva állt a hosszú távú irányzatok korrekciójának lehetősége. A politika nemcsak a fejlődés hosszú távú irányát megszabó hatóerők kifejeződése; saját problémái vannak, s ezeket aktívan oldja meg: kérdéseket tesz fel, válaszokat dolgoz ki. S így lehetőség nyílik olyan tényezők felhalmozódására — egy értékes politikai kultúra kialakulására —, amelyek beleszövődve a fejlődést meghatározó okok szövetébe, biztosíthatják a fejlődés útjának korrekcióját.

Ahhoz tehát, hogy a társadalmi fejlődés megakadása és a nemzetérválás zavarai zsákutcába szorítsák a magyar fejlődést, egy harmadik tényezőre is szükség volt: egy olyan politikai mechanizmusnak kellett kialakulnia, amely megakadályozta, hogy a politikában résztvevő csoportok viselkedése a valóságos problémák kihívására adott válasz legyen. Ennek következtében a politikai élet álprob-

lémák köré szerveződött, a politikai magatartások deformálódtak és a politikai kultúra elsovadt.

Ezt a politikai mechanizmust Bibó szerint a kiegyezés teremtette meg. Létrejöttében szerepet játszott ugyan az első két tényező, de azoknak nem szükségszerű következménye. S a politika autonómiája azt is jelenti, hogy ha egyszer már kialakultak a « hamis » politikai mechanizmusok, akkor önálló, önmagukat állandóan újratermelő hatóerőként épülnek be a történelmi fejlődésbe, külön — s a magyarázathoz nélkülözhetetlen — okaivá válnak a későbbi fejleményeknek. Ezért játszanak a kiegyezés és a kiegyezés politikai következményei kiemelkedő szerepet Bibónál a magyar fejlődés kisiklásának elemzésében.

Bibó szerint Magyarország a XVIII. században tért le a modern társadalom- és nemzetfejlődés útjáról, és a korrekcióra elsősorban a reformkorban nyílt lehetőség. A reformkori demokraták úgy gondolták, hogy a polgári szabadságjogok kiharcolása egyben megteremti a soknemzetiségű ország nemzeti egységét is, mégpedig a történelmi Magyarország keretei között. Ez a remény az 1848-1949-es szabadságharc bukásával szertefoszlott.

A szabadságharc bukásából a magyar társadalom vezető rétegei hamis tanulságokat vontak le: túlbecsülték a Habsburg birodalom sérthetetlenségét és a történelmi területek megtartásának lehetőségeit. Ez a téves következtetés kompromisszumra bírta őket a függetlenség és a társadalmi demokrácia kérdésében. A másik oldalon viszont a dinasztia becsülte túl a magyarok elszántságát — s ezért szintén készen állt a kiegyezésre. Bibó szerint azonban az a szándék, amely két rossz következtetésre épült, nem hozhatott valódi kompromisszumot: olyan tények összeegyeztetése lett volna a feladat, amelyek természetüknél fogva összeegyeztethetetlenek. A Habsburgok modern centralizált államot akartak, a magyarok a 48-as státus elnyerését, de ez a két törekvés kölcsönösen kizárta egymást, és csakis egy olyan megegyezés jöhetett létre, amely — ha verbálisan mindkét fél fenntartja alapelveit — mindkettőnek hazudik: Ausztriának azt, hogy változatlan maradt régi birodalma, Magyarországnak pedig azt, hogy önálló ország.

A kiegyezés tehát ellentéte a valódi politikai kompromisszumnak: nem az alapelvek fenntartásával tett kölcsönös engedmények végösszege, hanem alapvetőnek tekintett pozíciók feladása verbális fenntartásuk mellett. Ezért mond ellent a kiegyezés után létrejövő parlamenti rendszer működési elve a parlamenti demokrácia lényegének: fennmaradásának az a feltétele, hogy a kiegyezést a mindenkori többség kötelező érvényűnek fogadja el. Ezen az alapon nevezi Bibó a kiegyezést « hamis » konstrukciónak, amely a « kompromisszumot » körtő feleket zsákutcába csalja. A kiegyezés feltétele ugyanis éppen az volt, hogy az alku után kialakult konstrukció megváltoztathatatlan, fejlesztethetetlen; vagy megtartani lehet, vagy felborítani. Ezért nem vezethetett semmiféle kibontakozásra a nemzeti függetlenség kérdésében a közjogi kérdés körül zajló politikai élet, hiszen ezen a területen csak egyetlen változási lehetőség lett volna: a dualizmus rendszerének felrugása. Egy olyan parlamentarizmus viszont, amelyben a többség megszerzésének feltételei eleve meg vannak szabva, formálissá teszi a parlamentáris demokráciát, « felfelé » a hazug konstrukcióban való politizálás szétzülleszteti a vezető réteg politikai kultúráját, « lefelé » pedig a választások manipulálása a tömegeket visszariasztja mindenfajta politikától.

Kedvezőtlen következményekre vezetett a kiegyezés a társadalomfejlődés területén is. A reformkor és 48 bizonyos fejleményei azt ígérték, hogy az 1514 után kasztyszerűen megmerevedett magyar társadalom elindul az európai mintájú polgárosodás útján: a köznemesség haladőbb része és a feudális eredetű polgárság modern polgári osztállyá olvad össze, s a nemesi és nem-nemesi származású értelmiség modern értelmiséggé formálódik. Bár ez a folyamat 48-ig sem volt zavartalan, a szabadságharc bukása után pedig a köznemesség magatartását a kiegyezés felé hajlította, hogy a jobbágyfelszabadítás miatt egzisztenciája megrendült, Bibó szerint a társadalomfejlődést 1867 billentette véglegesen vissza a kasztosodás folyamatába. A kiegyezés után nem a polgári elem integrálta a bomló nemességet, hanem a jobbára idegen eredetű polgárság igyekezett integrálódni a rangtartó, nemesi-

úri középosztályba, ebbe a mind az arisztokráciától, mind az alsóbb néprétegektől teljesen elszigetelt, zárt alakzatba.

Végezetül a kiegyezés tovább rontotta a nemzetiségekkel való megbékülés amúgy is gyenge esélyeit. Nemcsak azért, mert a magyar társadalom vezető rétegei a cseh kiegyezés megtorpedozásával szembeállították magukkal azokat a nemzetiségeket is (szlovák, ruszin), amelyeknek nem a feltétlen elszakadás volt a programjuk. Elsősorban az rontotta meg a politizálás levegőjét a nemzetiségi kérdésben, hogy míg Ausztriával szemben a magyar különállás igazolására a demokratikus közösségalkotás teljes erkölcsi és ideológiai érvkészletét csatasorba állították, addig ezt az érvelést a nemzetiségekre nem tekintették érvényesnek, és a « politikai nemzet » fogalmával asszimilációs ideológiát hirdettek meg; s ráadásul egy olyan társadalomban, amely rendies jellegénél fogva az asszimilációra képtelen volt.

Bibó nem azért bírálja a kiegyezést és értékeli negatívan a dualizmust, mintha úgy látná, hogy az adott pillanatban más, kedvezőbb alternatívák is kínálkoztak volna. Ezt a kérdést tulajdonképpen fel sem veti. Kritikájának éle a politikai konstrukció ellen irányul, amelyben a cselekvők számára nem világos, hogy ki milyen engedményeket tett, és mit kapott ezek fejében. Bibó tisztában volt azzal, hogy 1867 után a viszonylagos gazdasági és kulturális prosperitás korszaka köszöntött Magyarországra. De a prosperitás keretét szolgáló politikai rendszerben nem indulhattak meg a magyar fejlődés akut problémáinak megoldásához vezető folyamatok. S Bibó történelemszemléletében ez a mérce a korszak értékeléséhez.

Nem véletlenül. Bibó úgy látta, hogy 1945 és 1948 között a történelem ugyanazt a kérdést tette fel Magyarországon, mint a reformkortól a kiegyezésig tartó korszakban: létrejönnek-e végre azok a politikai formák, amelyek lehetőséget teremtenek az ország történelmi pályájának korrekciójára. Azonnal szembe tűnik a formai párhuzam az 1867-hez vezető út és az 1945-ös esélvek elemzésében. Bibó 1945-ben attól tart, hogy a politikai arénában küzdő feleket kölcsönös félelmeik és nem jól felfogott érdekeik

fogják tetteikben irányítani, megmutatja, hogy 1867-ben is ez történt, s azóta, egészen az 1944-es összeomlásig a « félelem » és nem az « értelem logikája » uralta a magyar politikát.

Bibó tehát nem leplezi, hogy azok a szempontok, amelyek a kiegyezés és a dualizmus értékelésében vezetik, az 1945 utáni helyzetről kialakított álláspontját is meghatározzák. Ez azonban nem azt jelenti, hogy politikai mérlegeléseinek alátámasztásához keres történelmi analógiákat. Az 1945-ös alternatívák politikai elemzését és az 1867-es kompromisszum történeti magyarázatát egy mindkét esetben következetesen érvényesített szemlélet helyezi el egy történelmi kontinuum két pontján. Ezt a szemléletet akkor rekonstruálhatjuk, ha feltesszük a kérdést: miért áll módjukban a politikai cselekvőknek korrigálni a hosszú távú kedvezőtlen történelmi trendeket abban az esetben, ha cselekvéseik során érdekeik vezetik őket?

Láttuk, hogy Bibó szerint a kiegyezés a magyar társadalom egyik csoportjának sem állt érdekében. A nemzetnek nyilvánvalóan nem, hiszen rátaszította arra az útra, amely a történelmi Magyarország szétesésén át az 1944-es katasztrófaig vezetett. De nem állhatott érdekében az uralkodó rétegeknek sem, hiszen siettetta a történelmi Magyarország széthullását. A magyar társadalom vezető rétegei a kiegyezés megkötésekor nem az « értelem », hanem a « félelem » logikája szerint cselekedtek — állítja Bobó —, cselekedeteiket nem valódi, hanem vélt érdekeik diktálják.

Mit jelent az « értelem » és a « félelem » logikájának megkülönböztetése? Bibó szerint kialakulhatnak olyan történelmi helyzetek, amelyekben a történelmi cselekvők érdekei háttérbe szorulnak a cselekvés motívumai között, « hamis » motiváció alakul ki, a valódi és a vélt érdek divergál. Ilyen történelmi helyzetként fogja fel 1867-et. A 48-as nemességet és értelmiséget részben szűken felfogott gazdasági érdekei, részben pedig a történelmi területek elvesztésétől való megrögzött félelmei hajtották a kiegyezés zsákutcájába. Ha távolabbra látnak, sem az ország, sem pedig a tradicionális « nemzetalkotó » osztály

nem zuhant volna olyan mélyre, mint az elkövetkező hetven évben. A kiegyezés nyomás létrejött konstrukcióról Bibó igen jellemző, elemzésre méltó leírást ad: « Ez alatt a csaknem száz év alatt a magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukciókban élt (...) ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azokon kívül álló feltevések és várákozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ahol álbajokra kellett pazarolni jó erőket, s ráolvasással gyógyítani valóságos bajokat, ahol a valóságos tennivalók körén kívül, s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének objektív mértéke és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként ».²

Ez az idézet a politikai cselekvési leíró fogalmak két elkülönülő csoportját tartalmazza. Az egyik oldalon állnak a « valódi bajok », ezek ok-okozati magyarázata, a bajok orvoslására felvonuló « jó erők » és a cselekvések szilárd, objektív gyakorlati és erkölcsi mércéje. A másik csoportban sorakoznak az « álbajok », a « ráolvasás » mint gyógy mód, a vágyakból és aggodalmakból szőtt feltevések, mint a « bajok » magyarázatai, és a « félelmek és sérelmek rendszere » mint értékmérő. Egészséges politikai kultúrájú közösségben, ahol a cselekvők képesek az « értelem » — vagyis valódi érdekeik — logikáját követni, a cselekvés a valódi « bajokat » veszi célba, a helyzetet az okok és okozatok valós láncolatát feltáró magyarázatok világítják meg, a kihívásokra adekvát eszközökkel válaszolnak, és a cselekedeteket mindig szilárd mércével mérhetik. Megromlott politikai kultúrájú közösségben viszont a cselekedeteket a « félelmek » — azaz vélt érdekek — diktálják. Sem a cselekvést orientáló okmagyarázatok, sem az alkalmazott eszközök nem adekvátak, s nincs olyan normarendszer sem, amelyen mindez kimutatható lenne.

Bibó tehát a politikai cselekvés két ideáltípusát alkotja meg, egy « értékpozitív » és egy « értéknegatív » típust. Az első típust érdekkövető politikai magatartásnak is nevezhetjük, míg a másodikat érdektévesztőnek. Az érdekkövető magatartás a legkedvezőtlenebb történelmi helyzetekben is lehetőséget nyújt a korrekcióra, az érdek-

tévesztő viszont viszonylag kedvezőbb helyzetekből is zsákutcába vezet. Ezért állítja Bibó, hogy a rendiség és az abszolutizmus korszaka egy alapvető szempontból kedvezőbb volt, mint a kiegyezési korszak: « ... semmi kétség nem volt abban, hogy mi az ország valóságos helyzete: a Habsburg-keretbe való beletartozás, a társadalom megmerevedett rendi szerkezete, összes viszonylataink szűk és vidéki jellege súlyos tehertételek voltak, de olyanok, melyek mindenki előtt tisztán állottak; nyílt, intézményes, bevallott módon meg voltak szervezve s lehetett őket annak nevezni, sőt maguk is annak nevezték magukat, amik. Röviden: nyílt, világos, kétségkívüli részei voltak az ország politikai, társadalmi és szellemi helyzetét meghatározó *valóságnak*. »³ Amíg a valóságos problémák állnak a politikai és kulturális élet középpontjában és a « valódi » érdekek vezérlik a cselekvéseket, mindig van esély a bajok orvoslására, bármekkora is legyenek ezek.

Ennek az álláspontnak a hátterében egy értéktartalmú érdekfogalom áll. Miért bizonyos ugyanis az, hogy az érdekkövető magatartás minden esetben járható kiutat talál a történelmi vagy politikai konfliktusokból? Miért ne volna lehetséges, hogy a következetes érdekkövető magatartás nem egy magasabb szinten létrejövő kompromisszumra, hanem a társadalom szétesésére, válságra vezet?

Bibó szerint egészséges történelmi fejlődés esetén szükségszerűen kialakulnak olyan politikai mechanizmusok, amelyek kizárják, hogy a társadalmon belüli érdekkonfliktusok általános destrukcióban végződjenek. A modern értelemben vett érdekkövető magatartást az tette lehetővé, hogy a társadalom rendi alapon tagolt csoportjai egyetlen közösséggé váltak, korlátozott feudális szabadságaikat egyetemessé tették, szűkkörű közösségeiket nemzeti közösséggé szélesítették. S a nemzeti keretek meghódítása nem járt azzal, hogy a különféle szabadságokat egy felsőbb instancia önkényesen korlátozza. A « meghódítás » itt annyit is jelent, hogy bármi, ami bizonyos érdekek kibontakozásának medret szab, legitimitását csakis « meghódított » voltából, azaz a népszuverenitásból vezetheti le. Az érdekérvényesítést szabályozó intéz-

ményrendszer ily módon az érdekek hordozói számára nem pusztán külső kényszert jelent, hanem olyan korlátozás, amelyet a népszuverenitás állandóan jelenlévő történelmi élménye legitimál. Az összeütköző érdekeket tehát nem valamilyen külső tényező akadályozza meg abban, hogy felbomlasszák a társadalmat; a kompromisszum nem kényszer következménye. A korlátok legitimitása a történelmi cselekvők élménye, a racionális érdekkövető magatartás belső tényezője. Azokban a társadalmakban, amelyekben a népszuverenitásra épülő nemzeti intézmények kiépülése zavartalan folyamat volt, az újra és újra megbomló, majd magasabb szinten helyreálló társadalmi harmóniát belső, a történelmi cselekvésbe beépült tényezők biztosítják. A történelmi cselekvők tehát akkor követik valóban érdekeiket, ha legitimnek tekintik az ellentétes érdekek érvényesülését is, nem megsemmisítésükre, hanem racionális kompromisszumra töreksenek. Amikor Bibó a 48-as nemesség radikalizmusának a szabadságharc bukása utáni lassú megszűnéséről ír, és ennek okai között a « szűk » érdekkövető magatartást — a nemesi birtok megtorpanásából levont politikai következtetéseket — is felemlíti, vagy pedig amikor a marxizmus osztályérdek alapú nemzetértelmezését vitatja, az előbbi értelemben használja az érdek fogalmát. Ezekben az esetekben a követett érdekek különféle okokból nem tartalmazzák az « egész » szempontjait. De Bibó számon tart olyan eseteket is, amikor az « egész » szakad el legitimációs bázisától: egy levelében, az 1918 utáni csehszlovák politikáról szólva, a csehszlovák demokrácia legnagyobb hiányosságát azt rója fel, hogy az 1918-as békekötés során hajlandó volt elfogadni olyan területeket, amelyeken nem a cseh vagy szlovák etnikum volt többségben. Bibó szerint ez a döntés arról tanúskodik, hogy a demokratikus elvek valójában nem hatották át a csehszlovák államberendezkedést és a csehszlovák politikusok gondolkodását. Bibó fogalmi rendszerében mindkét eset az « értelem logikájából » a « félelem logikájába » való átcsúszást példázza.

Összefoglalva: a modern társadalom kialakulásával az emberiség belépett történelmének abba a korszakába, amelyben a cselekvők előtt megnyíltak a lehetőségek sor-

suk aktív alakítására. A korábban kiskörű szabadságok általánossá válnak; ez az általánosodás egy forradalmi aktus, amely megteremti a népszuverenitáson alapuló nemzeti keretű intézményeket. Az eltérő érdekű embereket cselekvési szabadságuk forradalmi megteremtésének élménye és szuverenitásuk állandó érvényesítésének lehetősége olyan közösségbe fogja össze, amelynek fenntartása maga is a cselekvők érdekében áll. Ez szavatolja, hogy a közösségen belüli különböző törekvések sohasem fordulhatnak a közösség mint egész ellen, másfelől viszont a közösségre mint egészre hivatkozva sem lehet erőszakot tenni kisebb csoportjainak törekvésein.

A történelmi fejlődés bizonyos esetekben eltérhet ettől a « természetes », « normális » úttól, mint ez Magyarországon is történt. Ilyenkor is lehetséges azonban a korrekció, a « normális » fejlődés feltételeinek hiánya esetén is találhatnak a történelmi cselekvők olyan eszközöket, amelyek mozgósításával pótolják a hiányzó feltételeket, és visszavezethetik a fejlődést a harmonizáló polgári és nemzeti szabadságjogok felé vezető úton. De ha ez nem történik meg, akkor összezavarodnak a politikai viselkedés elkülönülő kategóriái, és működésbe lép a « félelem logikája ».

Ez történt Magyarországon 1867-től fogva. A magyar társadalom vezető rétegeit « szűk » érdekeik — félelmeik — vezették a politikai cselekvésben, s nem követhetett be az eltorzult fejlődési pálya korrekciója. Ezért vezetett a magyar fejlődés útja az 1918-as, majd 1944-es tragédiákhoz.

Bibó számára mindezek alapján 1945-ben nem lehet kétséges, hogyan értékelje 1867-et: hiszen a kérdés most is ugyanaz: felülkerekedik-e végre az értelem logikája a magyar történelmen, végbemegy-e a fejlődési pálya helyesbítése?

Bibó mai olvasójában okkal merülhet fel a kérdés: jogos volt-e az « értelem logikájához » rendelni azokat a kétségtelenül vonzó perspektívákat, amelyeket a Bibó-írások célba vesznek? Nem azok látták-e világosabban a helyzetet, nem azok voltak-e realisták, akik 1945 és 1948

között « félelmekre » hallgattak, akik 1957-ben kételkedtek benne, hogy az « értelem logikája » diktálta *Emlékirat* reményeit a « hatalmi logika » is igazolja? Ez a kérdés a végkifejlet felől tekintve jogosultnak látszik ugyan, mégis Bibó realizmusának félreértésén alapul. Bibó eszményeinek megválasztásában nem realpolitikus volt, hanem történelmi realista: olyan ideálokat választott, amelyek megvalósítását a történelem minden kétséget kizáróan a nap feladatává tette. Ezután pedig makacs politikai realizmussal azt kereste, hogyan lehet Magyarországon az eszményekből valóság?

2

A hatvanas évek történelemszemléletét nem könnyű rekonstruálni. A nehézségeket elsősorban az okozza, hogy az idevágó szakmunkákat vezető szemlélet — a marxizmus külsődleges, deklarált fenntartása ellenére — nem rendszeres, különféle szemléleti elemek keverednek benne, s ráadásul nem is mindig érvényesül tudatosan. Az elemzésnek gyakran kell merítenie a pusztá hallgatásból, vagy polémikus oldalvágásokból — értékhangsúlyok eltűnéséből, elhatárolódásokból, ellenérvekből —, ami természetesen magában rejti a túlinterepretálás veszélyét. Ezért ilyesmi csak olyan téma kapcsán lehetséges, amelyről viszonylag hosszú időn keresztül és rendszeresen fejtették ki a különböző álláspontokat. A kiegyezés és a dualizmus kora ezek közé a témák közé tartozik.

Hogy összegyűjthessük azokat a szempontokat, amelyek a hatvanas években a kiegyezésről kiadott munkák szerzőit vezették, vázlatosan bár, de fel kell idéznünk az álláspontok hátterét: az ötvenes évek történetírását.

Az ötvenes évek « hivatalos » történészei a « függetlenségi » történet szemlélet és a tankönyvmarxizmus tételeinek összeötvöztetésére tettek görcsös kísérleteket. E nyilvánvalóan agitprop szándékú történetírás ideológiai irányítói a nemzeti ideológia integratív hatását akarták kiaknázni, amikor a néha a nevetségességig mereven alkalmazott marxista sémák és a « patrióta » történetírás kli-

séinek elegyítésére törekedtek. Ahogy Szücs Jenő jellemzi,⁴ az ötvenes évek történetírása úgy járt el, hogy feltett egy történelemfeletti nemzeti principiumot, és kijelölte a mindenkori elnyomott osztályokat, melyek — úgymond — a nemzeti ügyet is képviselték, míg az uralkodó osztályok osztályönzésük miatt erre eleve képtelenek voltak.

Az ilyenfajta történetírás nemcsak tudományosan, hanem ideológiailag is teljes kudarcot vallott: 1956-ban a nemzeti tudat a rezsimmal szembeni integráció eszközeként bizonyult. Ez a tény határozta meg elsősorban a történettudomány szemléletmódjának megváltozását. 1956 után a hivatalos ideológia szabad utat adott a «dogmatikus szemlélet» kritikájának. Ebben több szempont is vezetett. Egyrészt demonstrálni kívánta a diszkontinuitást az 1956 előtti és utáni kormányzat között. Másrészt az ötvenes évek «függelenségi» marxizmusának diszkreditálása egy füst alatt alkalmat adott az 56-os nacionalizmus megbélyegzésére, mégpedig úgy, hogy 56 ideológiai ódiuma a «dogmatikusokra» hárult. A «dogmatizmus» kritikájának motívumai között valószínűleg utolsó volt a sorban — ha egyáltalán szerepelt a listán — az a szempont, amely a társadalomtudósok számára oly vonzóvá tette az újonnan kijelölt ideológiai irányvonalat: a tudományúzó értelmiség úgy érezte, hogy ez az az út, amelyen járva kisebb engedmények árán megszabadulhat a tudományos tevékenység aprólékos ideológiai kontrolljától.

A történettudományban a «dogmatikus történetírással» folytatott polémia két egymástól független és egymásnak ellentmondó szálon bontakozott ki — már ezzel is előrevetítve a kialakulóban lévő új szemlélet heterogén voltát. Az ún. Molnár Erik-vitában a historizáltan nemzetközpontú történetírással egy szigorúan marxista alapozású, a nemzeti történelmet osztályharcok történeteként értelmező történetiszemléletet állítottak szembe. Másfelől sokasodtak azok az érvek, amelyek a modern tudományos és szakszerűség igényeit hangoztatták. Míg a Molnár-vita ideológiai célja kifejezetten az ötvenes évek történetiszemléletével való leszámolás volt, és a marxista történetiszemlélet eredeti intencióihoz való visszatérést hirdette

meg, addig a modern tudományosság nevében fellépők többé vagy kevésbé nyíltan arra törekedtek, hogy mindenfajta kötelező ideológiától megszabaduljanak. Mivel a marxizmus történettudományos hasznáról való érdemi vitára nem volt lehetőség, verbálisan fenntartották a marxista fogalmakat, de különféle interpretációs fogásokkal — « tendenciajellegük » hangoztatásával, érvényességüket befolyásoló speciális, helyi sajátosságok felsorolásával stb. — annyira kiszélesítették e fogalmak értelmezési tartományát, hogy valójában minden tartalmuktól megfosztották őket. Ezzel megnyílt az út azok előtt, akik más forrásokból származó fogalmi eszközöket próbáltak összeegyeztetni a kötelező ideológiával. Így alakult ki az a sajátosan eklektikus fogalmi rendszer, amelyben a kiegyezés körüli, 1958-ról újraéledő viták is zajlottak.

Az ötvenes évek történetírása a kiegyezést árulásnak tekintette: a kizsákmányoló osztályok önös érdekeiket követve eladták az országot a külföldi gyarmatosítóknak. A nemzeti függetlenség elvesztésével együtt elvesztek az önálló polgári fejlődés esélyei is. Magyarország gyarmati függésbe került, s ennek terheti csak a felszabadulással rázza le. Ez volt röviden az az álláspont, amellyel a hatvanas évek történészei szembefordultak.

A hatvanas éveknek a kiegyezés körüli vitáiról Hanák Péter 1973-ban lényegretörő, tömör áttekintést adott.⁵ Az alábbiakban e vitának csupán egyetlen vonatkozásával foglalkozom: a korszak értékelésében ható *szemléleti* tényezők alakulásával, változásával.

Első lépésként ideológiai legitimitást kellett szerezni a kiegyezés új értékeléséhez. A vita kezdetén központi szerepet játszott az az érv, hogy a kiegyezés után Ausztria és Magyarország között kialakult kapcsolatok nem felelnek meg a gyarmati függés marxi fogalmának — tehát az értékelés az ideológiai paradigmán belül maradt.

Az érvelés második szakasza több logikai lépésre bontható. Először a kiegyezést árulásnak tekintő nézetekkel szemben sorakoztattak fel érveket, amelyek a kompromisszum történelmi szükségszerűségét voltak hivatva bizonyítani. Ezután a kiegyezést és a XX. századi magyar

történelem tragikus fordulatait közvetlen összefüggésbe állító tételek kerültek revízió alá, majd pedig fokozatosan kialakult egy olyan érvrendszer, amely mind a kiegyezést, mind pedig a rákövetkező korszakok sorsfordulóit egy általános fejlődési trendből vezette le és magyarázta.

Először a korábbi ideálkép, a Habsburg birodalom forradalmi megdöntése tűnik el az elemzések horizontjáról, és kerül az utópiák birodalmába. Az Ausztriától való függést eleinte még senki sem vitatta, de a « gyarmati » jelző — mint láttuk, erősen ideológikus érvvel alátámasztva — elsüllyedt a lomtárban. A lassan formálódó új gondolatmenetben ez a « függés » és a 67-es kompromisszum egyre inkább objektív — szükségszerű, elkerülhetetlenül érvényesülő — történeti tényezők működésének eredménye, nem pedig szubjektív motivumok, « árulás » következménye. Egyre inkább a « külső » okokkal indokolják, hogy a kiegyezés elkerülhetetlen volt: Ausztria és a birodalom egyéb részeinek osztrákviszonyaival, a pártpolitikai csatározásokkal az osztrák parlamentben, és mindenekelőtt a nagyhatalmi politika fejleményeivel. A hatvanas évek történetírása végső soron arra a következtetésre jut, hogy a nagyhatalmi érdekek eleve eldöntötték a magyar függetlenség sorsát: az adott politikai helyzetben az európai hatalmaknak létérdekük volt a Habsburg birodalom fennmaradása, tehát a független magyar állam létrejöttét a nagyhatalmi konstelláció eleve lehetetlenné tette.

A kiegyezés azonban belső okok miatt is elkerülhetetlen volt. A hatvanas évek történetírói meggyőződésen és plasztikusan sorakoztatták fel azokat a tényezőket, amelyek a konkrét történelmi helyzetben a magyar uralkodó rétegeket a kiegyezésre ösztönözték. Rámutattak arra is, hogy hiába lett volna logikailag lehetséges a kiegyezés általános kereteinek « más » tartalmakkal való megtöltése, a politikai hatalmon osztozó társadalmi rétegektől ennyi és csak ennyi teltett. Ezért a kiegyezéses kompromisszumot — érvelnek a hatvanas évek történetírói — nem a nemzeti függetlenség kérdésében tett engedmények miatt kell bírálni, hanem a kiegyezés « osztálytartalma » alapján.

Ez az érvrendszer alapján véve kerek: kétségbevonhatatlan tényeket vonultat fel azokkal szemben, akik a kiegyezés romantikus alternatíváit keresték, s ezek a tények azt bizonyítják, hogy a kiegyezésnek 1867-ben valóban nem volt alternatívája. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük ezt az érvelést, azt találjuk, hogy a fentieknél többet sejtet. Ha feltesszük a kérdést, hogy *mikortól* is szűnt meg az alternatív fejlődés lehetősége a magyar történelemben, az előbbi gondolatmenetből nem kapunk explicit választ. De ha tovább gondoljuk az olvasottakat, elsősorban azoknak a problémáknak a mentén, amelyeket az « osztálytartalom », ill. « osztályérdek » kategóriáinak használata vet fel, arra a következtetésre juthatunk, hogy a hatvanas évek történészeinek van válaszuk az előbbi kérdésre is.

Az osztályérdekkel való érvelés az első problémát a kiegyezés és a Monarchia felbomlása, az 1867 és 1918 közötti viszony megítélésében okozza. Ha ugyanis a kiegyezés egyfelől a magyar uralkodó osztályok érdekeit szolgálta, másfelől viszont első láncszeme volt annak az okozati sornak, amely végezetül az 1918-as felbomláshoz vezetett, akkor valamelyik állítás nyilvánvalóan nem tartható fenn, hiszen a történelmi Magyarország szétesése nem lehetett az uralkodó osztályok érdeke, sőt részben ettől való félelmek hajtották őket a kiegyezés megkötésére.

Az ellentmondás kiküszöbölésére alkalmas érvek közül fokozatosan azok kerültek előtérbe, melyek a kiegyezés és az 1918-as végkifejlet közötti okozati összefüggések gyengítésére irányulnak. Lassanként kibontakozott az a felfogás, amely szerint mind 1867, mind 1918 ugyanannak az objektív történelmi folyamatnak egymástól többé-kevésbé független következménye.

A második probléma, amely az osztályérdek kategóriájának magyarázó tényezőként való bevezetéséből adódik, 1848 és 1867 viszonya körül rajzolódott ki. El kellett kerülni ugyanis az abból fakadó ellentmondást, hogy a forradalom és a kiegyezés politikai ágense ugyanaz az osztály volt, jóllehet annak « osztályérdeke » nyilván nem változott.

Ez az ellentmondás az 1848 és 1867 közötti folytonosság, illetve törés tárgyalásában oldódik fel. A forradalom és a kiegyezés folytonosságát egy mélyről ható, objektív, belső tényező hordozza: azoknak a nemesi rétegeknek az érdekei, amelyek már 1848-ban is fékeztek a forradalmi folyamatot, szembeszegültek a radikális polgári átalakulással, és igyekeztek feudális kiváltságaik minél nagyobb részét átmenteni. Ezek az érdekek a fejlődést tartósan meghatározó tényezők.

Am 1848 és 1867 között törés is van: a forradalom idején bizonyos feltételek egybeesése lehetővé tette, hogy a népi tömegek a nemességet sok kérdésben érdekeinél radikálisabb megoldásra szorítsák, s ezek a feltételek 1867-ben már nem állnak fenn. Más szóval: a nemesség mindkét alkalommal csak egy bizonyos határig kívánt elmenni a feudális rendszer felszámolásában, de a forradalom idején engedményeket kellett tennie a nemzeti függetlenségi harc tömegeit adó parasztságnak. A nemzeti jogok kérdésében pedig a háborús helyzet ugyancsak nagyobb engedékenységre kényszerítette a magyar vezető rétegeket, mint az 1867-es körülmények.

Ami tehát a magyar történelmi fejlődést hosszú távon meghatározó, tartós elemeket illeti — ez esetben a politikai hatalmat gyakorló nemesi osztály objektív érdekeiről van szó —, ezek mind 1848-ban, mind 1867-ben ugyanazt a végkifejletet implikálták. Egy esetleges 48-as « jobb » megoldás lehetőségét — illúzióját — csak történelmi véletlenek csillantották fel — időlegesen.

Figyelemre méltó ebben a gondolatmenetben a 48-49-es forradalom helyi értékének megváltozása a korábbihoz képest: egyre kevésbé korszakforduló, a fejlődés további menetét alapvetően meghatározó esemény, egvire inkább csak fontos epizódja egy hosszú távon kibontakozó történelmi vonulatnak, a polgári átalakulásnak, amelynek végső formáját azonban lényegileg nem sokban befolyásolta.

Az 1867-es kompromisszummal végleges alakot öltő rendszernek tehát nem volt alternatívája — de nem azért, mert 1849-ben, 1861-ben vagy 1867-ben különféle történelmi okok véletlen egybeesése minden más lehetőséget

kizárt. A hatvanas évek történetírásának érveléséből az olvasható ki, hogy ez az alternatívánélküliség — vagyis az, hogy a magyar kapitalizmus feudális terheket hordozó torzformában jöhetett csak létre — a magyar történelemnek évszázadok óta elrendelt végzete, századokra visszamenő általános gazdasági és társadalmi elmaradottság következménye. Ez az elmaradottság az, amelyből 1867 és végső soron 1918 (vagy akár 1944) is magyarázható, ez az az általános és objektív ok, amelyre a történelmi zsákutcák visszavezethetők.

A történetiszemlélet alakulásának vizsgálata szempontjából érdemes megfigyelni, hogy milyen alakváltozásokon megy át az elmaradottság fogalma az ötvenes évekhez képest. Magyarországot már az ötvenes évek történetírása is Ausztránál (és a nyugatnál) fejletlenebb területként tartotta számon. A kiegészítés és « következménye », a gyarmati függés úgymond ezt az elmaradottságot konzerválta — egészen az első ötéves tervig. A hatvanas évek történetírásában az elmaradottság fogalma lassan új értelmezést kap. Ezekben a munkákban már nem mennyiségi lemaradásról van szó, hanem minőségi, strukturális elmaradottságról. A 48-as forradalom bukásával nem a nyugat-európaihoz hasonló fejlődés lehetősége foszlik szét — ez eleve nem állt fenn —, hanem legfeljebb egy « jobb » kelet-európai változat esélye. A kvalitatív Kelet-Európa-fogalom, miközben általános fogalmi keretet ad a kelet-európai történelem és politika csomópontjainak hosszú távú történelmi trendekre építő, « objektív » magyarázatához, egyszersmind azt sugallja, hogy félrevezető a nyugat-európai fejlődéssel való minden összehasonlítás — mármint az olyan, amely nemcsak az eltéréseket, hanem a perspektívákat is számba veszi. A Kelet-Európa fogalom a következő lépésben Közép-Kelet-Európa fogalmává « finomodik », jelezvén, hogy a tárgyalt terület, bár történelmi fejlődése során nem a nyugati utat járja, mégsem oly mértékben elmaradott, mint Oroszország vagy a Balkán.

A hatvanas években született történelmi munkákat forgatva az olvasónak az a benyomása támadhat, hogy a magyarországi polgári demokratikus átalakulás korlátait

taglaló gondolatmenetekben a századforduló polgári radikálisainak és Szabó Ervinnek az érvei éledtek újjá — a velük a harmincas években rokonszenvező Révai korai írásainak közvetítésével. A nemesség hordozta polgári átalakulás ellentmondásaival és korlátaival foglalkozó írásak valamint azok a társadalomtörténeti tanulmányok, amelyek a magyarországi középosztály és ipari munkásság kialakulását és fejlődését elemezve mutatnak rá a polgári demokrácia társadalmi bázisának hiányára, valóban mint-ha a századfordulós érvelést elevenítenék fel. Míg azonban a polgári radikálisok a társadalmi demokrácia aktuális esélyeit kutatva vizsgálták a történelmi kérdéseket, addig a hatvanas években keletkezett művek mintha eleve leírnák bármiféle demokratikus politikai rendszer kialakulásának lehetőségét, s ezt a társadalmi struktúra elmaradott jellegével, a demokratikus törekvések társadalmi hordozóinak hiányával indokolják. Szemléletes illusztrációja ennek, hogy a hatvanas évek történetírói, akik oly gyakran hivatkoznak « speciális körülményekre », « kelet-európai sajátosságokra », nagyon kevésbé érdeklődnek azok iránt a tényezők iránt, amelyek egy nem « klasszikus » típusú fejlődésnél esetleg helyettesíthetik a politikai demokrácia kialakulásának bizonyos hiányzó feltételeit. Ezért állnak tanácstalanul az előtt a kérdés előtt, hogy egy ilyen fejletlen országban hogyan lehetett a 48 előtti reformnemzedék legbefolyásosabb képviselőinek nagyhatású politikai programja, hogyan jöhetett létre nálunk egy európai színvonalú liberalizmus — magyarázatként legfeljebb a nyugati eszmék hatására hivatkoznak.⁶

Abból a gondolatmenetből, amely a dualizmus kori fejlődés valamennyi lényeges fordulópontját és az esetleges alternatívákat a nagy gazdaság- és társadalomtörténeti trendekre vezeti vissza, kibontható a hatvanas évek történetiszemléletének egyik legfontosabb, a dualista korszak értékelését alapvetően meghatározó alkotórésze. *A hatvanas évek történéseinek gondolkodásmódjából hiányzik a politikai elem.* A korszak történetírói természetesen foglalkoztak a hagyományos értelemben vett politikatörténettel, s jónéhány színvonalas elemzés született a XIX. század második felének kül- és belpolitikai viszonyairól.

De mint 1867 és 1918 viszonyának is befolyásoló tényező, egyre inkább háttérbe szorul. A nagy, több « politikai » korszakon átvivő gazdaság- és társadalomtörténeti trendek kizárólagos meghatározó szerepet kapnak a történelmi magyarázatban. A politikai cselekvés nem nyithat alternatívákat, nincs autonóm mozgása, a « nagy trendnek » árnyékjátéka csupán. Ez az álláspont *redukcionista szemléletről* tanúskodik, persze kifinomultabb és körültekintőbb redukcionizmusról, mint a vulgáris marxizmusé, amely a « felépítmény » valamennyi jelenségét az « alapra » vezette vissza. Nehéz feladat lenne a redukcionista eljárás összes forrásának és motívumának felkutatása. Egy tényezőt mégis érdemes kiemelni. Könnyen belátható, hogy a Közép-Kelet-Európa fogalom mögött, amely a hatvanas évek történetírásának konceptuális keretét adta, egy korlátozott fejlődés-koncepció rejlik. Ez a fogalom arra utal, hogy a vizsgált területen megindulhat ugyan a « modernizálódás » folyamata, de ennek lényeges jegyeit a gazdasági és technikai fejlődésben és nem a politikai rendszerek változásában kell keresni. A külső kihívásra meginduló, és külső tényezőket hasznosító gazdasági modernizálódást, ha egyáltalán, csak lassan követi a társadalmi struktúra modernizálódása.

Aki a dinamikus, fejlődő tényezőket akarja feltárni a modern magyar történelemben, annak nem a hosszú stagnálásra vagy csak lassú változásra ítélt társadalmi vagy politikai szférákra kell figyelnie, hanem elsősorban a gazdaság fejlődésére. Ahhoz viszont, hogy az e téren érzékelhető haladást elegendő alapnak tekintse a változások feltevéleit biztosító korszak pozitív értékeléséhez, olyan történetiszemlélettel kell tárgyhöz fordulnia, amely eleve korlátozott fejlődési lehetőségekkel számol, és *elválasztja egymástól a gazdasági és társadalmi fejlődést*. A hatvanas években a dualista korszak értékelésével kapcsolatban ennek a tendenciának a végérvényes felülkerekedését a gazdaságtörténeti szemlélet áttörése jelentette.

A XIX. századi magyar történelem gazdaságtörténeti szempontú periodizációja már kifejezetten azokra a « hosszú távú trendekre » épül, amelyeket a korábban tárgyalt

történeti munkák is kimondva-kimondatlanul interpretációs eszközként használtak. Eszerint a XIX. századi magyar történelem két korszakra bomlik: a modern gazdasági növekedésre való felkészülés korszakára, amely 1820/1830-tól 1857/1867-ig tart, majd a modern ipari növekedés megindulásának korszakára, amely 1857/1867-től 1913-ig terjed. Azok a gazdasági folyamatok, amelyek a modern ipari növekedés kezdeteit jelzik, már a XIX. század elején mozgásba jönnek, és 1867-ig megteremtődnek a tartós, rendszeres növekedés külső feltételei is. Ezeknek az előfeltételeknek a létrejöttében 1848/49 és 1867 csupán állomások: a nemzeti programmal rendelkező, modernizáló szándékú politikai vezetés már a reformkortól ugyanazokat a politikai kereteket igyekezett megteremtetni; a gazdasági modernizálódás, az ipari forradalom politikai kereteit. Ez a folyamat 1867-tel zárult le, felszámolják a feudális intézményeket, létrejön az önálló magyar kormányzat, a nemzeti intézmények hálózata stb. A kiegészítés azonban nemcsak a modern gazdasági növekedés előtt tornyosuló feudális akadályok végérvényes leomlását jelenti, az Ausztriával és a birodalom többi tartományával kialakuló új viszony egyenesen kedvező feltételeket teremt a gyors kapitalista fejlődés számára.

A gazdaságtörténeti szemlélet áttörése a magyarországi kapitalizmus vizsgálatában módszertani újítások meghirdetésével járt. A hatvanas évek gazdaságtörténészei a modern növekedésméletek kvantitatív módszereinek segítségével próbálták elemezni a dualizmuskori gazdaság fejlődését, és bizonyos fogalmi elemeket — elsősorban a periodizációt és az ipari fejlődés stádiumait leíró fogalmakat is átvettek ezektől az elméletektől. Az új kutatási módszer igényének bejelentése ideológiai jelentőséggel bírt, s ez nem is kerülte el a konzervatív ellenlábasként figyelmét.⁷ Az új történetírás a kvantitatív eljárások ideológiamentességét hangsúlyozottan szembeállította az ötvenes évek historizált történetfelfogásával; ezzel is hangsúlyozta, hogy bár a magyar történelem számos kérdésének átértékelésére vállalkozott, nem új ideológiai szempontokat hozott a régiék helyébe, hanem a tudományosság követelményeit állítja szembe a napi politikai-ideológiai

elvárások által vezérelt történetírással. Mégis, élünk a gyanúperrel, hogy a deideologizálás programja mögött ki-mondatlan ideológiai megfontolások lappangtak. Gya-nakvásunk két dolgon alapul. Egyrészt azon a módon, ahogy a magyar történetírás a kvantitatív eljárást alkal-mazni kezdte, másrészt azon a módon, ahogy a történé-szek a kvantitatív módszert értelmezték.

A modern történetírásban a kvantitatív kutatásokra épülő fogalomrendszer széleskörű és intenzív alapkutatá-sok eredménye. A hatvanas évek magyar történetírása azonban úgy kísérte meg ezt a fogalomrendszert a ma-gyar történelemre alkalmazni, hogy az azonnal szintetizáló igénnyel fellépő munkák nem támaszkodtak — hogyan is támaszkodhattak volna — ilyen kutatásokra. Ez az oka, hogy a szakirodalom komoly kételyeket fogalmazott meg e művekkel szemben.⁸ Kvantifikált fogalomrendszer kvan-titatív kutatások nélkül: a kvalitatív elemeket így csak látszólag küszöbölték ki. Tehát az ideológiamentességet is csak látszatra sikerült elérni.

A szóbanforgó írások módszertani gondolkodása is ha-sonló belátásra indít. Ezekben a művekben a kvalitatív és kvantitatív tényezők az absztrakció fokozataiként je-lennek meg. A kvantifikáló eljárás ezek szerint egyszerű empirikus generalizáció: ha a mennyiségi mutatókkal leírt modellt kiegészítjük az elvonatkoztatás során a vizsgá-latból kizárt kvalitatív tényezőkkel, akkor teljes társada-lomleírást kapunk. Ez a felfogás feltételezi, hogy a kvali-tatív tényezők teljes mértékben elkülöníthetők egymástól. Ezért nem vizsgálja, hogy a tisztán kvantitatív növekedési folyamatok társadalmi-történeti összefüggéseikbe ágyazva milyen kvalitatív vonatkozásokat rejtenek. Itt módszer-tani kérdésekben fedezhetjük fel azt a szemléletet, amely szerint a gazdasági és társadalmi fejlődés egymástól elvá-lasztható, és elkülönítve elemezhető.

A gazdaságtörténeti szemlélet felülkerekedése a kiegye-zés és a dualizmus értékelésében nem egyszerűen a már korábban megindult ártértékelés tendenciáinak folytatását, megerősítését jelentette. Az értékhangsúlyok további vál-tozása következett be. Az eddigi vizsgálatok elsősorban

rehabilitálták a kiegyezés aktusát és a dualista rendszert azokkal a vádakkal szemben, amelyek a függetlenségi történetírásban és ennek ötvenes évekbeli változatában elhangzottak: érveik szerint a kiegyezés nem árulás volt, hanem szükségszerű, elkerülhetetlen kompromisszum, amelynek nem volt történelmi alternatívája, s a nyomában kialakult társadalmi-politikai rendszer, ha nem biztosított is minden téren ideális feltételeket a magyarországi polgári fejlődés számára, nem jelentett gyarmati függőséget, sőt voltak előnyös oldalai.

A gazdaságtörténeti érvelés, az előbbi gondolatmenetet folytatva, a közjogi szemlélettel való szakítás nevében szétválasztotta a kiegyezés kérdéskörét és a kapitalista fejlődés problémáit. Erre volt jó pl. a növekedésméleti kategóriák vagy az új periodizáció bevezetése. Amikor azonban a kiegyezéssel előállott új helyzetet is bevonták a vizsgálódások körébe, a kiegyezést egyértelműen előnyös politikai fejleményként értékelték. Ezen az állásponton kizárólag a gazdasági növekedés mutatói szabják a mércét. Az elvégzett számítások szerint Magyarország gazdasági növekedése a dualizmus éveiben gyorsabb volt a fejlett kapitalista országokénál, és meghaladta az osztrák gazdasági növekedési ütemét is. A gyors növekedés a kiegyezés nyomán megnyíló lehetőségek kiaknázásából eredt. Ezeket a kedvező lehetőségeket egyrészt a kapitalista gazdasági növekedéshez szükséges — már említett — intézményi előfeltételek létrejötte teremtette meg, másrészt, gazdasági téren, a Monarchia nagy kiterjedésű integrált piacának kialakulása, ami utat nyitott a termelési tényezők szabad áramlása, elsősorban a magyar gazdaság számára oly fontos tőkeimport előtt. Harmadrészt — s itt már egyenesen az újonnan kialakuló politikai feltételek kedvező voltáról van szó — a dualizmus államának, a függetlenség és a szuverénítás korlátai dacára rendelkezésére állottak mindazok a gazdaságpolitikai eszközök, amelyekkel az állam a gazdasági fejlődést ösztönözheti, s élt is velük. Kétségtelen — szögezik le a Monarchia gazdaságtörténetének kutatói —, hogy a gyors növekedés ellenére a magyar gazdaság strukturális elmaradottsága — elsősor-

ban mezőgazdasági jellege — a korszak végéig konzerválódott. Ez azonban nem a Monarchiában megindult folyamatok következménye, hanem a középkorig visszanyúló hosszú távú trendeké, amelyek hatását az 1867 után neki-lendülő gazdasági fejlődés sem tudta kiküszöbölni.

Az eddigiekből összeáll a hatvanas évek történéseinek standard felfogása, a kiegyezésről és a dualizmusról, amely a nagy szintézisekben is érvényesül, és jelentős mértékben meghatározza a történelmi közgondolkodást. Eszerint a kiegyezés szükségszerű aktus volt, a külső körülmények — a belső feltételek romlásától kísérvé — kizárták a nemzeti függetlenség kérdésének radikálisabb megoldását. Viszont a nemzeti függetlenség ügyében kötött kompromisszum ellenében a kiegyezés megnyitotta Magyarország előtt a polgári fejlődés lehetőségeit. Kifejezetten kedvező feltételeket teremtett a kapitalista gazdaság fejlődése számára, és előmozdította egy olyan politikai rendszer kialakulását, amely az elmaradott magyar társadalmi struktúra korlátai között az elképzelhető legliberálisabb alapelvek szerint működött, s ráadásul lehetővé tette a kulturális és tudományos élet kibontakozását is. A kiegyezés tehát több előnnyel, mint hátránnyal járt. Annál is inkább, mivel azok a negatív következmények, amelyeket az 1867-es kompromisszum folyományaként szoktak számontartani, nem a kiegyezésre vezethetők vissza. Nem a kiegyezés az oka a történelmi Magyarország 1918-as szétesésének, és azért sem kárhoztatható a kiegyezés, hogy a magyar gazdaság és társadalom strukturális elmaradottsága konzerválódott. Mindez hosszú távon kibontakozó és ható fejlődési tendenciák következménye.

A kiegyezés értékelése tehát az ötvenes évektől a hatvanas évekre az ellentétébe fordult, az újabb történetírás a magyar fejlődés számára alapjában kedvező esélyeket teremtő politikai konstrukcióként értékeli. Még hozzá azon az alapon, hogy megnyitotta a gazdasági növekedés lehetőségeit.

A kapitalista gazdaság létrejötte természetesen fontos tényezője valamennyi ország történelmi fejlődésének. Az ideológia-kritikai vizsgálódás számára azonban lényeges

kérdés: miért éppen a gazdasági növekedés szempontjai érvényesülnek a történelmi mérlegkészítésben, hiszen — mint ezt Bibó esetében is látjuk — az értékelés másfajta mértékrendszerén is alapulhatna, a magyar fejlődés szempontjából sorsdöntő tényezőkön.

Azt hiszem, az értékelési szempont megválasztása egyenesen következik a hatvanas évek történetírásának szemléletéből. Az ötvenes évek ideológikus történettudományával szembeállított « objektivitási » norma itt azt jelenti, hogy a fejlődés lehetőségeit adott határok között kell vizsgálni. Ezeket a határokat egyrészt a nemzeti függetlenség elérhetetlen volta, másrészt Magyarország közép-kelet-európai státusa — kvalitatív elmaradottsága — rajzolja ki. Ez utóbbi, mint láttuk, annyit jelent, hogy Magyarországon eleve korlátozottak a polgári fejlődés lehetőségei, az önerőből való dinamikus és demokratikus irányú fejlődésnek nincs megfelelő gazdasági és társadalmi bázisa. Ha azonban szétváltjuk a fejlődés gazdasági és társadalmi mutatóit, akkor a gazdasági növekedés az adott körülmények között is dinamikus tényezőnek bizonyulhat — igaz, megindulásához idegen erőforrásokra és tudatos állami gazdaságpolitikára van szükség. Az adott korlátok között ez az a maximum, amit a magyar fejlődés elérhet. A történelmi cselekvők akkor élnek az előttük feltáruló lehetőségekkel, ha nem utópiákat kergetnek, hanem mindent megtesznek a reális esélyek valóráváltásáért. S ez egyben a történelmi cselekvés megítélésének mércéje is. A kiegyezés ilyen, a realitásokkal számoló történelmi döntés volt, tehát magától értetődik, hogy pozitívan kell értékelni.

A dinamikus gazdasági növekedés és a társadalmi-politikai stagnálás elkülönítéséből fontos következtetések adódnak. A hatvanas évek történetírói egészen nyíltan sehoh sem vonják le ezeket a következményeket, de céloznak rájuk, vagy a premisszáik megfogalmazásával sugallják őket. Mint láttuk, az említett történeti munkák szerint a társadalmi struktúra feudális jellege folytán Magyarországon sohasem sorakozhattak fel elégséges társadalmi

erők a demokratikus alternatívák mögött. A radikális demokratikus törekvéseket képviselő csoportok — kulturális teljesítményeik és morális kiválóságuk ellenére — politikailag jelentéktelenek maradtak, nem tudták befolyásolni a lényeges történelmi események alakulását. Ha pedig bizonyos történelmi fordulópontokon a politikai hatalom közelébe jutottak — így 1849-ben vagy 1918-19-ben — akkor a radikális veszélyre sokszorozott energiával válaszoló konzervatív reakció súlyosan visszavetette a gazdasági és társadalmi fejlődést. Magyarországon ugyanis a strukturális elmaradottság következtében csak a konzervatív erők kezében voltak kijátszható hatalmi kártyák, ebben az országban hosszú távra csakis konzervatív politikai rendszerek rendezkedhettek be. Mindebből az következik, hogy ha Magyarországon csak a gazdasági növekedésnek vannak bizonyos esélyei, viszont a társadalmi harcokban semmiféle demokratikus tendencia nem kerekedhet felül, akkor a társadalmilag-politikailag viharos időszakok a «realista», «objektív» esélyek felől nézve kedvezőtlen jelenségek a magyar történelemben: megzavarják, sőt esetleg — a fennállónál is konzervatívabb politikai rendszerek kiprovokálásával — vissza is vethetik a hosszú távon kibontakozó, s ezért zavartalan, csendes «békeidőket» igénylő gazdasági, technikai és kulturális evolúciót. Az állami gazdaságpolitikának nagy szerepe van a tartós kapitalista gazdasági növekedés megindításában, ezt a tevékenységét a stabilitás körülményei között fejtheti ki a leghatékonyabban, s ekkor van a legnagyobb esély arra, hogy politikai arculatából is a legkevésbé konzervatív vonásokat mutassa. Példa erre a dualista korszak vezető nemesi politikusainak például az oktatásügy vagy a vallásügy területén érvényesülő liberális politizálása. A destabilizáló hatású politizálás esélytelen és nem kívánatos a magyar történelemben. Ebben a történetiszemléletben tehát a redukcionista felfogáshoz a konszolidáció ellen ható politikai folyamatok negatív, a konszolidációs korszakok pozitív értékelése társul.

A demokratikus fejlődés lehetőségeinek kizárásából, a konfliktusteremtő, stabilitást megbontó politikai mozgál-

mak elutasításából logikailag még egy lényeges szemléleti elem következik: a *felvilágosult paternalizmus*. Ha ugyanis a demokratikus társadalmi erők gyengék, és az optimális fejlődés — a lassú gazdasági, technikai és kulturális evolúció — számára a konszolidált rezsimek biztosítják a legkedvezőbb feltételeket, akkor előnyösebb, ha a központi kormányzat racionálisan korlátozza a demokratikus tartalmakkal amúgy sem kecsegtető, bár formálisan autonóm intézmények működését.

Hosszú távú fejlődési trendekre építő determinizmus, a történelem sajátos « politikátlanítása », a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés szétválasztása, felvilágosult paternalizmus — íme a hatvanas évek történetírásának szemléleti háttere: nyíltan is megjelenő ideológiai elemek, illetve ezek hallgatólagos következményei. Ezt a történelemszemléletet a leginkább talán *felvilágosult konzervativizmusnak* lehetne nevezni.

E vázlatos rekonstrukció lehetőségeit meghaladja annak a csábító kérdésnek az elemzése, hogy vajon mennyire tükrözi ez a szemlélet képviselőinek viszonyát koruk — korunk — kérdéseihöz, hogy a tudományúzó értelmiség és az 1956 utáni társadalmi-politikai rendszer viszonya hogyan hatott ennek a szemléletnek a kialakulására. Mindenesetre, ha a « felvilágosult konzervativizmust » a mai kérdésekre vonatkoztatjuk, markáns álláspontot kapunk.

A hatvanas évek történetírását nem azért illetheti kritika, mert egy más korban másként látta a magyar történelem egyik fontos korszakát, mint elődei. Csakhogy e történetírás « öntudata » nem így ad számot az eltérésekről. Saját fejlődését az ötvenes évektől a hatvanas évek végéig mint a historizálástól a tudományosságig vezető utat írja le. Vitathatatlan, hogy az újabb magyar történetírás sok fontos tudományos eredményt hozott, többek között a dualizmus korára vonatkozóan is. Sokszor azonban a vizsgálódásait vezető szemléletet is tudományos igazságként, a tudomány tekintélyével megerősítve szötte bele mondandójába. S ezzel nemcsak a más lehetséges

történelemszemléletekkel való vitát akadályozza, nemcsak saját tudományos eredményeire vet rossz fényt, hanem egyúttal olyan ideológiai funkciót vállal magára, amelytől önmagáról alkotott képe szerint rég megszabadult.

JEGYZETEK

1) A hatvanas évek történetírásának jellemzéséhez a kiegészésről és a dualizmusról szóló, 1958 és 1973 között megjelent munkákat vettem figyelembe. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ebben az időszakban a tárgyalt kérdésekről megjelentek olyan írások is, amelyekre az itt rekonstruált szemléletmód nem jellemző. Ebben a tanulmányban a « hatvanas évek történetírása » *ideáltípus*, a jellemzett történelemszemlélet *logikai rekonstrukció* eredménye. Nem a hatvanas évek történészeinek *átlagos* felfogását írtam le, hanem a hatvanas évek domináló, a történettudományi közmegegyezést erősen meghatározó, *tipikus* felfogását. Azok a művek sem okvetlenül tartalmazzák e szemlélet valamennyi elemét, amelyekben egy-egy jellemzője előfordul. Ám a sorravett elemek logikai összefüggésben állnak egymással, még ha nem is szerepelnek együtt egy-egy történettudományi szakmunkában. S ez — véleményem szerint — megengedhetővé teszi, hogy egységükben tárgyaljam őket.

2) Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Harmadik út.* London, 1960. 213. old. (A tanulmány újabban megtalálható az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem Bibó gyűjteményes kiadásának 1. kötetében.)

3) Uo., 197. old.

4) Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, 1974. 42-46. old.

5) Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest, 1975.

6) Lásd pl. *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Budapest, 1971, 18. old.

7) Uo., 114. old.

8) Lásd pl. M.R. Palairt recenzióját az *Economic History Review* 1975. augusztusi számában (28. évf., 554-555. old.) Berend T. Iván és Ránki György *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX.-XX. században* című könyvének angol nyelvű kiadásáról (*Economic development of East-Central Europe in the 19.-20. century*. New York, 1974.).

A szocializmus gondolati alapjai (Megjegyzések Vajda Mihály tanulmányához)

Szalai Pál (szül. 1935) Budapesten élő politikai filozófus és humanista. Tanulmányait eddig főként a katolikus sajtóban publikálta. A budapesti Bibó Emlékkönyvben a liberális demokrácia meghaladásáról szóló fejtegetéssel vett részt. Ellenzéki akciókban való részvétele miatt 1980-ban elbocsátották könyvtárosi állásából.

A « Magyar Füzetek » 8. számában Vajda Mihály « A marxizmus és a kelet-európai tanulságok » című tanulmányában bírálat alá veszi a Lukácsban gyökeredző marxista « praxisfilozófiákat » és — megítélésem szerint — lándzsát tör mindenfajta olyan szocializmus-koncepcióval szemben, mely a szocializmust valamiféle *atropológiai fordulattal* kívánja összekapcsolni; mi több: a szocializmus programját abban látja, hogy kritikai elemként szerepeljen a polgári társadalmon belül, anélkül, hogy saját elképzelését radikálisan meg kívánná valósítani. Ha továbbvizsem Vajda Mihály gondolatait, ebben az értelemben egy liberális demokráciában kormányon lévő szocialista pártnak bizonyos értelemben ellenzéki pártnak kell maradnia — ellenzékinek nem egy *állambatalommal*, hanem egy *társadalommal* szemben — és ezt Vajda Mihály, aki gondolkodása középpontjába *állam és társadalom különválasztásának* szükségességét állítja, úgy hiszem, nem fogja elutasítani.

Természetesen jelen sorok írója teljesen megegyezik Vajda Mihállyal abban, hogy egy autentikus szocialista

mozgalomnak meg kell őriznie a polgári társadalom *értékeit* — mindenekelőtt a polgári forradalmak által kivívott szabadságjogokat. Abban azonban — megítélésem szerint — van közöttem és Vajda Mihály között bizonyos eltérés, hogy *mennyire* kell ennek együtt járnia a polgári társadalom bizonyos *negativumainak* elfogadásával.

August Comte-ról írott tanulmányomban¹ azt próbáltam kifejteni, hogy egy humanista politikai struktúrának két fontos alkotóeleme van: az emberi egyedek közötti szerződés és az emberi természetben gyökeredző szocializációs igény. Egy nem humanista politikai gondolkodás mindkettőt el fogja utasítani, és azt fogja feltételezni, hogy az emberre mindenfajta szocializációt csak külső kényszerrel lehet ráerőszakolni; vagy pedig eleve nem vizsgálja egyén és közösség viszonyát, és egyértelműen a « közösség, azaz egy a közösség nevében fellépő embercsoport mellett köt ki. Ezeket a gondolkodásformákat eleve el kell vetnünk, és figyelmünket az első két politikai bölcsellettípusra kell irányítanunk.

Meg kell mármost állapítanunk, hogy *egymagában* sem az egyik, sem a másik nem ad elegendő támpontot egy humanista struktúra kialakításához. Az egyedek közötti szerződés tagadhatja az ember eleve adott szocializációs hajlamait, a « szerződést » lényegében kényszerűségnek, szükséges rossznak foghatja fel. Egy ilyen antropológia alapján felépített alkotmányosság felette ingatag lesz, sőt: ez a felfogás abszolutisztikus vagy totalitáriánus következtetésekhez is elvezethet (mint ahogy Hobbes is így próbálta megalapozni az abszolút monarchia elméletét). Másrészről — társadalomlélektani vizsgálatok utalnak rá — az ember *természetes* szocializációja egyáltalán nem egalitárius, hanem hierarchikus jellegű.² Egy humanista politizálásnak — megítélésem szerint — éppen arra kell törekednie, hogy e « természetes » hierarchia ne szüle-

¹ Theológiai Szemle, 1979/5, 294-300.

² Adolphe Portmann: Les bases biologiques d'un nouvel humanisme. Le problème de la vie. Être et penser 32. (1951. VII.) Ed. de la Baconnière. Neuchâtel.

tési, tekintélyi vagy kiválasztottsági alapon épüljön fel, hanem egy humanista *értékhierarchia* alapján.

Ismételten le kell szögezni, hogy a két felfogás *komplementer*. A társadalmi szerződés filozófiája az embert « eleve adott », lezárt egységnek tekinti és a *törvény* uralma alá helyezi. Az ember *milyenségével* nem foglalkozik. Ha következetes akar lenni, el kell jutnia oda, hogy a törvény *kidolgozásában* mindenkinek részt kell vennie, akire a törvény vonatkozni fog, mert más garancia arra, hogy a törvények uralma ne legyen *bizonyos emberek* uralma, nincs. A társadalmi szerződés filozófiája tehát, ha racionalisztikusan végigvisszük, *liberális és demokratikus*, vallja az embernek csupán a másik ember szabadsága által korlátozható szabadságát és az emberek törvény előtti egyenlőségét, de *önmagában nem feltétlenül humanista*. Arra ugyanis nem adhat garanciát, hogy a törvény *milyen emberi értékek reprezentációja lesz*, mert éppen az emberi érték újra és újra való megfogalmazásával nem foglalkozik. Az emberi *érték* megfogalmazásával az *antropológiai* kérdésfeltevés foglalkozik. Ugyanakkor az antropológia *nem lehet* gyökeréig liberális és demokratikus. Eljuthat — el kell jutnia — addig a felfogásig, hogy az emberi érték folytonos újrafogalmazására szükség van, tehát *vitára* van szükség (mi több: éppen a vitára való készség a legfőbb antropológiai értékek egyike). Azonban mindig megvan az a tendenciája, hogy rögzítsen egy értékhierarchiát és az embereket *ehhez mérje*. Ha a társadalmi szerződés filozófiája *nem ellen-súlyozza*, végül megint csak egy bizonyos embercsoport uralmánál köt ki, lett légyen ez akár a filozófusok, az antropológusok uralma.

Megítélésem szerint a XX. század politikai irányzatai közül azok a maradandóan termékenyek, melyek a két felfogás és problémakör valamiféle *kiegyensúlyozására* törekednek, még akkor is, ha ma még nem látjuk ezen irányzatok tartós gyakorlati sikerét. (Bibó István politikai bölcséletének éppen azért lettem híve, mert a két felfogás közötti egyensúly *specifikusan kelet-európai* változatát látom benne: nála a szerződésszerűséggel egyensúlyt tartó antropológiai probléma éppen a « nemzet » alá szo-

ritott néprétegek megmozdítása és a hatalmi struktúrákba való bekapcsolása, a formális demokrácia *korlátozása*nak, de nem megszüntetésének, árán is.)

Ha kérdéses valaki előtt: megteremthető-e egy ilyen egyensúly, akkor rá kell mutatnom arra, hogy a középkori társadalomban egy ilyen egyensúly *ösztönösen* érvényesült, persze távolról sem liberális-demokratikus alapon. A középkor ismerte a jogi szerződösszerűség fogalmát, de a szerződőket nem mint egyenlő, hanem mint hierarchiába rendezett személyeket togtta fel; ismerte az értékhierarchia fogalmát is, csak hogy az sem pluralisztikus, sem megvitatható nem volt. Ugyanakkor azzal, hogy a politikai és a szellemi hatalmat különválasztotta, bizonyos *lehetőséget* teremtett az értékhierarchia pluralizálásához.

Még egy szót a szellemi és politikai hatalom elválasztásának hatásáról. A politikai hatalomtól megfosztott szellemi hatalom nincs ugyan annyira kitéve a hatalmi pragmatizmus kísértésének, mint a politikai hatalommal összenőtt szellemi hatalom (Bizánc), ámde ugyanakkor a két szféra túl merev elválasztása esetén mindig fennáll az a veszély, hogy a politikai szféra hatalmi pragmatizmusa válik a legfőbb értékke. A gazdasági szféra spontán különválása — a kapitalizmus és a modern ipari társadalom eme legfontosabb jellemzője — a helyzetet tovább bonyolítja. Annak a fejlődésnek ambivalenciái, melyet az európai társadalom a reneszánsz és a reformáció óta befutott, éppen e « három részre válás » ambivalenciáival kapcsolatosak.

Hol vannak a gyökerei annak a kérdésnek, melyet Vajda Mihály a polgári társadalom « transzcendálhatatlansága » vagy « transzcendálhatósága » fogalompárjával kíván jellemezni? Úgy hiszem: éppen ezekben az ambivalenciákban. Henri de Mantól³ Bibó Istvánig⁴ több

³ Henri de Man: *L'Idée Socialiste*. Ed. Bernard Grasset.

⁴ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. L. Bibó István Összegyűjtött Munkái, 2. E.P.M.Sz. Bern, 1982.

szocialista gondolkodó próbálta elemezni: a középkor késői szakaszában, elsősorban a magasban fejlett észak-nyugat-európai kultúrában hogyan alakul át a feudális jogfogalom egalitárius-polgári jogfogalommá anélkül, hogy a « szerződésszerűség » és az « értékhierarchia » egyensúlya megbomlana. A reneszánsz és a reformáció ezt a fokozatos fejlődést az egyén felszabadulása irányában élizte ki, de olyképpen, hogy az itt jellemzett egyensúlyt felborította, és mereven különválasztotta a politikum, a gazdaság és az erkölcsi bölcselet területeit. E különválasztott területek hol mint egymással ellentétes elvek hatnak a megszerveződő európai társadalmakban, hol az egyik terület egyszerűen « felfalja » a másikat, rákényszerítve a maga szabályait. Machiavelli és Kálvin állnak az újkori fejlődés kiinduló pontjánál. Mindkettőjük antropológiája gyökeréig pesszimiztikus, mert mindenfajta, az emberben természetszerűleg meglévő szocializációs képességet tagadnak. Amott, a reneszánsz politikusnál *ethosz* és politikum *különválasztását* figyelhetjük meg (lényegében a gazdasági szféra *nullifikálásával*), a genfi protestáns vallásalapítónál a politikai és a szellemi szféra *teljes egyesítését* (teokrácia) a gazdasági szféra *teljes autonómiájának* biztosításával.

A felvilágosodás mindenekelőtt a *társadalmi szerződés* gondolatára helyezte a súlyt, és *ezen az alapon* igyekezett egy egalitárius politikai szférát kimunkálni. Azonban, a felvilágosodás bölcselete nemigen haladta túl a reneszánsz és a reformáció szkeptikus politikai antropológiáját, noha ez a politikai antropológia az európai társadalom egyensúlyát már lényegében *megzavarta*. A társadalmi szerződés gondolata azonban — egalitárius formájában — kiegészítésként olyan antropológiát igényel, amely a reneszánsz-reformációs emberképet meghaladja, és éppen ezért igényli egy — pluralisztikus — értékhierarchia kidolgozását is. Jean-Jacques Rousseau ösztönösen tudta ezt, anélkül, hogy a problémára valamiféle megoldást talált volna. Ezért egész gondolkodása egy szélsőségesen *optimista* és egy szélsőségesen *pesszimista* emberkép, politikailag radikális demokratizmus és totalitáriánizmus közt ingadozik, mint ahogyan ezt az ingadozást mutatták a

francia forradalom *gyakorlati* politikai következményei is.

A XIX. század jelentékeny demokratikus politikai gondolkodói ösztönösen érezték a problémát, és gondolkodásukat a francia forradalom *bírálatára* építették fel (itt természetesen csak a jóhiszemű bírálatokra célzok, nem pedig azokra, melyek a francia felvilágosodás és forradalom *teljes örökségét* megtagadták, mint például de Maistre írásai). Mindazok azonban, akik ragaszkodtak a társadalmi szerződés egyoldalú gondolatához, ezt a bírálatot csak mint szabadság és egyenlőség *ellentétét* élték át — a két fogalom *valóban* ellentétes, ha az emberi *szolidaritás* fogalmával nem próbálunk hidat verni közéjük. Ha viszont *ebből* az ellentétből indulunk ki, akkor *liberalizmus és szocializmus* ellentétének középpontjába a tulajdon igénylése illetve tagadása kerül. Másrésztől, mindazon irányzatok, melyek a társadalmi szerződés bölcseletét *korlátozott*nak érzik, a *politikai romantika* valamelyik fajtájába menekülnek. A politikai romantikának — akár reakciós, akár forradalmi irányzatú — meg az a sajátossága, hogy tetszés szerint « szűkíthető » és « tágítható », *nem exakt* fogalmakkal operál. Bármennyire megvetette is a romantikát Hegel, a filozófiai és politikai romantika legjelentősebb képviselője éppen ő maga, mert ő a fogalmak e felvizesítésére egy sajátos *módszertant* is kidolgozott: a dialektikus « triád » módszerét, sőt: e módszertan kidolgozását a filozófia « csúcspontjának » képzelte.

Itt lehet az 1844-es gyökerű marxi praxisfilozófia — és az azt 1923-ban feltámasztó lukácsi praxisfilozófia — gyengéit tettenérni. Marx felismerte a társadalmi szerződés bölcseletének *korlátozottságát*, és azon a ponton ragadta meg a kérdést, mely az ő korában a *legmeghatározóbb* volt: a társadalmi szerződésre alapozott világregend a gazdaság korlátlan autonómiáját teszi lehetővé, a gazdaság növekedése, az egyre szélsőségesebbé váló munkamegosztás az emberi társadalmat atomizálja, az embert kiszolgáltatja töle idegen törvényeknek, a politikai egyenlőtlenségek helyébe a gazdasági egyenlőtlenségeket ülteti stb. Kétségtelen, hogy mindennek felsorolásával Marx egy *reakciós* romantika mellett is lándzsát törhetne: kimond-

hatná, hogy mindezen folyamatok visszafordítása — hegelianus módra — csak egy filozófus elit uralma alatt álló rendi államban lehetséges. Marx azonban radikális demokrata volt. Az eredeti marxi probléma tehát a következő: a radikális demokráciával összekapcsolható-s az elidegenedés leküzdése? Csakhogy az elidegenedésnek már a *terminológiája* is zűrzavart visz a kérdésbe. Mert felvethető ugyan a probléma: a radikális demokratizmus egalitárius értékeinek megőrzését össze lehet-e egyeztetni azzal, hogy megpróbáljuk visszaszorítani az emberi tevékenység egyes szféráinak *teljes elkülönülését*, mely éppen az egalitárius társadalmi szerződés *tulaján* bontakozott ki. Ezzel szemben az « elidegenedés » fogalma lényegében individuál-pszichológiai fogalom, amely tetszés szerint szűkíthető és tágítható, így a politikai antropológiában — és még inkább a politikában — nem használható. Amikor Marx az elidegenedés fogalmát bevezette politikai bölcseletébe, veszélyes talajra lépett: bölcseletét a totalitarizmus vágányára lökte. Az elidegenedés központú bölcseletben *lehetőségessé és igazolhatóvá* válik, hogy az egyes emberi tevékenységi szférák *mindenfajta* sajátosságát elmoszuk, az ember « kiteljesedését » a társadalmi létben való *teljes feloldódásban* keressük. Demokratikus haladás-hite és elidegenedés-központúsága közé Marx egy igen abszurd hegelianus gondolati « hidat » épített: feltételezte, hogy az elidegenedés teljes megszüntetéséhez éppen a gazdaság önállósításának legszélsőségesebb megvalósításán, tehát az elidegenedés totalizálásán át visz az út.⁵ Mikor 1923-ban Lukács a « Geschichte und Klassenbewusstsein » című műve körül kirobbant a vita, lényegében három álláspont összecsapását figyelhetjük meg az « ortodox » marxizmuson belül:

1.) a kautskyánus álláspont, mely a gazdaság *teljes* autonómiáját igenli, és a szocializmust lényegében e folyamat kiteljesítésével tekinti szinonímnek, úgy, hogy a liberális demokráciának a gazdaságtól különválasztott ér-

⁵ E problémáról lásd Vajda Mihály: A filozófus mint az emberiség funkcionáriusa. Kézirat.

tékei megmaradjanak (« diktatúra a gazdaságban, anarchia a szellemiekben »);⁶

2.) a leninista álláspont, mely a gazdaságnak egy totalitárius politikumtól való függését vallja, olyképpen, hogy a politikai totalitáriánizmus *elősegítse* a gazdaság autonómizálásának folyamatát, mert ez így egy bizonyos ponton a gazdaság utópikus *moralizálódásába* fog átszapni.

3.) a lukácsi « praxisfilozófiai » álláspont, mely a gazdaság autonómiáját — mint az elidegenedés fő forrását — *azonnal* meg kívánja szüntetni, a gazdaságot közvetlenül egy új típusú moralításban kívánja feloldani.

Azt ma már nem kell bizonyítani, hogy az első két álláspont totalitárius következményű. A német államkapitalizmusból, a gazdaság totalizálásából hitlerizmus lett, a lenini típusú átpolitizált államkapitalizmusból pedig sztálinizmus. A lukácsi praxisfilozófia, mely a gazdaság autonómiájának közvetlen *moralizáló* feloldását vallja, kihatásaiban *ambivalens*. Lehet a *demokratikus szocializmus* filozófiája, amennyiben a termelőeszközök munkástanács-típusú szocializálását egy antropológiai fordulattal kívánja egybekapcsolni, lehet egy maoista típusú kulturális forradalom filozófiája, és a kettő között még számos « átmeneti » formát és funkciót vehet fel. Ennek a nagyfokú ambivalenciának éppen az « elidegenedés »-fogalom *körülírhatatlanságában* van a titka. E fogalom *hatása* nagyban függ attól, hogy *demokratikus* vagy *totalitárius* mozgalmakkal kapcsolódik-e össze.

Megértem, hogy a Budapesti Iskola reprezentatív gondolkodói a leninista elméleti és gyakorlati körforgások elutasítása után most a lukácsi praxisfilozófiát is elvetik: ez a gondolatkör Magyarországon a hatvanas években egy nem-totalitárius politikai gondolkodás szempontjából természetlennek bizonyult. De bizonyára leszögezhetem gondolati különállásomat: mint nem-marxista nem tudok

⁶ Kautsky felfogása a *gyakorlatban* nem egyszerűsíthető le ennyire.

egyetérteni a szocialista gondolkodás egy olyanfajta antropológiai deradikalizálásával, amely Vajda Mihály gondolkodásában megjelenik. A javak állami újraelosztása és az üzemi demokrácia szerintem is a szocialista reform két középponti mozzanata valamely liberális-demokratikus társadalomban, de egyik sem transzcendálja a polgári társadalmat egy szolidarisztikus társadalom irányába.

Jog, piac és munkamegosztás voltak a « polgári világ » ama tartóoszlopai, amelyeket egy messianisztikus típusú szocializmus erkölcs, tervezés és a « nembeli ember » uralma nevében le kívánt dönteni. Egy demokratikus szocializmus — természetszerűleg — mindenekelőtt a *jogot* kívánja — jogaiba visszaiktatni, hiszen a jog ledöntése a gyakorlatban nem az erkölcs, hanem a jogtalanság totalizálásánál kötött ki. Nyitott kérdés azonban, hogy a jog visszaállításával a régi helyet kell-e visszaadnunk a *piacnak* és a *munkamegosztásnak* is? Vajda Mihály — úgy hiszem — *igennel* válaszol a kérdésre, és *itt* kell gondolatmenetét megkérdőjelezni egy, az övéénél radikálisabb — bár nem marxista — gondolkodás nevében.

Jog, piac és munkamegosztás megtámadása annak kérdésessé tétele: megvalósította-e a polgári társadalom a maga eredeti hármas jelszavát: a szabadságot, az egyenlőséget és a testvériséget?

Nyilvánvaló, hogy a jog fogalmának megtámadása valamiféle « mélyebb » szabadságélmény nevében üres demagógia. Éppen itt helyesen fedez fel Vajda Mihály egy érintkezési pontot a praxisfilozófia (és általában a « politizáló » ateista egzisztenciálfilozófiák) és a totalitárius szocializmusok között, hiszen éppen az « elidegenedés », « kivetettség » stb. fogalmainak tetszés szerinti tágíthatósága és szűkíthetősége teszi lehetővé a « formális » jogfogalom tagadását, annak kijelentését, hogy az ember « akkor szabad, ha a nemzet szabad », vagy « ha a termelőeszközök a nép tulajdonában vannak », vagy « úgyse szabad sohasem, mert... » stb. stb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy autentikus szocializmusnak nem kell — antropológiai megfontolások alapján — a polgári jogfogalmat revízió alá vennie, azt egy *nevelési* dimenzióval

kiegészíteni, hierarchizálni a szabadság különböző aspektusait⁷ stb.

A piaci egyenjogúság fogalmának egy valóságos egyenlőség-fogalom nevében való megtámadása a XIX. századi szocializmus fő vonulatának középponti témája. E támadásokat — ha «racionális magvukat» keressük — nyilvánvalóan meg kell szabadítani azoktól a stupid-hisztérikus érzelmektől, melyekkel a romantikus antikapitalizmus a piac fogalmát elborította. A polgári piac-fogalom bírálataiban mindenekelőtt ki kell szélesíteni a piac fogalmát, mint olyan «hely»-ét (és ez egy szocialisztikus *gazdaság-ra* is igaz), ahol nem pusztán a *javak*, de a *vélemények* cseréje is folyik. Másrészt, mikor a *valóságos* piaci egyenlőséget hangsúlyozzuk, arra kell törekednünk, hogy a piacon résztvevő egyének (vagy kollektívák) lehetőség szerint egyenlő feltételekkel induljanak a piaci versenyben — mindez az örökösödési jog megszüntetését vagy nagyon erős korlátozását jelenti. Ugyanakkor tudatában kell lennünk a gazdasági egyenlősítési program *ellentmondásainak*: egy gazdasági egyenlősítés csupán állami beavatkozás útján képzelhető el, és az újraelosztás szakemberei által gyakorolt diktatúra permanens veszélyét rejt magában. A valóságos egyenlőséget tehát végső soron a liberális demokrácia által biztosított törvény előtti egyenlőség területének kiszélesítésével, a gazdaság bizonyos méretű *átpolitizálásával lehet* — nem elérni, de megközelíteni; ez pedig a piac fogalmának *módosulásával* jár..

A XIX. század *egyenlőség-központú* szocializmusa mellett (mely éppen egyenlőségre irányultsága miatt volt kiszolgáltatva a «szuverén» állam, a «törvényszerű» gazdasági növekedés ama fétiseinek, melyektől egy autentikus szocialista gondolkodásnak ösztönösen idegenkednie kellett volna) bizonyos fokig háttérbe szorult a liberális demokrácia és a kapitalizmus szolidarisztikus bírálata. *Önmagában* ebben semmi csodálatos nincs: a kapitalista verseny deszolidarizáló hatása legközvetlenebbül éppen

⁷ Lásd pld. Berdyaev: *The Fate of Man in the Modern World*. The University of Michigan Press, 1953.

nagy és igazságtalan egyenlőtlenségek kialakulásában jelentkezett. Csupán a második világháború után kialakult *jóléti államok* gyakorlata tárta fel azt a tapasztalatot, hogy míg a liberális demokrácia igenis meg tudta valósítani a szabadságon alapuló jogrendet, és egy viszonylag nagyméretű állami beavatkozás útján közelebb tudta hozni a valóságos egyenlőség viszonyait is, természetlen maradt a francia forradalom harmadik jelszavának, az emberi *testvériségnek* valamiféle realizálása terén (ami nem jelenti, hogy a totalitáriánizmus ezen a téren jobb viszonyokat hozna létre). Való: az emberi testvériség nem *jogi*, hanem *antropológiai* fogalom, a társadalmi szerződés bölcséletével nem írható körül. Éppen ezért az emberi szolidaritást programjukba iktató mozgalmak nem annyira az állami hatalom megszerzésére törekvő *pártokban* fejlődtek ki (e pártok programja általában a szabadság, egyenlőség, egyenlőtlenség, hagyomány, nemzet, vallás, világiasság stb. ideológiai köré csoportosult), hanem szövetkezeti mozgalmakban, tevékenységüket nem a pusztá bérharcra korlátozó szakszervezetekben, vallásos vagy világias kommunákban stb.

Az emberi testvériség középpontba helyezése azonban szükségszerűen elvezet a munkamegosztás és funkcionálizálódás *bírálatához*, hiszen e munkamegosztás és funkcionálizálódás gátja az emberi kommunikációnak és a teljes emberi személyiség kibontakozásának. Mármint: világos, hogy a munkamegosztás és funkcionálizálódás bírálatának a modern ipari társadalom léte nagyon is reális határokat szab. De míg a «vertikális» munkamegosztás e modern ipari viszonyok között elkerülhetetlen (bár például az üzemi öngazgatás semmiféle formája nem képzelhető el e munkamegosztás legalább elméleti feloldása nélkül), nagyon is relevánsnak érzem ma is azt a bírálatot, melyet az autentikus szocializmus (és ezen belül a Luxemburg Róza típusú marxizmus) a *horizontális* munkamegosztás felett gyakorolt. Vallom tehát, hogy az autentikus szocializmusnak igenis meg kell szüntetnie a «politikai szakember» uralmát (még abban a formában is, hogy lehetőség nyílik több politikus szakember közötti választásra), és meg kell akadályoznia azt is, hogy valamely

szakma (például a közgazdaságtan) szakemberei nyílt vagy látens diktatúrát gyakorolhassanak az élet egész területe felett (technokrácia). Tehát egy autentikus szocializmusban is szükség van munkamegosztásra a szélesebb értelemben vett « techné » területén, de nincs szükség — különösen vezető pozíciókban nem — a « vezetéstudomány » « szakembereire ».

Itt merült fel az a kérdés: nyújtottak-e valami újat az autentikus szocializmus kelet-európai mozgalmai a liberális demokráciák szellemi fegyvertárához és kivívtak-e eredményeihez képest?⁸ Úgy hiszem, *egy* vonatkozásban nyújtottak: a politikum átértékelésében, egy politizáló nem-politikus embertípus kialakításában. Nem tartom helyesnek itt azt a várható ellenvetést, hogy forradalmi mozgalmak *szükségszerűen* átpolitizálnak nem-politikus érdeklődésű tömegeket (és értelmiségeket) is. És itt én is az 1968-as csehszlovák reform-mozgalomra utalok, csak más értelemben, mint ahogyan azt Vajda Mihály teszi. E mozgalom újdonságát *nem* abban látom, hogy elismert bizonyos partikularitásokat a szocialista társadalmon belül, hanem abban, hogy egészen megdöbbentő tömegben vonultatott fel politizáló jogászokat, közgazdászokat, filozófusokat stb. Ha volt mozgalom, melyben egy humanista politizálás áttörte úgy a « politikusok » és « nem-politikusok » munkamegosztását, mint — bizonyos, nagyon racionális fokig — az egyes szakmák munkamegosztását, akkor ez volt az.

Ez az antropológiai « plusz » az, amellyel az autentikus szocializmus mozgalmi a társadalmi szerződés bölcselétére alapozott liberális demokráciákon túlmutatnak. Egy ilyen típusú szocializmusban a *tulajdon* fogalma nem játszik olyan központi szerepet, mint a XIX. századi szocializmusban. (Ma még a nem totalitárius szocializmus is erősen XIX. századi fogalmakban gondolkodik, és a magántulajdon méreteitől teszi függővé annak felső határait.) Középpontba itt két fogalom kerülne: a tulajdon *felté-*

⁸ Lásd erről Kende Péter és Puskás Ákos vitáját az « Esprit » 1978. július-augusztusi számában.

telessége és demokratikus igazgatása. Az előbbi maga után vonná a munkásönigazgatások bizonyos fokú *integrációját*, a világnézeti parlamentek mellett termelői és fogyasztói kamarák választását, tehát a gazdaság *bizonyos fokú* politizálását.

Vajda Mihály szerint Marxnak nem volt különösebb oka arra, hogy a nincstelenek osztályát jelölje ki a szocializmus *hordozójaként*. Én azonban azt hiszem, hogy egy *egyenlőség-központú* szocializmus (tehát a « ritkaság szocializmusa ») nézőpontjából ez a kijelölés nagyjából helyes volt. Egy szolidaritás-központú szocializmus számára nem szükséges, hogy hordozóit a termelésben elfoglalt *helyhez* kösse, és — bármily ködös meghatározásnak is tűnhet ez — talán helyesebb bizonyos emberi *minőséghez* kötni: olyan — mondjuk ki — *elitekhez*, melyek nem kívánják saját összetételüket megmerevíteni. Egy ilyen elit kikerülhet munkástanácsos gondolkodású munkásságból, humanista (de korántsem feltétlenül « human ») értelmiségből, szövetkező parasztságból egyaránt (és ezen elit *sokfélesége* — az értékluralizmusban gyökerező ideológiai pluralizmuson túl — magában rejt egy társadalmi pluralizmus magvát, mely nem feltétlenül lenne hatalmi harcok pluralizmusa).

Végezetül pedig annyit kell megjegyeznem, hogy Vajda Mihály kitűnő cikkének éppen *utolsó* mondatát tartom a legelhibázottabbnak (és egyben kulcsnak ahhoz, hogy mi-
ben tér el az én álláspontom az ő — általam nagyon tisztelt — álláspontjától). Kelet-Európa népei ma sokmindentől szenvednek, csak éppen a citoyen uralmától és a burzsoá háttérbeszorulásától nem. Jelen helyzetünkben éppen a citoyeni magatartás típus az, melyet minden körülmények között — és az adott lehetőségeken belül — erősítenünk kell, és bizony nem csak a funkcionáriusi, de a « hagyományos » burzsoá magatartás rovására is.

Brezsnyev után

A magyar út

Részletek a szerző « Antipolitika » című — még kiadatlan — művéből.

A magyar nép alapján konzervatív nép, a magyar kultúra alapján konzervatív kultúra. Messziről jöttünk a legelő után, s ide jutottunk erre a szép, de forgalmas tájra. Nehéz volt a nomádokat letelepíteni, nehéz volt városokat építeni, nehéz volt kereszténnyé lenni, sok tekintetben ma is pogányok maradtunk.

Síkvidéki nép, alföldi nép, amely messzire ellát, és gyanakvóan kémleli a látóhatáron feltűnőket, alighanem inkább vinni akarnak, mint hozni. Nem vagyunk tengeri nép, amelyet a hajózás hozzászoktat a kereskedéshez, mi csak elhajtottuk a hízott marháinkat nyugatra, mint a cowboyok, s mindent, ami bonyolultabb, kifinomultabb és pallérozottabb, onnan hoztunk.

Józan nép vagyunk, messzire lát a szem, minden kútágas, minden gölya tisztán látszik a távolban. Nincsenek erdei manóink, csak nyargaló táltosaink. Mitológiánkban több a fatalizmus, mint a rémüldöző sejtelem.

Gyermekkoromban a paraszti kultúra még sértetlen volt, s körülötte az állatokhoz kötődő mágikus babonák. Tájékozatlan, félszeg parasztok keveredtek bele a két világháborúba, amelyhez nem volt sok közünk. Kevesen olvastak újságot, a magas kultúra, az országos kultúra, az államkultúra kisebb arányú volt, mint a helyi-népi kultúra a falvak túlnyomó világában. A falu tömegesebb

volt, mint a város. A fent inkább nemesi-katonai volt, mint polgári, a polgári inkább zsidó és német volt, mint magyar.

Itt a polgárosodás a kommunizmus alatt, a kommunisták vezetésével vette legnagyobb lendületét. Olyasmi ez, amit sem a kommunisták, sem a kommunisták ellenfelei nem vártak. A történelem alapvető, hosszú trendjei megint egyszer becsapták a kurta-életű, szavaikba gabalyodott, ágaskodó szereplőket. Köztudott volt, hogy a kommunisták polgárellenesek, így is kezdték, s hogy aztán mégis ők a polgárosulás előre vivői!? A jelenség valóban megérdemli a történész mosolyát.

Egy nyakas nép vissza akarja szerezni az öntudatát. Egy sámánvallású pásztornép, ezer éve, hogy királya legyen, akinek a pápa küld koronát, hogy ne úgy nézzenek rá, mint a martalócokra, kínoh árán elfogadta a kereszténységet.

Aki Európa hegy- és vízrajzi térképére ránéz, szemébe ötlök a Kárpát-medence térbeli logikája, esztétikai vonzóereje és természetes egysége. A magyarok, akik idevetődtek, beolvasztották az ittalált népeket és a jövevényeket: szlávokat, kunokat, besenyőket, tatárokat, törököket, németeket, románokat, szerbeket, örményeket, szlávokat, zsidókat. Nem mindet és nem is könnyedén, hiszen néha aggasztóan, a megsemmisülés határáig megcsappant a beolvasztó magyar elem.

De végülis, ha nem is maradéktalan önállósággal, ha nagyobb birodalmak alá rendelten és azokba beépítve is, ha azoknak csatlósként alávetve is, de mindvégig megmaradt. Ezer éven át visznylagos önállósággal működni tudott a magyar állam, amely népességének egyszerre volt és maradt védelmezője és elnyomója. Úgy látszik, hogy a magyarok aránylag nagyobb eredményességet mutattak az államalkotás eredményességében, mint más kelet-európai népek.

A három középkori közép-európai királyság — a lengyel, a cseh és a magyar — úgy lászik olyan népek műve volt, amelyek nagy szívósságot tudtak fölmutatni a megmaradásban. Sokat költöttek más-más úton önállóságukra. Ha az önállóság sok-évszázados kísérlete még ma sem sikerült, ez a mind a mai napig tartó makacsság a bizonyíték arra, hogy az önrendelkezésért való küzdelem addig fog tartani, amíg az önrendelkezés meg nem lesz.

Történelmietlen számárság volna azt képzelni, hogy például a magyar nép, miután annyi más hatalom fölségét lerázta magáról, most végképp a megadás álmába merült, s jelenlegi és azutáni megszállói ellen mit sem fog tenni. A magyar nép, más népekhez hasonlóan, addig nem fog nyughatni, amíg ki nem vívja önrendelkezését a Kárpát-medencében. Barátságos erővel akar nézni minden szomszédjára, egyiknek sem vetve alá magát, egyiket sem maga alá vetve, de mindegyikkel természetes cserében és együttműködésben.

Meg kell jegyezni, hogy az az igen egyszerű fogalomrendszer, ami ahhoz kel, hogy egészséges nemzeti stratégiánk legyen, ebben a században mindenféle zavaros és tekervényes okoskodással lett sokszorosan elhomályosítva. A magas kultúra ennek a józan népnek legalább annyira ködösítette, mint tisztította az agyát.

Az egész magyar történelemnek az volt a fő törekvése, hogy legyen magyar állam. Ha nem királyság, akkor fejedelemség. Ha nem az egész országban, de legalább Erdélyben. Ha nem az egész Kárpát-medencében, de legalább a közepén. Ha nem csorbítatlan függetlenséggel, akkor csonka függetlenséggel. Törökkel paktálva, némettel paktálva, oroszral paktálva, igazán nemcsak szív szerint, de sohasem *csak* kényszerben és gyűlölködve. Ha felemás önállósággal is, de legyen magyar állam. Ott, ahol a magyarok laknak, ott lehessen magyarul beszélni, magyarok intézhessék a hatóság ügyeit fölöttük. Ha nem is ideális bölcsességgel és alkalmassággal, de legalább némi hozzáértéssel és jóakarattal. Haragudhatunk államunkra és tartjuk igazságtalannak, de *legyen*.

És ne rogyon össze a porba úgy, mint 1944-45-ben. Az az év kétségtelenül a fölszabadulás éve is volt, de a

történelmi magyar állam összeomlásának éve is. Ez legalább annyi keserűségnek, mint amennyi örömnék lett az oka. Az lett volna jó, ha a történelmi magyar állam elég okosnak, bátornak és ügyesnek bizonyul ahhoz, hogy ne kelljen összeomolnia.

A történelmi alakulás igazán nemcsak sors, hanem felelősség is. Leginkább a nemzeti elit felelőssége. Ezen belül a nemzet gondolkodó, legokosabbnak tartott, leginkább meghallgatott embereinek felelőssége. Ahol valami nagy nemzeti vereség mutatkozik, ott bizonyosan kimondhatjuk, hogy azok, akiknek helyt kellett volna állniuk, nem voltak elég okosak, ügyesek és bátrak. A történelem a nemzeti elit folyamatos alkalmassági vizsgálja.

A magyarság nehezen fogadta el a keresztény állam fölségét, és későközépkorában nem hozta meg a szükséges áldozatokat a nemzeti királyság fönmaradásáért. A viszázatérő baj mindig az volt, hogy a magyar uralkodó elit a maga szűkebb rétegérdekeit ismételtelen elébe tette a magyar állami lét, a magyar nemzeti lét stratégiai érdekeinek.

1944-45 bukás is volt, mert a háború előtti magyar elit nem tudta elég szókimondóan tisztázni sem a maga, még kevésbé az ország érdekeit. Ezért a háború előtti mérvadó gondolkodók is felelősek. Ez a felelősség ma is fennáll.

*

Úgy látom, hogy a mai magyar elit realistább, mint a háború előtti volt. Nem lehet róla elmondani, hogy egyáltalán nem okos, ügyes és bátor. Nemzeti kérdés nélkül állíthatom, hogy a szovjet tömb országain belül a magyar elit munkássága bizonyult a legsikeresebbnek, tehát a legintelligensebbnek is.

Alaposabb vizsgálódás után nem jutnánk arra a következtetésre, hogy a mai magyar elit — a politikai, gazdasági és kulturális elit — rendelkezne olyan nyomatékos, körülírható különérdekkel, amely tartós ellentmondásban állna a magyar állami fennmaradás stratégiai ér-

dekeivel. Annál is inkább, minthogy saját érdekei még nem jegecesedtek ki, félhomályos alakulásban, belső vi-
táiban érlelődnek. S igazában most kerülnek a megfo-
galmazhatóság állapotába.

A mai magyar elit mintha földközeli intuícióival érzé-
kelné állam és nép exigenciáit. Lentről jött népi közép-
osztály van felül, amely nem akar lehetetlent, de sok
mindent akar.

Ma azok káderek, akik tegnap nagygazdák, iparosok,
kereskedők lettek volna. Az aktivisták, a kisvállalkozók,
akik mindenféle rendszerben felülre küzdenék magukat.
A felfelé törekvő munkások és parasztok közül az élelme-
sebbek, a ravaszabbak, a kitartóbbak, a mobilitás külön-
böző csatornái között válogatva, ezeket váltogatva, hol
mint politikai, hol mint szakkáderek, hol pedig mint vál-
lalkozók (többnyire állami szervekbe szövődve) emelked-
tek föl az állami középosztályba.

Egy agráripari társadalom szötte be önmagával, famili-
áris kedélyével és hajlékonyságával a modernizáció kato-
násabb szovjet mintáját. A mai magyar vezetőréteg tagjai
nem elszánt ideológusok, nem marxista-leninista világ-
forradalmárok, hanem a magyar polgárosodás örökösei.
A tegnapi szegényemberek megtestesedtek, gyarapodás az
erkölcsük, módosítva is hasonló utat jártak végig, mint
a polgárság.

A közép-európai vezetőréteg jellegét az első generációs
népi értelmiség szabja meg. Tagjai félszegek ahhoz, hogy
tarkán pompázzanak, kisember idegenkedéssel nézik
mindazt, ami különös. Viselkedésüket inkább jellemzi a
paraszti ravaszság, mint az úri büszkeség. Az állam biz-
tonságánál a verseny bizonytalanságát ez a réteg nem
tartja őszintén jobbnak. Neveltetéséhez nem tartozik a
kalandos merészség. Ha a följebb jutásért inkább alkal-
mazkodni kell mint különbözni, akkor szégyen nélkül,
jóra valóan tud alkalmazkodni is. Az utcák tele vannak
városi ruhába öltözött parasztokkal. Még rajtuk az eredet
sutasága és melege. Falusias városok, családias államfalu.
Mindenki ismer mindenkit. Inkább közösség, mint tár-
sadalom. Bensőség, védettség, lakodalmi humor, ravasz-
diság. Az okosok egy kissé butábbnak tettetik magukat,

hogy kifészkelhesség a helyüket benne. Ez a népi értelmiség akár költő, akár politikus, eredete által hasonlít. Ezert szót is tudnak érteni egymással, s nem muszáj mindent kimondaniuk. Ez a vezetőréteg nem önzőbb és nem is butább, mint a háború előtti volt. Kevésbé gögös, barátságosabb, gátlásosabb és szemérmesebb. Nem esik különösebben neheze a beilleszkedés az államszocializmusba. Általa emelkedett az értelmiségi középosztályba. Ma már, hogy kényelmesen elhelyezkedett felül, ez a réteg fokozatosan több pluralizmust igényel, de nem oly hirtelen, hogy biztonságát kelljen féltene. Közülük a szettelebb tehetségeknek nehéz az útjuk, de a közepesebbek nem nagyon kerülnek ellentétbe a cenzúrával. Annyi elhajlást, amennyire egy közepes elme képes, a rendszer nagyjából engedélyez is. Az első generációs népi középosztály közgondolkodása nem egészen felnőtt, elég tekintélytisztelő és elfogult. Kritikája inkább erkölcsi, mint intellektuális. Magatartása inkább parancsoló és engedelmeskedő, mint tárgyaló-egyezkedő. Közlésmódja inkább ítélkező, mint relativisztikus. Esztétikája inkább konzervatív mint radikális. Tétova fiúk, félszeg atyák, a ravasz királyapa is bizonytalan, vidéki iparos. A köntörfalazás tisztesség, a szókimondás elzüllés.

★

A második világháborúban a németbarátok ideológusan voltak azok, ma az oroszbarátok óvatos valóságismertből azok. Ez ma nem a rajongás szövetsége, ez ma olyan szövetség, mint a régi, a fondorlatos, amikor a törökkel paktáltunk. Ha csak a vonzalmunk hajt, akkor nem a Kelet, hanem a Nyugat felé fordulunk. De akkor itt volt százötven éven át a török sereg, ma itt van az orosz sereg. Nemcsak negyvenötben jött ide, hanem ötvenhatban is, amikor már éppen úgy látszott, mintha elmenne, s Andropov úr, a nagykövet már éppen azt ígérte, hogy a csapatok kivonulnak. Andropov úr, akinek egyidejűen bizonyára több gondolata van ugyanarról a tárgyról, bizonyára tudta, hogy nem akarnak menni. Így nem,

egy vereséggel a hátukban nem. Egy nagyhatalom állami érdekeinek következetes képviselője volt, amikor még Nagy Imre kormányával tárgyalta arról, hogy milyen ünnepélyes formák között vonulnak ki a szovjet csapatok. S az volt akkor is, amikor a november 4-i invázió után, Tito és Hruscsov jelöltjét, Kádár Jánost, a kezdő pártfőtitkárt és miniszterelnököt látta el tanácsaival.

Alighanem megértették egymást abban is, hogy az ember több mindent gondolhat ugyanarról a dologról. Kádár ötvenhat decemberében állítólag azt mondta a munkástanácsok vezetőinek, akik azt mondták, hogy a nép mögöttük van, hogy a szovjet tankok viszont ömögötte vannak. Még jóideig nem fogjuk megtudni a pontos részleteit annak, hogyan került ő maga eléjük, s mennyire volt szíve vágya ez az állapot. Vannak olyan mendemondák, hogy választhatott: megint bíróság elé, esetleg akasztófa alá kerül, vagy elvállalja a miniszterelnökséget. De ha nem volt is fenyegetés, közölték vele, hogy az oroszok jönnek. Így is, úgy is jönnek, s csak az a kérdés, kinek a fején lesz a korona. Lehet, hogy jószántából fogadta el, lehet, hogy muszályból fogadta el, de azt mindenesetre tudhatta, hogy nem a magyar néptől kapja azt a koronát. Tudta, hogy most nem a nép csinál király, s neki az lesz a dolga, hogy betörje a nyakas magyar népet a jaltai megállapodások rendjébe. Ha majd rend lesz és szófogadás, akkor apránként megszerezheti honfitársainak bocsánatát, sőt, ha lehet bizalmát is.

Nem tudom, hogy Kádár János olvasta-e Macchiavellinek *A fejedelmét*, de nekem 1956 után ez a kis remekmű volt az álmoskönyvem. Abból olvastam ki mindig, hogy mi következik, abból értettem meg ezeket az új vezetőket, s azt az aránylag fiatal embert — negyvennégy éves volt akkor — aki kelet-európai kollégái közül aránylag legjobban tanulta meg a jó fejedelem szerepét. Megtanulta a leckét, hogy csak az a hatalom lehet jóindulatú, amelyik megvan, egyértelműen és vitathatatlanul megvan, hogy csak szilárd kormányzat lehet emberséges, de ha szilárd, akkor emberségesnek kell lennie. Kádár alighanem bízott abban, hogy jobban fogja csinálni a dolgát, mint Rákosi, s ez nem volt nehéz; sőt talán remélte, hogy

másoknál is jobban fogja csinálni. Lehetett volna ezt jobban csinálni? Az ő szempontjából talán nem. Kocsmában hallom: « Csak az isten tartsa meg Janit! ». « Addig jó nekünk, amíg ő a gazda ». Másrészt izgatási perek vizsziatérő vádja volt az ő szidalmazása, mint régen a fölségsértés. A falusi kocsmában, ahol sokszor megfordulok, egy részeg odaáll a rendőr mellé, aki hetenként egyszer kimotorozik a faluba, s mert nincs mit tennie, megiszik egy korsó sört: « Tudod öcsi, hova menjen a te Kádár-rod? A jó édesanyádba, oda. » S a részeg várja a hatást. A rendőr: « Hagyjon engem békén a hülyeségeivel, még a sörét sem ihatja meg nyugodtan az ember? » A közelállók nevetnek. A rendőr elmotorozik, a falu egy újabb hétre fegyveres hatalom nélkül marad, egész jól elvan így.

Még ma sem tudjuk, hogy Nagy Imrével, az ő egykori kollégájával együtt hány embert akasztottak fel az ő uralma idején. Az ötvenhatosok, akik ötvenhat után ültek, azt mondják: közel kétezret, félhivatalosan azt mondják: félezeret. Ilyen tényeket még ma is tilos a történészeknek kutatniuk. Még ma is titok, hol van Nagy Imrének és társainak a sírja.

Az 1956 november 1-én megalakult, négy párt koalícióját képviselő kormányban három kommunista volt: Nagy Imre miniszterelnök, Kádár János államminiszter és Losonczy Géza államminiszter. Az ellenük indított 1951-es perben, amikor a Moszkvából jött kommunisták leszámoltak a hazai kommunistákkal, Kádár volt az elsőrendű vádlott, s Losonczy a másodrendű, mindkettejüket megkínozták, össze voltak kötve a történelemben. Az orosz intervenció után Losonczynak is felajánlották, hogy vegyen részt a Kádár kormányban, elutasította. Vagy miniszter, vagy rab, az alternatíva világos volt. A vizsgálati fogságban meghalt: éhségstrájk, kényszersztápplálás, a légszövésbe ment az étel, ez az egyik verzió. Ebben az országban a történelmi tényeknek rendszerint több verziójuk van.

1959 őszén gyámügyi felügyelő voltam. Egy napos délután a Százház utcába vitt a dolgom, melyet azóta részben lebontottak. Ha van slum, akkor az az volt;

nemcsak az ócskaságával, szegénységével, zsúfoltságával, hanem a melegével és nyilvánosságával is. Mindenki ismert mindenkit, a lakók kint éltek az utcán. Ahogy befordulok: innen is, onnan is zokogás. Mi történt? Tizen-nyolc fiú és egy lány ruhájáért mehettek aznap a központi börtönbe a hozzátartozók. Fölakasztották őket. Felkelők voltak 1956-ban, javarészt kiskorúak, vagányok, akik fölrobbantottak néhány szovjet tankot. Ha mondjuk algériaiak lettek volna (épp akkor harcolt az FLN a franciák ellen), hősöknek is lehetne itt nevezni őket. Így ellenforradalmi banditák lettek. 1959 tavaszán a karhatalom körülvette az utcát, és házról-házra járva összeszedett hetven fiatalt, a hetvenből tizenkilencet halálra ítélték. A leszámolás nem volt lágykezű, színezi a dolgot, hogy megvárták, míg nagykorúak nem lesznek. Ki tudja hol és ki döntött róluk? Nem hinném, hogy Moszkva. Talán még Kádárig sem jutott el a kegyelmi kérvényük. Föltételezem, módjában állott volna értesülni róluk. Ez a kis epizód semmilyen dokumentum-gyűjteményben nem olvasható. Írásos történelmünket még mindig a szájhagyomány egészíti ki. Egyszerűen az idill klasszikus megtorlással kezdődött, és nemcsak a fegyverek ellen. Fiatal özvegyasszonynál volt dolgom, a gyerekei csavarogtak. « Miben halt meg a férje? » « Felakasztották ». Egy bánya munkástanácsának volt az elnöke, még pisztolya sem volt.

Ha valami furcsa hagyomány nálunk: a csúnya kezdet és a tetszetősebb folytatás. Horthy admirális 1919-ben önérzetesen ellenforradalomnak nevezte a maga hatalomra kerülését; néhány száz halott, börtönök. Igaz, a páncélvonatos, bőrkabátos Lenin-fiúknak, a vörös terrornak, amely nem röstellte még így nevezni magát, ugyancsak volt néhány száz statáriális áldozata.

Aztán Horthyval is kezdtek megbékülni a magyarok. Ugyanaz a kiengesztelődés, mint az ugyancsak ellenforradalommal kezdő Ferenc József alatt. A vaskéz után jött az oldódó marok. Jött a liberalizmus, jött a konszolidáció, s jött a kiegyezés előkészülete: a reformgondolat.

De jött a második világháború is az ismeretlen véggel. Horthy szerette volna kivezetni Magyarországot a háborúból, de elügyetlenkedte, későn fogott neki. A maga és

az adminisztrációja hatalmát akarta átmenteni a békébe, s ezt inkább akarta, mint a magyar állam átmentését.

A kormányok, az adminisztrációk itt összetévesztették magukat az állammal. Saját érdeküket az egész lakosság érdekeivel. Nem bírták elképzelni a hatalom törvényes fölcserélhetőségét. Bukásukkal — amely elégtelen tisztálátásukból következett — együtt vitték bukásba az országot.

A második világháború megtizedelte a magyarságot, közel félmillió keresztény és félmillió zsidó magyar halálát okozva. Kimaradni persze, nem lehetett volna; ha a magyarok nem lépnek be a háborúba a németek oldalán, Hitler csapatai valószínűleg megszállják az országot. A zsidókat akkor talán még előbb deportálták volna. Akkor is lett volna egy kollaboráns kormány, amely katonákat küld a frontra. Akkor is lettek volna bombázások, akkor is átment volna rajtuk a front. Akkor is az oroszok lettek volna a felszabadítóink. Akkor is német érdekszférából orosz érdekszféra lettünk volna.

Okosság és tévedés margója nem túlságosan nagy. Így vagy amúgy talán csökkenteni lehetett volna az áldozatok számát. Térségünkön az okos politikát nem jutalmazhatja nemzeti és társadalmi szabadság. Okos politikával itt csak a véres és a vértelen áldozat mennyiségét lehet csökkenteni.

★

Az állam lehet a társadalom védelmezője, artikulálhatja érdekeit, ez a dolga. A hivatali rendnek ha vannak is buta képviselői, nem ez a statisztikai törvény. Nemcsak a puhány alkalmazkodók, de az erélyes hatéknyok közül is sokan belépnek a pártba, hogy tere legyen buzgóságuknak. Lehetett volna ezt jobban is csinálni? Bizonyára. A kádárista vezetőréteg maga is alaposabban megérthette volna, és már korábban, hogy mit csinál. Lehetett volna a társadalom peremén korábban is elkezdeni a nyílt gondolkodást. Lehetett volna az értelmiség derékhadában világosabban tisztázni a reform közös óhajait. Lehetett volna

erélyesebben csinálni a gazdasági reformot és nem torpanni meg vele a hetvenes években hosszú, sokba kerülő évekre.

A magyar értelmiség, a magyar középosztály még nem csinálta meg, még nem fogalmazta meg, még nem vitatta meg önmagával a maga összefüggő, helyzetéhez alkalmazott világnézetét, amely messzire nézve is, közelre nézve is, egyaránt alkalmazható. Nem gondoltuk végig, hogy mit akarunk. Nem vitattuk meg, hogy mit akarhatunk esélyvel. Nincsen kidolgozott öntudatunk.

Természetesen, külső függetlenséget és belső demokráciát akarunk, annyira, amennyire lehet. De mennyire lehet? Éppen csak ennyire, vagy ennél inkább? Hibánk, hogy nem voltunk okosabbak, mint amilyenek voltunk. Egyének lehetnek függetlenebbek, mint az államuk. Lehetnénk szabadabbak, műveltebbek, éleslátóbbak, mint amilyenek vagyunk.

Tervezni és ellenőrizni, hogy merre-meddig menjünk, ez az értelmiség dolga. Nemcsak a nyílt beszédben akadályozott hivatalos értelmiségé, de nyílt beszéd kalandjára vállalkozó és ezzel magát a hivatalosság világából kizáró, magát a hallgatóságos közmegegyezésből kizáró ellenzéki kisebbségé is.

A « magyar úton » csak akkor lehet előremenni, ha pallérozott önismerettel és terepismerettel tisztázzuk, hogy hol tartunk és milyen viszontagságok várnak ránk. Egész társaságunk egy úton halad, kormánypártiak és ellenzékiek egyaránt. Az egyik inkább erre, a másik inkább arra tartana. Az egyik gyorsabban, a másik lassabban haladna. Mindenki kormányoz egy kissé, ha mást nem, önmagát.

Sokszor az az érzésem, hogy a vezetők is csak tapogatják az utat. Az orruknál talán messzebbre látnak, de arról már régesrég letettek, hogy a jövő olyan lesz, amilyenre ők tervezik. Örülnek, ha úgy-ahogy átbukdácsolnak a mai nap nehézségein. Remélhető, hogy már nem tartják halálos ellenségüknek azt, aki fesztelenebbül okoskodik az útirányról, mert nem terheli a kormányhatalom.

Ez a kormányzat gorombán is üthetne, de már jó ideje nem üt gorombán. Az esetleges külső biztatást a szigorra elereszti a füle mellett. Úgy tesz, mint az enyhébb modorú tanító, aki fölemeli a hangját a zsivalygó osztályteremben, ha megpillantja az igazgatót. A gyerekek tudják, hogy nem kell nagyon megszeppenni. Ők is látják az igazgatót, tudják, hogy majd odébb megy. Van elég dolga, ők meg itt maradnak a lágyabb kezű tanítóval, aki megkívánja a rendet, de nem leli örömét a pálcasuhogtatásban.

El lehet érni, hogy kevesebbe kerüljön az országnak az a tény, hogy a vasfüggöny keleti oldalán maradtunk a nyugati nagyhatalmak jóváhagyásával, a nemzetközi katonai egyensúly fönntartásához éppenséggel korlátozott szuverénitásunkkal járulva hozzá. A mi kontribúciónk Európa békéjéhez az, hogy ennek a mi valóban nem korlátlan, de a semminél nagyobb és mérsékeltén tágítható önrendelkezésünknek próbálunk óvatos kísérletezéssel eleven tartalmat adni.

Elhelyett a kormányzat helyett, amely ma itt van, valami nagyon mást akarni lehetetlenség. Hogy kívánatos-e? Erről több mindenfélét lehet mondani. Én mindenesetre tudomásul veszem, hogy kialakult egy magyar út, egy magyar kormányzati stílus Jalta struktúráján belül, amelyről ma már lehet mint kádárizmusról beszélni, de csak utólagosan visszatekintve az út huszonöt éves szakaszára.

Egy olyan ember nevével fémjelezve a társadalmi állapotot, aki már huszonöt éve van a hatalom élén. Elkezdte, hogy megöljék, elkerülte, hogy megbuktassák, elkerülte a hatalomtól való megszállottság akarnok szertelenségét. Teret adott maga alatt a hozzá hasonlóan mérsékelt és józan, bár nem különösebben csillogó embereknek. Tudott apás méltósággal viselkedni egy olyan társadalom színpadán, amely beidegződései szerint nem különösebben viszolyg a paternalizmustól.

A mendemondák folklórában került talán olyan előkelő helyre, mint Ferenc József királyunk, aki 1849-ben az oroszok segítségével kíméletlenül letörte a magyar nép szabadságharcát, majd még hatvanhét évig uralkodott fölötté, isten kegyelméből, közben alkotmányosan is ki-

egyezzve vele, módot adva a lendületes polgárosodáshoz. Már mindenki megszokta, hogy ott ül puritán dolgozószobájában, amely sokkal nosztalgikusabb emlékünknél, ha az öreg király nem vezeti népét — mindent megfontolva és mindent megfontolva — a világháborúba.

★

A magyar kormányzat két veszélyt akar elkerülni: Moszkva haragját és a magyar társadalom haragját. Közvetítve Moszkva és a magyarság között mindkét partnert meg akarja békíteni. Kívánatos, hogy föl nem bűszítve Moszkvát, mindinkább kedvébe járjon a magyar társadalomnak.

Nem kívánatos, hogy a birodalmi központ elfojtandó feszültséggócnak tekintsen bennünket. Ha indulatos éberségét fölkellettük, nyomása utóbb súlyosabb lesz, mint előzően volt. Megengedhető, hogy a portáról, a szultán udvarából, a császár udvarából időnként duzzogások híre jöjjön. Érdek- és véleménykülönbség nélkül, hogyan is lehetne alkudozni?

Kerülendő, hogy a világ közlésszerveinek egyik fő színterévé lépjünk elő. Nem érdekünk, hogy belső mérközéseinket tudósítók légiója élezze. Ha túl nagy sajtófigyelem van rajtunk, akkor a beszéd már nem is a tárgynak, nem is az ellenjátékosnak, nem is a barátainknak, hanem az izgalomra éhes nemzetközi közvéleménynek szól.

A nemzetközi közvéleménynek nem kell udvarolni. A nemzetközi közvélemény szeretete és haragja egyaránt mulékony és divatszerű, szakítópróbák idején nem számíthatunk rá. A nemzetközi közvélemény nem tudta megmenteni bátrainkat az akasztófától és a börtöntől. Számításainkban tehát — mint vállalkozásunkat segítő tényezőt — korlátozottan vehetjük csak figyelembe a külföldi tömegközli szerveket.

A belső játszma a legfontosabb. A mai világpolitika legtöbb eseményében benne rejlik a lehetőség, hogy hetekig, esetleg hónapokig tartó show legyen belőle. Ha a szereplőknek színészi hajlandósága van, ideiglenesen

bekerülhetnek a médiák mitológiájába, de ez a színpadias fontosságérzet árt a mérsékelt és biztos előrehaladásnak, túlságosan bekapcsolja ügyünket a két hatalmi tömb mérkőzésébe és megfosztja a konfliktusok kezelését a nemzeti játéklelek irónikus cinkosságától.

Mivelhogy nyíltan nem lehetünk sem szerződő szövetségesek, sem szabatosan elkülönülő ellenfelek, nekünk, reformista, kritikai demokratikus játékosoknak — a pártállam hatalmi monopóliumát védelmező játékosokkal szemben — egyszerre kell velük a demokrácia érdekében ellenfeleknek, és a zavartalan nemzeti fennmaradás érdekében cinkosoknak lennünk.

Akkor vagyunk okosok, ha a külföldi rádiókat és újságokat — mi az autonómia munkásai — saját eszközünkkel tesszük, de mi magunk nem válunk az ő eszközeiké. Mivoltunk szabad kifejtését, nemzeti és emberi érdekeink nyílt megfogalmazását Jalta rendszere és világnézete rendszerellenes, államellenes akciónak tekinti. A hatalom és a világnyilvánosság paradox érdekközösségben van: legyen az autonóm szöveg és cselekedet vétség, kihívás, elhajlás, eretnekség, túlhangsúlyozott és ezért patétikus, színpadi provokáció.

Ebben a helyzetben nem tartom sértőnek, ha a magyar értelmiség nagy huncutok bünszövetkezetének tartja magát. Ismerjük ezt a lelkiállapotot történelmünk századaiból, és árnyalatosan meg tudjuk különböztetni az alkut és az árulást. Szorongatott helyzetű erdélyi fejedelmeket német és török túlhatalom között nem ítéldük el ide is, oda is kacsingató kópéságaikért.

Ha az orosz vezetők érzelmes jelentőséget tulajdonítanak a szimbólumoknak, ám legyünk, legyenek párt és kormányvezetők kedvesek az ő szimbólumaikhoz. Semmi ostobábbat nem tudna egy magyar hazafi kitalálni annál, minthogy összepiszkol egy szovjet katonai emlékművet. Nekem jobban tetszik az a magyar falu, ahol összevonták a szovjet és a magyar elesett katonák emlékművét, vándor állj meg, írták, a falunk határában elesett katonák emléke előtt. Legyen ez a falusi turpisság a magyar út szimbolikus kifejezője.

Egy nemzet bölcsessége leginkább abban mutatkozik meg, hogyan szembesül a kockázattal. Igyekeznie kell mérsékelni: minél több előnyt, minél kevesebb kockázattal. A kockázatnak nincsen önértéke. De megesik, hogy néha elébe kell menni a kockázatnak, és vakmerő lépést kell tennünk. Csak akkor tudjuk ezt a lépést a legalkalmasabb pillanatban és a legtöbb biztosítással megtenni, ha sakkozási stílusunk általában kockázat-kerülő.

Győzelemre játszani. Minél kevesebbet áldozni a győzelemért vérből és szenvedésből, minél többet észből és munkából. Joggal lehet ez új stratégiája egy olyan nemzetnek, amelynek történelmét megannyi vereség szegélyezi, mert hol túl gyávák, hol pedig oktanul kockázatók voltunk.

Önbecsapás azt gondolni, hogy becsaphatjuk Moszkvát. A szovjetország uralkodó elit nem érzelmes, nem téveszti szem elől saját érdekeit, nem riad meg a nemzetközi felhördüléstől sem, ha elszánja magát lényegbevágónak tartott érdekei kemény megvédelmezésére, s nem lehet meggyőzni arról, hogy érdekében áll a peremterület függetlenedése. A demokrácia és a függetlenség számunkra itt és most lehetetlen, a politikai és a gazdasági hatalom alapstruktúrája nem reformálható olyan mértékben, hogy a hatalmi központtól valóban független, vissza nem nyelhető döntési központok keletkezzenek. A lényeges reform az lenne, ha az új legális döntési központok függetlenségét törvény és alkotmánybíróság szavatolná.

Vágyképeinkhez azonban folytonosan közeledhetünk szerény lépésekkel, anélkül azonban, hogy igazán megközelíthetnénk őket. A kemény szerkezet marad, de a lágy szerkezet finomítható. A hatalomgyakorlás intézményi rendjéhez képest a hatalomgyakorlás szelleme és stílusa rugalmasabb és változó. Nem eléggé túlbecsülhető a tisztviselők jóakarata, fogékony értelmessége, méltányos személyisége. Ha a tisztviselőréteg emberséges, a tekintélyuralom is elviselhetőbb. Az állami emberek személyes

felelőssége nagy, és ezt a személyes felelősséget a nyilvánosság ellenőrzésével tudatosítani lehet. Mindenért a struktúrát okolni: fölmentés a felelősség alól.

A történelmi materializmus számára nincsen jó tőkés és rossz tőkés, csak kizsákmányoló kapitalista van. A reális szocializmussal kritikailag szembefordított tankönyv-marxizmus szelleme hajlamos ugyanerre az érzékletlenségre az állami és pártfunkcionáriusok megítélésében. Az ellenzék, a demokratikus közvélemény szabadítsa föl történetfilozófiai lelkiismeretét ez alól a kötelező, történelmietlen elvonatkoztatási kényszer alól, és hozza vissza a személyes erkölcsi felelősség ethosát gondolkodásmódunkba. Nagyon fontos, hogy milyen emberek gyakorolják a hatalmat fölöttünk, s ha nem is szeretjük a hatalomnak azt a fölépítését, amely fölénk súlyosul, kell, hogy elismeréssel adózzunk a művelt, okos és tisztességes vezetőknek, s kell, hogy kinyilvánítsuk személyes erkölcsi rosszallásunkat az olyan vezetők iránt, akik az adott intézményi rendben lehetséges döntések közül a butábbat és bántóbbat hozták meg. Erkölcsi megértéssel kell fogadnunk azt a tényt, hogy az állami emberek zárójelbe teszik az olyan célokat, amelyeknek elérésére nincsen esély, s olyasmire törekszenek, aminek elérésére van bizonyos, korántsem biztosított esély. A demokratikus mozgalom főműve egy olyan gondolkodásmód elterjedése lenne, amely számot vet azzal, hogy a nemzeti stratégia gyakorlása munkamegosztást kíván, s más-más társadalmi állásban egymást megbecsülő emberek a nyíltság és a kockztatvállalás más-más mértékét engedélyezhetik maguknak, ha jól akarják ellátni magukra rótt feladatukat.

A magyar politikai vezetésnek — az a benyomásom — nincsenek illúziói Moszkváról, tudják, hogy kivel állnak szemben. Egyeztetni tudják az illúziómentességet és a megbízható lojalitást. Ezáltal tudja ez a vezetés viszonylagos egyensúlyba hozni a magyar társadalom és az orosz elit kívánságait. A közép-kelet-európai vezetők annyiban nemzeti politikások, amennyiben közvetítő szerepet töltenek be, amennyiben egyszerre tudnak a helyi és a birodalmi érdekek nézőpontjából dönteni úgy, hogy kissé, de nem túl kihívóan, a helyi érdeket részesítik előnyben.

Úgy tűnik, hogy a szovjet birodalom minden belső nehézsége ellenére is jó erőben van, és egyáltalán nem halad sem a belső, sem a külső konfliktusok hatására az összeomlás felé. Radikális szerkezeti változásokban nem reménykedhetünk. A legtöbb, amit elérhetünk: a felvilágosult paternalista tekintélyuralom, megfontolt hajlandósággal a fokozatos liberális reformokra. Számunkra a legkisebb rossz a kommunizmus liberális konzervatív válfaja, amelyet Magyarországon szemlélhetünk magunk körül és magunkban. Ha magunkat be nem csapva nem reménykedhetünk, miben reménykedhetünk? Van-e alternatívája számunkra az állami ember rezignált karrierizmusának?

Le lehet azt a következtetést is vonni, hogy gyógyíthatatlanul balszerencsés földrajzi térségen születünk, és ezt a balszerencsét csak egyféleképpen lehet korrigálni, ha mi magunk megyünk el innen valami szerencsésebb térségre. Másik út, ha megkíséreljük a szinte lehetetlent: bár nemzetünknek és intézményeinknek nincsen autonómiája, mi magunk kimunkáljuk a magunkét. (...)

Én nemcsak Budapestet, Pozsonyt, Prágát, Krakkót, Varsót és Berlint tartom Európának, de ha már Leningrádot, sőt Moszkvát is, akkor már tulajdonképpen miért álljak meg Vlagyivosztokig? Euráziáról van szó. Hiszen államhatár nincsen közben. Eurázsia léptékében is lehet gondolkodni. A második ezredfordulóhoz jobban illő távlat, mint a kis Nyugat-Európáé, ahonnan az, amiben én élek, idegen mitológia. Szeretném egy olyan utópikus Európa fiának tartani magam, amely két karjával San Franciscónál is, Vlagyivosztoknál is eléri a Csendes Óceánt, békében tartva, amit átölel.

Az oroszoknak köszönhetem az életemet, a népek irodalma közül az orosz hatott rám a leginkább, az oroszok európai szerepét látom a világbéke legnagyobb kérdőjelének. Szamárság volna úgy gondolkozzam magunkról, hogy őrölük nem gondolkozom. Nem tudok Közép-Európa számára más szabadulási módot az orosz katonai megszállás alól: nekünk is meg kell szállnunk őket az eszméinkkel. Nézzük meg: oldott eszmecserében ki gyarmatosítja a másikat?

Ti vagytok a zürichi bankárok Kelet-Európában! — fakadt ki egy francia újságíró Varsóban 1980 őszén, amikor azt mondtam, hogy a lengyel drámának mi rokonszenvező nézői vagyunk, mert a reflexeinkkel egyelőre nehezen tudunk elképzelni élehetőbb kommunizmust a magunkénál, ennél a nagyobb kompetenciára törekvő konzervatív liberális tekintélyuralomnál.

Mi magyarok voltaképpen azért nem csináltunk KOR-t és Szolidaritást, mert nem nagyon hittük, hogy a kommunista hatalom összeegyeztethető a társadalom önrendelkezéséből születő demokratikus intézményekkel. Néztük, hogy mit csinálnak a lengyel barátaink, szerettük volna, hogy sikerüljön nekik, és kételkedhetünk abban, hogy sikerülhet.

Legyetek óvatosak, mondtam Adamnak, a harmadik nekirugaszkodásnak sikerülnie kell! Nem sikerült. Adam talán a perére vár. « Hihetetlen », mondta, hihetetlen, hogy ő előadást tarthat a lengyel és magyar ötvenhatról a varsói műegyetemen. Nagyon okos volt az előadása, most egyáltalán nem dadogott, éles volt, dialektikus és lényeges. Aztán, mondják, szerelembe szédült egy nagy színésznővel. Aztán, mondták, hogy félholtra verték a letartóztatása után. Aztán, mondták, hogy jól van. A történeteknek mi a tanulsága, mondd, Adam? Ti harmincötmillióan vagytok, nektek sem sikerült, akkor most mi legyen?

Mit szólnál ahhoz, ha azt mondanám, most csinálják az oroszok? Ha már így össze vagyunk kötve, nyerjük meg őket a játékunknak. Nekünk csak egy kicsivel több szabadságot engednek, mint maguknak. Kézenfekvő, hogy ha jóval több szabadságot igényelünk, nekik is több szabadságot kell kívánnunk. Elemi érdekünk rábeszélni őket, hogy reformálják meg magukat, mert ez az ő érdekük is, nemcsak a miénk.

Hol az egyik, hol a másik országban egy kis kivilágítás, aztán megint az elsötétülés. A kelet-európai fel szabadulás nemzeti útja nem vezet nagyon messzire, a tábor-léptékű reform-eszmecsere és kísérlet még nincs

kipróbálva. Ehhez partnerek kellene. Görbén nézünk rájuk, kétségtelen, de ahhoz, hogy partnereink legyenek a reformban, egyenesen kell rájuk néznünk.

A békés stratégia a másikat nem legyőzni akarja, hanem megnyerni. Nem harcolni akar, hanem egyezkedni. A belső korrespondenciák csendjében megkötni az alkut. Harc és alku egyaránt önérvényesítés, mikor nem megy a harc, jön az alku. De vajon jobb-e a harc, mint az alku? Vajon csak szükséges rossz, jobb híján való? Kultúránkban az alkudozó ember egyre kevesebb szűgyent érez a harcoló emberrel szemben.

Kell, hogy legyen valóságos, utólagosan, történészi szemlélettel ábrázolható stratégiánk ma is, amit kiolvasni viselkedésünkől. Inkább a személyek magaviseletében látom, mint a csoportokéban. Egyéni reakciók, nem igazán elemzők és ésszerűek, nem a politika a legtermészetesebb nyelvezetük.

Törökkel, némettel, oroszsal ez a nép nemcsak harcolva élt együtt, hanem a hódítót alulról, szinte hanyattfektéből meghódítva is, két tudattal szinte: az egyik a harcosé, aki szűgyenli az alkudozást, a másik az alkudozóé, aki idegenkedik a harcostól és megpróbál túljárni az eszén. A politika nyelve errefelé unott és szűgyényes, önérvényesítésünk annál szűngazdagabb, minél távolabb van a politikától.

Kifejezés módunk érzelmes-humoros életbölcesség, sejtető okosság, tréfa, összekacsintás, tudom, amit tudok, te is tudod, amit te tudsz. Messzebből nézve kormánypárti és ellenzéki ismerőseimben elég sok hasonlóságot találok, feltűnően budapestiek. Vághatnak akár milyen mogorva képet, rejtett humoruk sava-borsa budapesti cinizmus. Mi az, amiről az itthonmaradók nem bírnak lemondani, s amire az elmenők vágyódva emlékeznek? Mi az, ami igazában jó nekünk az itthoni életben, mi az, ami voltaképpen tetszik nekünk magunkban? Talán az

életrevalóságunk, huncutságunk, zsványságunk, góbéságunk, csalafintaságunk.

Vannak bennünk nyomok a hódítóból és a meghódítottból. Finnugor, bolgár-török, kazár, szláv, besenyő, kun, tatár, oláh, török, német, zsidó, szerb, szlovák, orosz, görög, cigány... Mi a magyar? Dunamenti vegyület, egymásba olvadt népek közös élni tudása. Életrevaló, aki föléled vereségeiből és hasznára fordítja a balszerencsét. Nemeselek és jobbágysok, gögösök és szelidek kevert tudata. Dölyfös urak és bölintő cselédek között az önértékes polgár itt készül az állami ember lárvájában.

Az önértékes közép még kialakulóban. Hiányzik a megfogalmazott önarcunk arról az egyensúlyozó művészetről, amellyel létünk komisz paradoxonait kezeljük. Ha nem tudunk parancsolni a végzetnek, ravaszsággal próbálunk föléje kerülni. Ez a nép ma olyasmivel politizál, ami nem politika, azzal, ahogy a kertben tesz-vesz, ahogy a bor mellett okoskodik, ahogy a gyűléstermekben azzal neveteti meg a hallgatóságot, hogy majdnem kimondja, amit gondol, amit meg nem mond ki, azt elvicceli.

Érzékeny valami ez a közép-európai stratégia, benne van az államhivatalnokban is, meg azokban is, akiknek már államcsömörük van, ugyanannak az irodalomnak az észjárása dolgozik bennük.

A demokratikus politikai intézményeket nélkülöznünk kell, tehát nélkülözni fogjuk. Nem fontos, hogy a baráti összefüggéseknek nevet adjunk. Ha nincs közös nevünk, nem lehet betiltani minket. Nincs Szolidaritásunk, de azért lehetünk fölfüggeszhetetlenül szolidárisak. A barátságot nem lehet törvényen kívül helyezni. Szervezeteink rokonszenzvhálózatok, nincsenek székházaink és vezetőink, nehezebb hozzánk nyúlni. Ravasz, óvatos vadak vagyunk, nem könnyítjük meg a vadásznak, hogy ledur-rantson bennünket.

Valóságos lelkiállapotunk se győzelem, se vereség. Próbálkozás. Ha körülnézek, mindenki sántikál valamiben, mindenki tervez, ügyeskedik, és számot adhat némi kis sikerről. Kísérleti iskola, érdekes kutatás, új zenekar, közlési lehetőség, filmforgatókönyv, amit elfogadtak, kis-

vendéglő-nyitás, matematikus-szövetkezet, csinos magánbolt, magángaléria, nyugati utazások, kulturális vállalkozások, önálló kiadványok, félföldalatti folyóiratok.

Divatba jön a második gazdaság mellett a második kultúra, amely talán serkenti és színesíti az elsőt is, a hatóságilag elfogadott kultúrát, amelynek határai, ha nem is nyitottak, de már nem olyan aggódalmasan zártak. Ezt is lehet, azt is szabad már. Mindent azért nem! Lasított tágulás. Volt a televízióban egy őszinte dokumentumfilm, egyik színházban egy jó dráma, valamelyik folyóiratban egy érdekes tanulmány. A hivatal fokozatosan tudomásul veszi a valóságot mind a gazdaságban, mind a kultúrában. S ezzel együtt a tényleges értékrendet, a piacét és az irányíthatatlan közvéleményt.

A magyar társadalom kezd ránk hasonlítani. Annyi gondolat van a köztudatban, amennyi eszünkbe jut. Nem vagyunk sokkal okosabbak, mint amilyenek a cenzúra függönyén át látszunk. Az államkultúra sem sokkal bűbősebb, mint amilyenek mi vagyunk. Kultúra és valóság között nincsen szakadék, csak némi eltolódás. Nem vagyunk nyertesek, de a hanyatló nemzet képzete, ez a már elpocakosodó gyászromantika sem illik ránk. Társadalom vagyunk, amely közeledik az érettség küszöbéhez, kezdi használni a fejét, és kezd szóbaállni önmagával. Már a szocialista reformgondolkodásnak is két évtizedes múltja van.

Bármilyen szárnyon, de mind benne vagyunk a magyar csoportban, játékos-főállásban, az úgynevezett magyar valóságban. Egy darabban színészkedünk mindannyian. Tízmillió szerep és filozófia, a mélység, a fantázia és az átélés különböző fokán. A rendezés is összeállt valahogy. Az előadás nem elsőrangú, de nézhető.

★

A magyar út lényege az, hogy a jaltai rendezés keretei között létrejött egy bizonyos korlátozott pluralizmus. Érelődik az államgazdaság és az államkultúra változatossága. Ez a korlátozott pluralizmus a rendszernek nem a gyen-

geségét jelzi, hanem éppenséggel az erejét. Képes magába fogadni, s alkotórészévé tenni nemrégén még kitagadott vagy elhallgattatott vállalkozásokat. Megengedheti magának, hogy nyilvánosan számon tartsa némelyik szerkezeti konfliktusát. Nem érzi létfeltételének, hogy a valóság egészét egy előre megrendelt ábrázolás takarja el. Az eretnekek, a fekete varázslók, a kénköszakállú kísérletezők meditációra és párbeszédre gerjesztik az ortodox állampapságot.

Ez még nem a zsinat utáni szocializmus, de már fölbukkannak a zsinat tézisei. Növekszik az egész társadalomban az eszmecserére való hajlandóság. A vezetők sincsenek beoltva a lényegre tapintó tárgyilagosság ellen. Gyorsul a szellemi újítások forgási sebessége. Ha a cenzúrán kívüli nyilvánosság nemcsak bátor, de eredeti műveket is terem, arról a nem-ellenzékiek is hamarosan értesülnek. Érintkezésben vagyunk. A cenzúra kötelességtudóan fékez, de már fölismerte, hogy a kormányzat az információk lendületesebb forgalmát is elbírja anélkül, hogy ingataggá válna. A rendszernek több az önbizalma, és ez előnyös nekünk.

A történelemnek nincsen nemzeti főutcája, amelyhez képest a többi nemzet útja mellékutca. Minél kevésbé gondoljuk, hogy van, annál érdekesebbé tesszük a mi utcánkat. A szovjet út természetesen nem főutca; éppen most hallom a televízióban, hogy átszervezik a mezőgazdaság irányítási rendszerét annak érdekében, hogy legyen krumpli. Kommunizmus: sok tank, kevés krumpli. Sok fontoskodás, kevés eredmény. Mi ebben a főutca? Természetesen az amerikai út sem az, a japán sem, a német sem, a francia sem, a svéd sem, egyik sem. Nincsenek iránymű modellek, példaszerű rendszerek.

Annyiféle célra lehet törekedni, annyiféle sikerrel lehet vigasztalódni! Minden közösség a céloknak másfajta konfigurációját állítja maga elé. Ha valamiben, akkor a kultúrában van és lehetséges egyenlőtlen fejlődés. A

kultúra nem gazdasági növekedés függvényében sűrűsödik és ritkul. (...)

Ha van tevékenységi kör, amelyben váratlan előretörések és hátramaradások lehetségesek, az a szellemi alkotás köre. Úgy gondolom, hogy most Budapest lehetne a szovjet hatás alá vont Közép-Európában az, ami Bécs volt Közép-Európában századunk elején. Lemerültünk és fölbukkantunk. Alagútúrás közben hangokat hallunk a túloldaltól. Áttörtük magunkat a nagy egyszerűsítésen. Az érett Európa bonyolultságának sejtelmével mosolygunk egymásra. Most mintha nem volnánk kiszolgáltatva valamilyen fenyegető, lázas ostobaságnak. Most mintha nem volnánk az agresszív útvesztés állapotában.

Magyarországon éppen úgy van cenzúra, mint a többi kommunista országban, csak ez a cenzúra kevésbé korlátozott, nagyvonalúbb és engedékenyebb. Mondhatjuk talán, hogy a szovjet tömb országai közül Magyarországon a legenyhébb a cenzúra, s ezért itt kell a legkevésbé félni az államtól. Ez aránylag frissebbé teszi az emberek társalgó vagy írásos érintkezését, lehet érdekes beszélgetésekben részt venni, lehet jó könyveket olvasni, lehet nyugati újságokhoz és folyóiratokhoz hozzájutni, nem zavarják a nyugati magyar nyelvű rádióadásokat, az állampolgároknak — így szól a törvény — jogukban áll nyugati útlevelet kérni, s a hatóság megadhatja (nem köteles megadni), ha így látja jónak, s a kérelmezők túlnyomó többsége meg is kapja évente egyszer a nyugati kiutazási engedélyt.

Majdnem — de csak majdnem — jogállamban élünk. Korlátozott nyitottság, korlátozott szabadság, de nem totalitárius, zárt elnyomás. Idehaza többnyire azok mondják, hogy az állam totális, akik ezzel mentegetik maguk előtt óvatos alkalmazkodásukat a cenzúrához. Ha valaki megpróbálja gyakorolni a gondolatszabadságot, s azt tapasztalja, hogy ennek ára van, de nem életveszélyes, az pusztán szabadlábbon létét bizonyítéknak tekinti arra, hogy

amiben élünk, az a demokráciának nem abszolút ellentéte.

Ha egy fiatal sikeres akar lenni, nem árt tevékenykednie a Kommunista Ifjúsági Szövetségben, belépnie a pártba, beiratkozni a Marxizmus-Leninizmus Esti Iskolaiba, sokféle előnytől fosztaná és sokféle hátránnyal büntetné magát, ha többre becsülné a szabadgondolkodás örömét az államtól nyerhető javaknál, a magasabb beosztásnál és fizetésnél, a kedvezményes állami támogatással megszerezhető lakásnál, az állami pénzen való gyakori külföldi utazásnál, a nyilvánosság előtti szereplésnél.

Természetes, hogy a többség sikeres akar lenni, s ezen a nyugati szemlélő aligha csodálkozik. Érvényesülni így is kérdésesebb, gyanúsabb, mint Nyugaton. Ezért van egy kisebbség — kell hogy legyen —, amely inkább magával akar jóban lenni, mint az állammal. Karrierjével fizet ezért a különös barátságért. Sehogy sem lehet egészen jól járni.

Mit szabad, mit nem szabad Magyarországon 1982-ben? Szabad gondolkozni. A szabad-gondolkozásnak ritkán van kellemetlen következménye; s ha van, nagyobb sérülések nélkül túlélhető. Ezek a kellemetlen következmények lehetnek serkentő hatásúak is: még szabadabb gondolkodásra ösztönözhetnek. Ki tudja, mennyivel lenne okosabb az ország, ha szabad volna okosnak lenni, ha semmiféle politikai elnyomás nem lenne?

Amit az emberek nem fejezhetnek ki egyik formában, kifejezhetik egy másik formában. Megérteni egy országot annvit jelent, hogy azt vizsgáljuk, miről kell lemondania lakóinak, s mivel kárpótolják magukat ezért? Mi az, ami nem sikerül nekik, s helyett mi az, ami sikerül nekik? Mi teszi más országok lakóival nagyjából hasonlóan boldoggá őket? Ha az amott tengelyfontosságú értékek itt nem elég erőteljesek, akkor kell, hogy legyen egy másik értékcsoporthat, amelyet kimondva vagy kimondatlanul ennek az országnak a lakói elsőrendűnek tartanak.

Azt hiszem, hogy Magyarországnak nem megy igazán az, ami versenyszerűen mérhető teljesítmény. A műszaki sikeresség világstatisztikáiban aligha leszünk bármikor is az élen. E téren talán jobban boldogulunk egyik-másik kelet-európai országnál, de a piacon értékesíthető műveinkkel közepesen állunk. Jobban megy az országnak az, ami megfoghatatlanabb, amit talán életművészetnek nevezhetünk. Az otthonos környezet művelése, a kellemes időöltés, a szívélyes érintkezési mód. Némi életbölcseesség és távlat azoknak a dolgoknak a megítélésében, amelyeket mások halálosan fontosnak tartanak. Egészséges, pogány cinizmus az akarnok mániákkal szemben. Jól ápolt kertekben csendesen borozgatni alkonyattájt a barátokkal ér annyit, mint nyolcsávos, zsúfolt autóutakon száguldozni.

Magyarországon nem lehet a nyilvános hírközlési szervezetben kertelés nélkül, elemzően és tárgyilagosan bírálni az ország politikai szerkezetét, a párt és az állam felsőbb szerveit és tisztségviselőit. Lehet pedagógiai-erkölcsi bírálatban részesíteni alsóbb szintű szerveket és vezetőket. Lehet bírálni a gazdasági állam jelenségeit, személyi és intézményi hordozóiktól elvonatkoztatva; de nem lehet bírálni a pártközpontot, a minisztériumokat, és a rendőrséget.

Abszolút lehetetlen népszavazást javasolni abban a három alapkérdésben, amelyek nemzeti és társadalmi önrendelkezésünket meghatározzák. Egy: maradjunk-e tagjai a Varsói Szerződés katonai szövetségének vagy sem? Kettő: egy vagy több párt képviselői közül választhassuk-e ki parlamenti képviselőinket? Három: a főhatóságok, vagy a munkavállalók választott testületei nevezzék-e ki a vállalatvezetőket? Tökéletesen lehetetlen tárgyilagos információkat közölni a szamizdat-közlönyökön kívül, tehát a hivatalosan engedélyezett sajtóban a cenzúráról. Első fokozata a legközvetlenebb: az öncenzúra; a második fokozata a kulturális apparátus, beleértve a szerkesz-

tők, a minisztériumi és pártfunkcionáriusok egész hierarchiáját; harmadik fokozata a politikai rendőrség, amely az állampolgárokat megfigyeli, figyelmezteti, róluk feletteseikkel folyamatosan konzultál, előremenetelüket véleményezi, s amely természetesen akkor is dolgozik, még hozzá alaposan, ha nem is tartóztat le senkit szabad gondolkodásért. Értelmiségi embereket legalábbis nem, ismeretlen munkásiatalokat alkalmasint igen.

Lehetetlen objektív vizsgálódást folytatni az állam büntetőszerveiről, a börtönökről, a lehallgatások, a levélcenzúra kiterjedt hálózatról, arról az archaikus szokásról, hogy az állampolgároktól a határon elkobozzák az állam szempontjából ellenszenves könyveket, vagy éppen arról a nyomasztóan kiterjedt gyakorlatról, hogy jobbra érdekes emberek nagy sokaságát ijesztéssel, pénzzel, előreléptetéssel, állami kedvezményekkel arra veszik rá, hogy társaságuk, kollégáik besúgóí legyenek, erkölcsi hullák egyszóval.

Megszokható, hogy van egy lakás, amelyben cenzúrázatlan tanulmányokat és irodalmat lehet kapni sokszorosítva. Egyre kihagyóbban működik a reflex, amely a különvéleményt becstelennek, sőt ellenségesnek, tehát büntetendőnek akarja látni. Egyelőre úgy látszik, hogy a rendőrséget nem a második kultúra eltakarítására, hanem csak határok között tartására működtetik. Itt-ott egy-egy elkobzás, kellemetlen és tolakodó követések, a független kiadás munkatársai néha nagyobb gorillakísérettel mennek az utcán, mint a miniszterelnök. A nyilvánossághoz fordulunk, aláírunk, mérsékelten és célzottan; rugalmas és arányos válaszok.

Eltörölni a második kultúrát, és megtartani a hitelképes, liberális persztizst a világban, mindezt egyszerre ugyanúgy nem lehet, mint fönntartani az életszínvonalat és fékezni a kisebb-nagyobb vállalkozók gazdasági autonómiáját. A kormányzat is megtanulja, meg kell tanulnia, hogy a jó hírnévnek ára van. Nem lehet civilizáltan

képmutatóskodni a világ nyilvánossága előtt, s közben nehézsúlyú titkosrendőrökkel ijesztgetni azt a néhány embert, aki a cenzúra álnok rituáléjából kivonja magát, s nem játszik együtt a cenzorokkal abban a játékban, hogy ó, dehogyis van itt cenzúra, én éppen csak annyit akartam mondani, amennyit kinyomtathattam, egy szóval sem többet.

Kényes játszma ez a magyar kísérlet, könnyű elrontani. Vén tragacsunk kezd biztatóan futni. Ülünk benne, s lessük, mikor döglik be; mert be szokott, s többnyire ilyenkor. Kijózanodás ideje: annyira vittük, amennyire tellett tőlünk. Állapotunk: önarcképünk. Szerencse, balszerencse; nem az ügyefogyottak beszéde ez? A történelmet nem a komisz végzet csinálja, hanem mi magunk, tehetségünk szerint. Ha megint elpackázzuk, mi voltunk tehetségtelenek. Ha általános törvényszerűséget, vagy nemzeti balsorsot hallok emlegetni, a nehézfejű diákra gondolok, aki véletlenül mindig azt nem tudja, amiből éppen kérdezik.

Szocializmus béklyók nélkül

Pozsonyi Miklós személyét nem ismerjük, csak azt tudjuk róla, hogy Budapesten lakik; írása posztán érkezett szerkesztőségünk címére. A fejtegetés hangjából ítélve a szerző a kommunizmus iskolájába járt, talán jelenleg is párttag, az is elképzelhető, hogy valamilyen állami posztton dolgozik. Az írás három egymást kiegészítő részből áll, melyek közül az első 1972/73-ban, az utolsó pedig 1981-ben készült. Érdekessége, hogy e tíz év során szerzőjének nézetei lényegesen módosultak: radikalizálódtak. A fejtegetést teljes terjedelemben közölni, sajnos, nem tudjuk, de úgy véljük, hogy az alábbi részletek híven tükrözik szerzőjük álláspontját, illetve annak fejlődését.

Milyen kiutat lehet találni a « diktatórikus » szocializmusból? Hogy kiutat *kellett* találni, azt világosan jelzik a Sztálin halálát követő másfél-két évtizedben lezajlott események 1953-ban az NDK-ban, 1956-ban Magyarországon és Lengyelországban, 1968-ban Csehszlovákiában és 1970-ben (az 1968-as nyári és tavaszi események közvetlen következményeként) Lengyelországban. A mélyebb elemzés ezeknél a látványos valóságoknál szembevetendő, de nem kevésbé a « diktatórikus » szocializmus sürgető túlhaladására ösztönző jeleket is találhatna.

Az egyik út a demokratikus szocialista rendszerek életre hívása lett volna. Nem ez, hanem a másik út — a

«fogyasztási» szocializmus útja — volósult meg, pontosabban kezdett megvalósulni.

A «diktatórikus» szocializmusban az emberek életszínvonalának emelése a fejlődés gátja, mert elvonja a tőkét a nehézipar fejlődésétől, a nagy beruházásoktól. Az a minimum — és a «diktatórikus» szocializmus irányítói szempontjából optimum —, amely az embereknek juttatandó, a munkaerejük újratermeléséhez feltétlenül szükséges minimális fizetés. A nagy robbanások egyik közvetlen oka éppen az alacsony életszínvonal, annak tartós stagnálása vagy éppen esése volt a közép-európai országokban. A fő ok természetesen a szocialista demokrácia válsága, az, hogy az emberek nem szólhatnak bele a megtermelt nemzeti jövedelem elosztásának kérdéseibe, éppúgy, mint a legtöbb, őket érintő probléma eldöntésébe sem.

A «fogyasztási» szocializmus kezdeteivel ezt a kérdést ügyesen kettéválasztották. Az emberek továbbra sem dönthetnek saját ügyeikről demokratikusan, lényegében továbbra is az őket irányító állami- és pártapparátus döntéseinek vannak alárendelve — persze, ez az apparátus sem kénye-kedve szerint dönt, s vannak visszacsatolási lehetőségek —, de életszínvonaluk emelkedik, s a nemzeti jövedelemből nagyobb hányad jut fogyasztásra, mint korábban.

Felesleges bizonygatni, hogy az elviselhetőbb, könnyebb élet szempontjából mennyivel nagyobb lehetőségeket nyújt a «fogyasztási» szocializmus a «diktatórikus»-nál. De illúziók rabja, aki azt hiszi, hogy a frizsider és az autó elterjesztése, a lakásgondok enyhítése a szocializmus valamennyi súlyos problémáját megoldja, a lehetséges változókat teljesen kiiktatja.

A szocializmus jelenlegi mély válságát csak a demokratikus szocializmussal lehet túllépni és felszámolni. Egy új gdanski felkelés nélkül sem maradhatnak feloldatlanok a magas vagy közepes fejlettségű szocialista rendszerek demokratikus szükségletei és a tényleges vezetés antideokratikus volta közötti ellentétek.

Csehszlovákiában a Novotny-rendszer hanyatló korszakában két alternatíva merült fel. Ilios Yannakis a Temps Modernes-ben így vázolta ezeket:

« Az első azt állította, hogy a változásra a párton belülről kell megadni a lökést, pontosabban a Központi Bizottságból. A párton kívül lehetetlen bármit is csinálni. Minthogy pedig szóba sem jöhetett, hogy a cenzúra éber ellenőrzése alatt álló tömegközlelési eszközök segítségével rázzák fel az embereket passzivitásukból, és így kívülről gyakoroljanak nyomást a pártra, fegyelmeztetnek, "pártszerűnek" kellett mutatkozni, be kellett szívárogni a pártapparátusba és más vezető szervekbe, elfoglalva a kulcspozíciókat, apránként kellett meghonosítani a haladó munkastílust, gondosan ügyelve, hogy időnek előtte ne adódhassék ürügy a felsőbb szervekkel való viszályra, és igyekezni kellett a lehető leggyorsabban fölkapaszkodni a létrán. Másszóval 'beszívárgó' taktikához kellett folyamodni, vigyázva arra, hogy a tevékeny és becsületes elemek ne távolodjanak el a párttól.

A másik felfogás viszont úgy tekintette, hogy minden 'funkcionárius' ki van téve az erkölcsi korrupciónak és egykettőre bürokratává válik; hogy a párt kérlelhetetlen kényszerítő erő; hogy a becsületes kommunistáknak semmi lehetőségük nincs álláspontjuk megvédésére, mert okvetlenül kizárják, vagy bármilyen ürüggyel leváltják őket; csak a párton kívülről jövő nyomás újíthatja meg a szocialista társadalmat. A részleges reformok, egyes intézmények korlátozott demokratizálása már nem elég garancia többé a sztálini rendszer más formában való visszatérése ellen. »

A megoldást, Novotny leváltását és a megújódási folyamat kibontakozását végül mindkét irányzat harca tette lehetővé. Nincs okunk feltételezni, hogy — az eljövendő átmenetek sokszínűségét számbavéve is — más szocialista országokban és más időpontokban ez alapvetően másképp zajlana majd le. A két felfogás tehát nem ellentétes — ahogy ezt az irányzatok csehszlovákiai követői gondolták, mert bár jelentőségük, módszereik, eszközeik mások, céljaik közösek: valahol találkoznak és kiegészítik egymást.

A csehszlovák válság reakciós megoldásából természetesen mind a konzervatív, mind pedig a haladó erők, s az utóbbiak mindkét szárnya levonta a tanulságokat. A konzervatívok a párt- és állami vezetés, a kulcspozíciók, a Központi Bizottság "tisztán tartására" még nagyobb gondot fordítanak, mint korábban. A demokratikus, párton belüli ellenzék kialakulása és egyre magasabbra törésének folyamata ezzel természetesen lelassítható, de nem állítható meg és nem fordítható vissza. Az életrajzok és a vélemények még oly gondos átvizsgálása, a legkörültekintőbb óvatosság sem segíthet, mert a tegnap konzervatívaiból holnap reformerek lesznek (Hegedűs András, stb.). A változás hosszú távon elkerülhetetlen.

Ami azonban holnap biztosan győztes, ma még biztosan vagy majdnem biztosan vesztes irányzat. A csehszlovákiai válság lezárása bebizonyította, hogy a szovjet pártvezetőség nem tűr meg Közép-Európában a sztálinizmus-sal radikálisan leszámoló demokratikus szocialista rendszert, s akarata keresztülviteléhez rendelkezik is a szükséges eszközökkel. Mit ér az, ha a belpolitikai feltételek érettek egy 1968 januári típusú fordulatra, ha a külpolitikai helyzet lehetetlenné teszi azt? Ilyen körülmények között egy hasonló fordulat *második, nyílt* kikényszerítése kalandorság volna. A párton és pártvezetőségen belüli szocialista ellenzéknek egy bizonyos idő után «le kell fékeznie», arra kell törekednie, hogy a konzervatívok minél kevesebb vezető posztot tartsanak a kezükben, s megakadályoznia, hogy a sztálinisták módot kapjanak a szocialista ellenzékkel történő leszámolásra.

Ez a türelmesség nem lehet erény a másik típusú ellenzék részéről. Az íróknak, művészeknek, értelmiségieknek a végsőig ki kell aknázniuk lehetőségeiket a haladó eszmék széles körű terjesztésére, s vállalniuk — lehetőségeik, hajlamaik és bátorságuk szerint — a maximális kockázatot. A párton belüli nyomás kifejtését erősen korlátozhatják taktikai szempontok, a párton kívüliét jóval kevésbé. Úgy is mondhatnánk: a párton belüli ellenzék-nél a hatalmi kapcsolók mellőli kikerülés jelenti a maximális kockázatot, míg a párton kívüli ellenzék-nél —

nem lévén hatalom a kezükben — ezt egzisztenciális szempontok szabják meg.

Általános recept aligha adható. A nem-demokratizált, « sztálinisztikus » szocializmus körülményei között is jelentősek a különbségek az egyes országok — Csehszlovákia és Magyarország, az NDK és Románia — között. Ami egy kommunista művész részéről Csehszlovákiában célszerűnek tűnhet — nyílt ellenzékiesség, passzív ellenállás, —, aligha lehet példaadó egy magyar filmrendező számára. És ami ma megfelelő, holnap már okatlan hűsködés vagy elvtelen kompromisszum lehet ugyanazon az országon belül is. De általános receptre nemcsak lehetőség, szükség sincs: a sok tizezernyi önkéntes és láthatatlan, fegyver nélküli « partizán » a szocialista országokban az alapkérdések tisztázása után meg fogja találni a szükségletekhez és lehetőségekhez igazított, legmegfelelőbb magatartást Emil Zatopek gyávasága és Bauer Sándor önégetése között.

(1972-1973)

*

Úgy tűnik, hogy a néhány évvel ezelőtti várakozások a « fogyasztási szocializmus » gazdaságirányításának a sikereivel, az életszínvonal emelkedésével kapcsolatban túlzottak voltak. A jelenlegi vezetésnek nem sikerült elérnie az ezzel kapcsolatban kitűzött célokat. Mint 1968 tavaszán, most is Lengyelország mutatta meg, hogy végetért az « ellenforradalmi apály »; a « fogyasztói szocializmus » főapostolának, Giereknek a pozícióját sikerült megmenntenie, de a tekintélyét nem. A gazdasági nehézségekkel párhuzamosan mindenhol fokozódott a belső feszültség, a különböző ellenzéki csoportok egyre hangosabban hallatják a hangjukat. « A láger legvidámabb barakkjának » kikiáltott Magyarországon három « ügy » is rontotta a rendszer nemzetközi tekintélyét: a Lukács-tanítványok elhallgattatása, Konrád György és Szelényi Iván letartóztatása, Haraszti Mikló elítélése. Ma már nyilvánvaló, hogy Magyarországon is van betiltott irodalom.

(Ugyanakkor a mozgáslehetőségek beszűkülése következtében egyre többen fordulnak el a közéleti témáktól, egyre gyakrabban bukkannak fel a művészeti alkotásokban az álproblémák, az öncélú, steril pszichologizálás és a múltba menekülés jelei.) A polarizálódás valamennyi szocialista országban kifejezetté vált.

Időnként kárörömmel emlegetik az ellenzéki csoportok belső nézetkülönbségeit. Valójában azonban a differenciálódás éppen hogy jó jel. Hiba volna túlbecsülni az ellenzék erejét, de annyira mégis megerősödött már, hogy megengedheti magának a viták luxusát. A Szovjetunióban alapjában két nagy ellenzéki áramlat bontakozott ki: egy a műszaki, egy pedig a humán értelmiség körül. Hogy a hivatalos propaganda ellenére nem az élettől, a szovjet valóságtól elszakadt szovjetellenes elemekről van szó, bizonyítja az értelmiség széles köreinek a rokonszenve. Azokat a kérdéseket, amelyeket a Szaharov-csoport vetett fel, nem a nyugati kémiszervezetek és az emigráns egyesületek plántálták át a Szovjetunióba, hanem a szovjet gazdasági-társadalmi fejlődés inspirálta. Nem véletlen, hogy a szovjet műszaki értelmiség, amely a legjobban látja, hogy a társadalmi körülmények hogyan akadályozzák a műszaki fejlődést, alkotja az ellenzéki csoportok fő társadalmi bázisát. Az aktív csoportokkal fontosságban egyelőre nem egyenértékűek a rokonszenvezők, akik elzárkóznak a nyílt szembefordulás elől. Ők jelentik a jéghegy alapját, és egy fordulat után — akárcsak az 1968-as Csehszlovákiában — fontos szerepet fognak játszani.

A fokozódó munkamegosztás, a bonyolultabbá váló irányítás tendenciái legalábbis rövid- és középtávon megkérdőjelezzik az osztály nélküli társadalom hagyományos marxi és lenini elméletét. Tévedés volna azt hinni, hogy a holnap demokratikus szocialista társadalmában nem az « új uralkodó osztály » — az állami-, párt- és gazdasági vezetőké, stb. — lesz a hatalom döntő része. Ha a vezetésre kerülő demokratikus érzelmű káderek azzal állítják magukat, hogy tevékenységükben csakis és kizárólag a munkásosztály, stb. érdekei fognak érvényesülni, ugyanolyan irányú (bár esetleg nem értékű) tragikus irány-

zat fog érvényesülni, mint a forradalom vagy a fordulat másnapján hatalomra jutott vezetők esetében. Egyre világosabb, hogy az ún. személyi kultusz, a sztálinizmus minden szörnyűségének társadalmi alapja az « új osztály » hatalmának megszilárdítása volt, megtoldva azzal a tévképzettel, hogy mivel a szocialista állam vezetői amúgyis a munkásosztályt, vagy a munkásosztályt és a parasztságot, vagy éppen az egész népet képviselik, nincs szükség a tevékenységük kontrolljára.

A holnap demokratikus szocialista társadalmában az « új osztály » ellenőrzését az ettől nagyban független szakszervezetek, egyéb pártok, a sajtó, a különféle társadalmi szervezetek fogják jelenteni, amelyek persze éppen úgy saját vezetőik és megbízóik érdekeit fogják képviselni, mint ahogy az « új osztály » (és minden osztály) is elsősorban a saját tagjainak az érdekeire ügyel. A különféle érdekek dinamikus ütközésében, harcában fognak érvényesülni a különböző osztályok érdekei — kompromisszumok formájában. A sztálinista « új osztály » fő bűne nem az volt, hogy a saját érdekeire ügyelt — minden uralkodó osztály ezt teszi —, hanem hogy szinte kizárólag csak ezeket vette figyelembe. A munkásosztály az ő számára csak demagógikus igazolást és kizsákmányolási objektumot jelentett.

(1976)

★

A lengyelországi események új, döntő fordulatot jelentenek a közép-kelet-európai fejlődésben. Nemcsak a hatalmon lévő kommunista pártok vezetőségei kényszerülnek arra, hogy a « Szolidaritás » megjelenése és megszilárdulása után újból átgondolják a « hogyan tovább » kérdését: az ellenzéknek is le kell vonnia a következtetéseket.

Ellentétben a magyar 1956-tal vagy a csehszlovák 1968-cal, a lengyel augusztus eseményeinek elindításában és kibontakozásában a demokratikus szocialista — marxista és revizionista — ellenzék nem játszott érdemleges sze-

repet. A fő hajtóerőt a plebejus népi ellenzék a katolicizmus és a hagyományos szociáldemokrata KOR képviselték. Ebben a tényben szerepet játszott a különféle posztstálinista erők, a Brezsnyevék, Honeckerek és Husákok immár egy-két évtizedre visszatekintő konzervatív-restaurációs politikája: olyan elszántan és buzgó igyekezettel kompromittálnak mindent, aminek köze van a marxizmushoz, a szocializmushoz, és a kommunizmushoz, hogy a párton belüli ellenzéket is — amennyiben ilyen, szervezetlen és szétszórt formában ugyan, de egyáltalán létezik — sikerült többé-kevésbé teljesen lejárattaniuk.

Másrészt azonban a szocialista ellenzéknek is önkritikusan kell megállapítania, hogy hagyta magát megbénítani, mindenekelőtt a csehszlovákiai eseményektől és az azt (nemcsak Csehszlovákiában) követő megtorlási hullámtól. A «szovjet Dubček»-re várva nem vette észre, hogy nemcsak a központból, hanem a perifériáról, a provinciákból is kindulhat új tényeket teremtő társadalmi mozgás.

Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a lengyelországi események csupán kudarcot jelentenek a szerepét veszített baloldali, marxista és szocialista opposíció számára. Bármennyire is a tőlük távol álló Walesa-féle erők — ideértve mindazokat, akiket Walesa jelképez — indították el és tartották fent az erjedést, szinte a sztrájkok másnapján felemelték fejüket a revizionistának csúfolt és gúnyolt párton belüli csoportok. Arra, hogy oly módon vezessék a kibontakozási folyamatot, mint 1956-ban a Nagy Imre-vezetés revizionista kommunistái és 1968-ban Dubček és társai, természetesen nincs lehetőség, sem pedig szükség. Elképzelhető, hogy efféle központi irányító szerepet is játszhatnak még egyik vagy másik közép-kelet-európai országban, például a Szovjetunióban; de ha más-képp lenne, akkor sem kell bánkódniuk azért, hogy nem elsőként lépnek fel az egyenlők között, hanem egy széles antisztálinista koalíció erős tagjaként. Ehhez a szerephez minden Sztálin, Brezsnyev, Gustáv Husák és Gierек után is megvan még a potenciális tömegbázisuk.

Felesleges és káros, hogy megbűvölten meredjenek a Kreml tornyaira, és úgy várjanak a szovjet Dubčekre,

mint vénasszonyok a lottóhúzásra. De hiba volna lebecsülni a szovjet vezetésben várható differenciálódási folyamatok jelentőségét is. Erről ma még keveset tudunk, csak egy a biztos: hogy a lengyel események meggyorsították és felerősítették. Ezt csak ideig-óráig lehet leplezni.

A lengyel események első következménye az volt a többi közép-kelet-európai országban, hogy gyorsított ütemben láttak hozzá az ellenzék szervezeti szétveréséhez. Ebben a tekintetben azonban csak rendkívül kevés újdonságot tudtak felmutatni a sztálini koncepciók perek némileg áramvonalasított és szelídített változatának felújításával. Hiba volna azt gondolni, hogy a rendőri intézkedéseknek ne lehetne ideiglenes, átmeneti sikerük. A társadalmi feszültségeket azonban még soha nem sikerült pusztán hatósági úton kiküszöbölni.

Lengyelország esetében mostanáig visszariadtak a katonai beavatkozástól; ebben minden bizonnyal szerepet játszott az a tény, hogy minden eddigi közép-európai intervenció során egyre nehezebb volt a dolguk. 1953-ban még elég volt a tankok megjelenése Kelet-Berlinben. 1956-ban már lőniük is kellett, de mindenesetre a beavatkozás napján sikerült egy kollaboráns kormány megalakítása. 1968-ban is létrehozták Alois Indra «nemzeti munkáskormányá»-t, de szinte órákon belül visszavonulót kellett fújni, és a szovjet vezetés arra kényszerült, hogy leüljön tárgyalni az ellenforradalminak és revizionistának minősített Dubček-csoporttal. Nem nehéz kiszámítani, hogy egy lengyelországi «testvéri segítség» további eskalációt jelentene, kiszámíthatatlan következményekkel — és a Brezsnyev-féle Politikai Bizottság (bár aligha kétséges, hogy mi a véleményük a lengyel helyzetről és hová kívánják Lech Walesát és társait) eddig nem merte vállalni ennek kockázatát.

Minimális programjuk egyelőre az, hogy megakadályozzák a többi országban további Walesák, további független szakszervezetek, újabb ellenzéki csoportok megjelenését és megerősödését. Ha áttekintjük a közép-kelet-európai országok történetét a berlini június 17-től a magyar ok-

tóber 23-on és a prágai tavaszon keresztül mindaddig, amíg Gdanskban és Poznanban felállították a kommunista rendszerek elleni felkelések áldozatainak emlékművét, azt kell mondanunk: optimizmusuk bámulatraméltó. « Minden máglyából szobor lesz », írta Somlyó György, és aligha tévedünk, ha azt állítjuk: egy Nagy Imre-szoborral kapcsolatban mindenekelőtt az a kérdés, hogy mikor állítják fel és melyik budapesti téren — az azonban aligha, hogy egyszer felállítják-e.

(1981 nyarán)

Vita a magyar értelmiségi ellenzék szerepéről és lehetőségeiről

A *Beszélő* c. budapesti szamizdat-folyóirat 3. és 4. számában fontos vita indult meg a magyar ellenzék helyzetéről és lehetőségeiről. A vita Kis János szerkesztő cikkével kezdődött, aki a folyóirat 3. számában «Gondolatok a közeljövőről» címen foglalta össze véleményét. A következő számban e cikkhez öten szoltak hozzá. Az alábbiakban röviden ismertetjük e vitát.

Kis János Kelet-Európa általános helyzetének elemzésével kezdi írását. 1953 óta a kommunista vezetők fokozatosan, lázadások és felkelések nyomása alatt megértették, hogy a lakosság fogyasztási igényeit nem lehet semmibe venni. Egyidejűleg a tömeges terrort is megszüntették. A változások az ötvenes évek közepén revizionista mozgalmaknak, a hatvanas években pedig gazdasági reformkísérleteknek adtak lökést. Sietették az enyhülési folyamatot és a KGST országok világgazdasági nyitását. Ha az idők folyamán be is következtek visszaesések, fordulatok, a fogyasztás nem szűnő nyomást gyakorolt a térség politikai vezetőire.

A nyolcvanas évek elejére azonban Kelet-Európa országai válságba kerültek. Nemcsak az életszínvonal romlik, lefékeződött a gazdasági növekedés is. A hivatalos magyarázatok első közelítésben a dollár-eladósodást okolják a bajokért: az adóssághozjáró kötelezettségek felduzzadtak, újabb hiteleket egyre nehezebb fölvenni — a növekedés lassulását mindaddig vállalni kell, míg a fizetési mérleg helyre nem billen.

No de mik az okai magának az eladósodásnak? A hetvenes években a Nyugat korlátlanul biztosította az olcsó

hitelt, így nagy volt a csábítás modern ipari berendezések, fogyasztási cikkek kölcsönből fedezett behozatalára. A 73/74-es világpiaci árrobbanás során több kelet-európai ország cserearányai erősen romlottak, a külkereskedelem szerkezetét viszont nem módosították. Megszűnt a szovjet nyersanyag és energiahordozók korlátlan kínálata és ez a helyzet a közeljövőben aligha fog megváltozni. Az export-bevételek nem növekednek kellő mértékben. Amióta Kelet-Európa gazdaságait egyközpontú hierarchikus apparátus irányítja, a világpiaci versenyképesség sehogy sem akar javulni, hiába az ezerféle intézkedés, kampány. A kormányok sem ígérnek javulást; tétovázás, tanácstalanság mindenütt.

Újra előkerült a gazdasági reform eszméje, átfogó reformokra azonban nem lehet számítani — állapítja meg Kis János a tömör helyzetelemzés után. Az eddig elhatározott kezelések tünetiek. Az import csökkentése következtében egyre több anyagot vonnak központi rendelkezés alá, mind gyakrabban avatkoznak be a vállalatok közötti forgalomba. De a politikai viszonyok sem kedveznek a komolyabb reformoknak. A reformnak ellenállnak a középírányító kormánysszervek, a területi pártsszervek hatalmukat féltő vezetői és funkcionáriusai, a vegetáló nagyvállalatok vezérigazgatói. Tömegtámogatásra volna tehát szükség, amihez — gazdasági tartalékok híján — politikai engedmények kellenének. Kis János szerint azonban december 13-a után erre a többi országban sincs lehetőség.

A helyzet tehát kiúttalan, akármi megtörténhet. A döntés persze a szovjet vezetők kezében van, akik, maguk is válsággal küszködve, Kelet-Európában már csak a rendet akarják úgy-ahogy fenntartani. A válság legsúlyosabb következményét Kis abban látja, hogy a kormányzatok egyre kevésbé számíthatnak a lakosság belenyugvására, így kiszolgáltatják magukat a szovjet politika előreláthatatlan fordulatainak.

Az általános helyzethez képest még Magyarország mozgástere a legtágasabb. A fogyasztói piac nem zilálódott szét, az állam a fizetési mérleget egyelőre kézben tartja.

A lakosság úgy tekint az államvezetésre, mint a legjobbra a körülményekhez képest. A lehetőségek persze korlátozottak. A nemzetközi pénzpiactól való függés és a gazdasági stagnálás állandó szinten tartása az életszínvonal látványos romlása nélkül — ez a legtöbb, amire ma a magyar gazdaság képes.

A szerző úgy látja, hogy Magyarországon a reformellenes hangulatnak a politikai vezetők körében nincs szószólója. Tartani lehet viszont attól, hogy a többi ország a KGST bezárkózását sürgeti, ami a magyar vezetőket is hátraarcra kényszerítheti. Az egyensúlyhiány erősítette a közvetlen beavatkozásra való hajlamot a gazdaságirányításban — ez sem szolgálja a reform ügyét. A reform keresztülviteléhez tehát szerencsére és elszánt vezetésre egyaránt szükség van.

A vezetésnek — épp mert egységesen 68-as alapon áll — nincs egy, a progresszív változásokért harcolni kész erős magja. Csak át szeretnék vészelní — valamennyien, együtt — a nehéz időket. És ehhez csak ötletgyártók kellenek. Az államvezetés nem hirdet meg újabb « új mechanizmust », nem meri elkötelezni magát, nem meri vállalni az apparátuson belüli erőpróbát. Így aztán a reform táborá sem gyűlik össze. Ilyen körülmények között Kis János szerint nem lehet megmondani, hogy vajon elkanyarodunk-e az uralkodó kelet-európai áramlattól vagy csak késve sodródunk bele.

Az ellenzéknek ezzel az alternatívával szembenézve kellene gondolkodnia, erre azonban nincs felkészülve. Az írás következő része ennek a készülletlenségnek a történeti okait vizsgálja.

A hetvenes évek közepétől az ellenzék taktikája ez volt: cselekedjünk az alkotmányokban rögzített, nemzetközi szerződésekkel elfogadott jogi elvek értelmében. A lengyelek — Kuron, Michnik — ezt az elgondolást mindjárt merészebb távlatba helyezték: a kezdeményezést egyre többen fogják követni, az államhatalom egyezkedésre kényszerül, az egész rendszer bomlásnak indul. Lengyelországban mindez be is következett, Magyarországon viszont a társadalom nyugvó állapotban volt, az állam szilárdan állt a lábán. Maga az ellenzék elhatározó

politikai élmények nélkül vált le a beilleszkedett értelmiségről, de nem került vele szembe. Sohasem jutott arra a szintre, hogy cselekvési programot dolgozott volna ki. Nem alakította ki az egyes csoportok között felmerülő viták lebonyolításának mechanizmusát. Kisugárzó hatása mégis volt: a Bibó emlékkönyv, a SZETA-aukcio számára beérkezett tudósokat, írókat, művészeket mozgósított; a kollektív tiltakozások bevett nem-ellenzéki szokássá váltak; szerkesztőségekben, intézményekben eltolódtak a számonkérhető engedelmesség határai.

A hetvenes évek végének kiábrándult, de még szorongásmentes közhangulatában az ellenzék el tudott indítani maga körül egyfajta kristályosodási folyamatot. A nyolcvanas években viszont, amikor esetleg hosszú évekre dől majd el az ország sorsa, már nem elégséges politikai taktika a szabadságjogok kihívó gyakorlása.

Tanulmánya utolsó részében Kis János mindenekelőtt leszögezi: csak olyan fejlődést szabad kívánatosnak tartani, amely a meglévő vívmányokra épít, nem az ország gazdasági és politikai elnyomorodására. A mostani válság nemcsak veszélyeket, de nagy lehetőségeket is tartogat: az ország növelheti külső önállóságát és belső viszonyainak pluralizmusát. Ez az esély egyúttal kihívás is az ellenzék számára, hogy országos összefüggésekben kezdjen gondolkodni.

Ehhez azonban világossá kell tennie eszményeit, ki kell fejtenie, miért ragaszkodik hozzájuk és hogyan képzei el megközelítésüket. Röviden: ideológiára van szüksége. El kell fogadni az elenzéki tevékenységben való kevésbé nyílt részvételt is, ezzel is bővül az ellenzék szellemi kapacitása. Főképp azonban arra van szükség, hogy oldódjon föl a lengyelországi vereség okozta bénultság és helyét a higgadt elemzés vegye át.

A magyar vezetés működésükesebb, rugalmasabb, mint a lengyel. A megegyezéses kibontakozásnak sokkal nagyobb esélyei volnának tehát Magyarországon. Ugyanakkor viszont kisebb is az esély a kezdő lépés megtételére. Nem fenyegeti az országot az indulatok elszabadulása. Sokkal inkább az, hogy miközben senki sem kíván nehézségeket okozni a kormánynak, Magyarország szép las-

san belesüpped a válságba. Erre a veszélyre kell figyelmeztetni. Am ezt csak egy olyan politikai közösség teheti meg, amely kívül áll a közmegegyezésen: tehát a demokratikus ellenzék — fejezi be gondolatmenetét Kis.

A tanulmányhoz a Beszélő 4. száma több hozzászólást közöl. Az első hozzászóló, Eörsi István elmondja, hogy ez az írás döbbsentette rá, milyen keveset tud az ország gazdaságának működéséről.

Tájékozódásképpen Tardos Márton és Bauer Tamás hivatalos használatra készült elemző tanulmányait olvasta el. Mindkét írás az « állami szamizdat » terméke — az ilyen írások éppoly kevéssé vannak tekintettel az állami cenzúrára, mint a magán-szamizdat termékei. A kettő abban is hasonlít egymáshoz, hogy egyaránt a beavatottak és a szakemberek szűk rétegéhez szólnak*.

A két említett írást Kis Jánoséval összevetve Eörsi leszögezi legfontosabb közös sajátosságukat: mindhárom az 1968-asnál radikálisabb gazdasági reformot javasol. Ezen belül persze fontos különbségek vannak. Tardos elgondolása egyfajta menedzser-szocializmust jelentene. Ebben a rendszerben a terhek túlnyomó részét a munkások mint termelők viselnék, de kárpótolni tudnák őket mint fogyasztókat. Bauer az öngazgatási rendszerhez vonzódik. A reformot szerinte « társadalmi mozgalommá » kell tenni, enélkül — szövetségeseink gyűrűjében — esélye sem lehet a sikernek.

Az utóbbi elképzelés kapcsán a szerző felteszi a kérdést: mit jelent a « reform » szó, ki a reformista? Hiszen Kis nyíltan ellenzéki pátoszú cikkében szintén reformistának vallja magát. Hol van hát a különbség reformizmus

* Tardos elgondolásai a Közgazdasági Szemle 1982/6. számában, Bauer elemzése és javaslatai pedig a Mozgó Világ című folyóirat 1982/11. számában olvashatók, vagyis átlépték a belső tájékoztatás határait. Ez az elmúlt évben több más fontos közgazdasági vitaírással is megtörtént.

és ellenzékiiség között? Legfeljebb ott, hogy Kis pesszimizmusban ítélheti meg a reform lehetőségeit. Ha viszont a reformra nincs esély, a viszonyok forradalmi megváltoztatására pedig sem bel-, sem külpolitikai okokból nem kerülhet sor, az ellenzék nem tehet mást, mint hogy programját két képtelenség érintkezési pontjain alakítja ki. Ezt az alapállást Kis nyilván nem vállalhatta, ezzel magyarázhatók talán írásának bizonyos következetlenségei.

Mindezek után a szerző arra a következtetésre jut, hogy reformizmus, ellenzékiiség, forradalmiság között tartalmi kritériumok alapján nem lehet különbséget tenni. Hiszen mindhárom szerző radikális reformokat javasol, kritikáikból forradalmi tanulságok is levonhatók, ugyanakkor egyikük sem biztos a sikerben. A mai Magyarországon eltűnt minden elméleti mérce, csak a túlélés, a továbbmachinálás jámbor vágya dolgozik mindenütt. Ellenzékinek egyszerűen azt tekintik, aki kívül rekedt az intézményes kereteken. A kívülállásnak morális tartalma mellett van azért bizonyos politikai — példaadó — jelentősége is. Ebből azonban Eörsi szerint nem következik az, hogy a kívülállás volna az egyetlen helyzet, ahonnan a társadalmat veszélyekre, illetve lehetőségekre lehet figyelmeztetni.

Úgy gondolja, hogy nem helyes, ha csak végletekben, vagy-vagy-okkal gondolkozunk a lehetőségekről. Hiszen a valóság közbülső megoldások felé is mozoghat. Ugyanígy, az új tevékenységi formák keresésében sem szabad elzárkózni az együttműködéstől « ellenzékiek », « reformerek », « forradalmárok » egymástól amúgy sem elválasztható csoportjai között.

Egy második, « Kívül-álló » névvel jelzett írás azt fejtegeti, hogy Magyarországon ellenzékéről csak időközben lehet beszélni. Egy valóságos ellenzéknek olyan csoportnak kellene lennie, melynek tevékenységét közös célok és eszmények irányítják; ez a tevékenység egyértelműen a hivatalos politika ellen irányul; a csoportnak esélye van arra, hogy a hatalom kénytelen lesz számolni vele. A magyar « ellenzéknek » nincs kapcsolata a « dol-

gozó osztályokkal », ugyanakkor saját értelmiségi szerepének megértésére sem törekszik. Azt sem döntötte el, hogy tanácsait a népnek kívánja-e címezni vagy a hatalomnak, ahogy ezt a « harmadik reformnemzedék » teszi.

Az utóbbi magatartás azonban a szerző szerint nem számíthat a társadalom többi csoportjainak rokonszenvére. Az emberek az értelmiségieket a hivatalos ideológia szószólóival azonosítják. A népi értelmiség-ellenesség pedig ennek az ideológiagyártó, « léhűtő bandának » szól. Ideje volna, hogy a « másként gondolkodó » értelmiség utánajárjon, mik az összetevői ennek az ellenszenvnek. Bizonyos, hogy fontos szerepe van benne az értelmiség privilegiált helyzetének. Figyelemre méltó, hogy a « másként gondolkodók » mennyire nem vették komolyan Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvét, amely elemzi ezt a ki-tüntetett helyzetet és az értelmiség döntő többségének szoros összefonódását a hatalommal.

A Bibó Emlékkönyv olvastán is úgy látja a szerző, hogy a magyar értelmiség nem igyekszik saját 1948 utáni magatartását elemezni. Ehhez a kritikai elemzéshez éppen Bibó István magatartása szolgálhatna mértékül. Ezt a mértéket persze nemcsak az értelmiségen belül lehetne keresni. Például a Rajk-per indoklását sokkal kevésbé « hitték el » a munkások, mint az értelmiségiek; az 56-os forradalom leverése után a munkások tömegeit végezték ki, míg az értelmiség jóval kevesebbet megúszt. Az értelmiség 1956 utáni szerepének mentegetése helyett be kellene látni, hogy az ország lakosságának nem volt reális alternatívája, ezért kénytelen volt elfogadni a kádárizmust, az értelmiségnek viszont volt: kettéválhattott volna.

Így elkerülhető lett volna, hogy a hivatalos ideológia egyeduralkodója megfossza az országot történelmi tudatától; talán a 6 : 3-on kívül más történelmi emlékek és értékek is szerepelnének benne; talán már nem is kéne idézőjelbe tenni a « másként gondolkodást »; s talán nem tartana még mindig az adatgyűjtés stádiumában 56 feldolgozása. Újra csak a privilégiumoknál lyukadunk ki — mutat rá a szerző —, mert az értelmiségnek mindig is túl sok

veszteni válója volt. Hiszen « szabad-úszni » is csak az tud, akinek az állam időnként megtölti a medencéjét. Cserében — hallgatólagos kompromisszumként — az « ellenzék » csak szűk értelmiségi körben hirdeti a nézeteit.

« Kívül-álló » véleménye az, hogy a másként gondolkodóknak fel kellene adniuk a hivatal védte ellenzékiiség magatartásformáját. Hozzá kellene látniuk a magyar értelmiség 1945 utáni viselkedésének elemzéséhez, az 56-os forradalom átfogó elemzéséhez. Fel kellene ismerniük, hogy szinte az egész ország « másként gondolkodik », mint a hivatal: az emberek szívesen otthagynák a második gazdaságon nyugvó egész kádárista konszolidációt, ha nyolc órai tisztességes munkáért tisztességes bért kapnának, — és ha ehhez valaki alternatívát tudna nekik javasolni.

Mindehhez azonban el kell mozdulni a margóról, még akkor is, ha ennek fejében kockára kell tenni a privilégiumokat. Így azonban elérhetik a « másként gondolkodók » a tisztességes munka egyetemesen képviselhető értékét. A szerző úgy véli, hogy annyi az elvégzendő elméleti feladat, hogy a « másként gondolkodóknak » még évekig nem is kell változtatniuk politikai magatartásukon. A fontos az, hogy teljesítsék a legfontosabb értelmiségi feladatot: igazat szóljanak. És ezt nem érintheti sem a lengyel helyzet, sem a Szovjetunió viselkedése, sem a magyar belügyi szervek reakciója.

Kürthy Emil hozzászólását egy rövid inagyar-lengyel összehasonlítással indítja. Három különbséget lát fontosnak.

A lengyel munkás úgyszólván be volt zárva a nagy állami szervezetekbe, Magyarországon viszont a viszonylagos autonómiát kínáló gazdasági tevékenységek mintegy lecsapolták a munkásság « izgága » rétegeinek energiáit, és ezeket az állami szervezeteken kívülre terelték. Lengyelországban a politikailag legaktívabbak a köztudatban vezető ágazatokként szereplő nagyipari központok munkásai voltak. A magyar munkásságnak nincs olyan rétege,

amely ilyen jó kollektív alkupozícióval rendelkezne. A harmadik különbség pedig az, hogy a lengyel államapparátus jobban kasztosodott, kevésbé volt tagolt, szakszerűlenebbül működött, mint a magyar, s ezzel együtt járt a korrupció, a privilégiumok szemérmetlen kihasználása.

A felsorolt különbségek miatt a lengyel típusú konfrontáció Magyarországon nem szükséges, nem elkerülhetetlen és nem is kecsegtető. Itt egyfajta « polgári taktikát » kell alkalmazni. A munkavállalók és a termelés-irányítók viszonyát nyílttá, kollektívá és kodifikálttá kell tenni. Fontos feladat a vállalkozó hajlamú egyének és közösségek által az államtól elnyert autonóm gazdasági területek konszolidálása, kiszélesítése, gazdálkodói, illetve érdekvédelmi körök, egyesületek szervezése.

Tárgyalási helyzetet lehet kialakítani a szociálpolitika terén is. Mivel a közeljövőben olyan családok is a lét-minimum határa alá sodródhatnak, amelyek képesek elégedetlenségüknek nyomatékot adni, új szociálpolitikai koncepcióra van szükség. A juttatásokat el kell választani a munkaviszonytól és állampolgári joggá kell tenni őket.

A szakszervezeteknek új üzemszervezési, gazdálkodási formák kivívásával kellene megpróbálkozniuk, a kompetenciákat és jogköröket le kell rángatni a termeléshez közeli szintekre. Így az érdekvédelmi követeléseket a gazdálkodás részesévé váló termelők a lehetőségekhez tudják szabni.

Kürthy Emilnek az a véleménye, hogy az említett területeken a társadalmi nyomást szigorúan tárgyyszerű kerekék között lehetne tartani. Így a gazdasági kényszerek hatására tett engedmények kölcsönösen elismert, tárgyalási és vitahelyzetekben megvédhető jogokká alakulhatnak át. Mindez nemcsak a megrázkódtatások elkerülése miatt fontos, hanem azért is, mert az ország haltestű politikai kultúrájába csontvázat kell építeni, ehhez pedig az szükséges, hogy szokássá váljon az önálló igények megfogalmazása, a másik fél álláspontjának józan mérlegelése, a tárgyalóképesség és a megegyezési készség.

Az eddigieket a szerző nem az ellenzékre, hanem nagyobb társadalmi csoportokra vonatkoztatja. Az ellenzék-

nek « a gondolatok vámmentes szabadkikötőjének » létrehozásán kell munkálkodnia. E szabadkikötő és a nem szabad kikötők között ki kell bontakoztatni a közlekedést. Hiszen a független fórumok a hivatalos fórumokon megjelenőkre nehezedő politikai és egzisztenciális nyomást is mérsékelik, az ő játéktérüket is szélesítik.

Könczöl Csaba véleménye szerint nincs a közmegegyezésen kívül álló ellenzék Magyarországon. Csupán egy nem politikai indítékoktól vezéreltetve kialakult halmazról lehet beszélni, amely annak a hallgatólágos előfeltevésnek köszönheti létét, hogy a hatalom (ameddig érdeke), törekszik betartani azokat az ígéreteket, amiket különféle nemzetközi fórumokon a polgári szabadságjogokkal kapcsolatban tett. A szerző ezen a « közmegegyezésen » belül állónak érzi magát és ezután is szeretné fenntartani ezt a helyzetet.

Az említett halmaz több, a maga szakterületének « hivatalos » irányvonalától eltérően gazdálkodó, viselkedő « kiscsoport » békés koegzisztenciája. Ezeket a szakterületeket nem időszerű rangsorolni — márpedig a közös ideológia létrehozása ezt jelentené. De vajon mit szólnának az egyéb gondok szószólói, ha az ún. « demokratikus ellenzék » a létminimum alatt élők helyzetének javítását jelölné ki legfontosabb területéül? Könczöl az alábbi, képviselhető gondokat sorolja föl:

- a környező országok magyarjainak sorsa,
- a tanyák és aprófalvak további pusztulásának megakadályozása,
- a « szakemberek » és « hivatalnokok » közti feszültségek enyhítése,
- az ingázók, a városok peremvidékein élők helyzetének javítása,
- a népességfogyás megállítása,
- a fiatal értelmiségieknek a fizikai dolgozókkal szembeni hátrányos megkülönböztetése.

A sorbarendezeit a szerző már csak azért sem tartja lehetségesnek a maga részéről, mert nem tudja, hogy a hivatalos intézményrendszer mekkora erőforrásokat ké-

pes és hajlandó bevetni a problémák megoldására. Azzal kapcsolatban, hogy Kis János írásában egyetlen jövőre vonatkozó vitatható megállapítás sincs és saját ideológiájáról sem ejt szót, felmerül benne a kérdés: vajon nem teljesíthetetlen-e ez az óhaj.

Álláspontját így foglalja össze: miért tegyen a maga nevében ígéreteket — amelyek, ha mások csatlakoznának hozzájuk, ideológiát, programot jelentenének —, amikor nem tudja, adódik-e módja beváltásukra. Az ígéreteknél fontosabb a betarthatóság feltételeinek biztosítása, továbbfejlesztése és a betartás.

Szalai Pál néhány Kelet-Európára vonatkozó általános megjegyzéssel kezdi hozzászólását. A térségben akkor törhet át a demokrácia, ha egyszerre több országban lépnek fel erre irányuló mozgalmak, egyidejűleg a párton belül és kívül, és ha a szovjet vezetés « engedélyezi » ennek valamilyen formáját. Egyelőre nem becsülhető fel a nacionalista érzelmek feltámadásának jelentősége mind-ebben.

1956 elsősorban a nemzeti függetlenséget célozta meg, 1968 az emberi jogokat, az 1980/81-es lengyel forradalom pedig a munkás-önigazgatást. Az utóbbit nem sikerült teljesen leverni, bizonyos megmaradt eredményeiből később ismét előre lehet lépni.

Kelet-Európa a demokratikus szocializmusban keresi a megújulás útját. Ennek jellemzőit Szalai a következőkben látja:

- a termelőeszközök a munkáskollektívák tulajdonába kerülnek,
- a politikai pártok megegyeznek bizonyos, a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos kérdésekben,
- a pártokon kívül, konkrét problémák körül kialakuló ad hoc csoportok között is pluralizmus jön létre.

1981. december 13-a után ismét Magyarország a szovjet civilizáció legelviselhetőbb vidéke. Ehhez az elviselhetőséghez hozzátartozik a másként gondolkodók léte is. Az ide tartozó értelmiség jellemzője, hogy már nem azért ír le vagy nem ír le valamit, hogy ezzel a hatalom egy

toleránsabb csoportját támogassa. És ez az egész magyar kultúrára áterjedőben van. Mindemellett oda kell figyelni az MSzMP-n belül jelentkező demokratikus irányzatokra.

Az ellenzéknek — amennyiben létezik egyáltalán — Szalai szerint éppen azt kell pótolnia, ami a hazai liberalizálásból hiányzik. Nem egyszerűen ideológiára, hanem ideológiákra van szükség. Felül kell vizsgálnia azt az álláspontot, hogy a rendszer gazdasági liberalizálódását feltétlenül vívmányként lehet üdvözölni. A piaczgazdaság erősítése munkástanácsok nélkül — politikai szempontból nézve — nem több a központi és vállalati bürokrácia kötélhúzásánál.

A hazai liberalizálódás haszonélvezője, a magyar középosztály érdekeltté vált abban, hogy más kelet-európai országok ne lépjenek a liberalizálódás útjára, nem beszélve a valóságos demokratizálódásról. Itt a másként gondolkodásnak élesen el kell válnia az uralkodó gondolkodásmódtól. További feladata a szerző szerint a nyelv és gondolkodás megtisztítása, mindenféle paradoxológia elutasítása. Olyan össz-európai értékek felé kell tájékozódnia, melyeket utoljára az antifasiszta ellenállás mutatott fel.

Kemény István a Szabad Európa Rádióban mondotta el Kis János cikkével kapcsolatos gondolatait. Számára az ország nem oszlik kormánypártra és ellenzékre. Hiszen ha így volna, nem volnának lelkileg független emberek, akik nem törődnek azzal, hogy amit gondolnak, az a kormánynak kedvez-e vagy az ellenzéknek.

1977-től jelen van Magyarországon a lelkileg függetlenek közös törekvésektől hevített, közös eszméktől fűtött új nemzedéke. Az előző nemzedékbe Kemény István azokat sorolja, akik 56-ot felnőtteként érték meg.

Kis János a demokratikus ellenzéket a közmegegyezésen kívül álló politikai közösségnek tekinti. Kemény István szerint nem lehet közmegegyezésről beszélni. Az idősebb generációnál ehelyett inkább kölcsönös bizalmatlanságot és gyanakvást lehet tapasztalni. Egyetértés abban van, hogy az országnak polgárosodásra van szüksége: általános

kiemelkedésre a szegénységből; a szabaddá válásnak arra a lehetőségére, amit tulajdonnak nevezünk; a közéleti jogok teljességének birtoklására. Arra, hogy az emberek szabad emberré váljanak.

Kemény István teljesen egyetért Kis Jánossal abban, hogy világossá kell tenni az eszményeket és szembe kell nézni az ország mai helyzetével. Az intelligencia feladata ma az, hogy tájékozódjék és tájékoztasson, tiszta fogalmat szerezzen és továbbítsa a világ erőinek állásáról, a kiutak kereséséről, a jövő vízióiról. A magyarság helyéről Európában és a világban, a kisebb és nagyobb magyar társadalmak mai állapotáról. A jól rendezett közösségről, amelyben az egyén kifejtheti emberségét.

Ugyanakkor eltér a szerző véleménye Kis Jánosétól abban, hogy szerint december 13. semmit sem döntött el. Előtte a forradalom volt a felszínen; egy furcsa, önmagának határt szabó forradalom. Most viszont egy önmagának határt szabó ellenforradalom működik. Semmi sincs eldöntve sem Lengyelországban, sem másutt Kelet-Európában. Mint ahogy 1968 után is Magyarország még pár évig járhatta a reformok útját. Erre ma is van módja, még inkább, mint akkor. Mert annyi bizonyos, hogy az orosz politikusok most nem vághatnak bele még egy ország megfegyverzésébe. Visszafordíthatatlanná vált annak egy része, amit Nagy Imre csinált 1953-54-ben és az 1968 és 71 között bevezetett reformok egy része is. Most is visszafordíthatatlan reformokra van szükség — ez alkalommal radikálisokra.

Befejezésül arról a kompromisszumról beszél Kemény István, amelynek valóban lennie kellene. Amelyben a megegyezés szempontjai félreérthetetlenül vannak megfogalmazva. Amelyet azok kötnek meg a hatalom birtokosaival, akiket a nép elfogad képviselőinek. Egy ilyen megegyezés csak akkor léphet érvényre, ha az oroszok is elfogadják. Ők nem mondják meg, amit gondolnak, nem tartják meg azt, amit ígérnek. Egyszer végre mégis szót kellene értenünk velük: megállapodni egy reális léttérben. Hogy valóban tervezhessük a jövőnket.

Kovátsy Tibor

Duray Miklós és a csehszlovákiai magyar kisebbségi jogvédelem fölszámolása

Ne áltassuk magunkat: néhány évi figyelő várakozás után — a tolerancia szó használata túlzott volna — a szlovák, ill. csehszlovák államvédelmi hatóságok elhatározták, hogy fölszámolják azt a néhány helyzet-felmérő és önvédelmi kezdeményezést, amely a szlovákiai magyar kisebbségben az elmúlt években megindult.

A büntető-eljárás középpontjában a Pozsonyban élő, 38 éves Duray Miklós, geológus és közíró áll. A rendőrhatóságok 1982. november 10-én tartóztatták le Durayt — lakásán, ahol egyidejűleg házkutatást tartottak — s megbízhatónak látszó értesülések szerint a csehszlovák büntetőtörvénykönyv 98. §-a alapján « felforgatás » címén emeltek vádat ellene. (E paragrafus alapján 3-tól 10 évig terjedő szabadságvesztésre ítélik.) Amikor e sorokat nyomdába adjuk (1983. február 1-én), Duray pere éppen megkezdődött, de ítélethirdetésre még nem került sor. A vád koronatanúja — akinek nevét kegyelemből nem említjük — azt bizonygatta, hogy Duray « összeküvésbe » akarta őt bevonni. A (fél) nyilvános tárgyaláson a védelem ellentanúkat sorakoztatott föl, s Duray is kifejthette álláspontját.

A letartóztatásnak több hónapos előzményei vannak. Június elején civilruhás nyomozók jelentek meg Duray pozsonyi munkahelyén, árkutatták hivatali szobáját, majd otthonában is házkutatást tartottak. Lefoglalták feljegyzéseit, kézíratait, írógépét, valamint egy házi készítésű sokszorosító szerkezetet. A házkutatást követően Durayt

sorozatosan beidéztek a rendőrségre és mintegy 50 személyt — túlnyomórészt szlovákiai magyar értelmiségieket — hallgattak ki tanúként. A rendőrség már a nyár folyamán áttette vádemelési javaslatát az ügyészséghez, de Durayt még néhány hónapig szabadlábon hagyták.

A hatóság szerint Duray volt a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága név alatt elterjedt dokumentumok szerzője, vagy legalábbis értelmi szerzője, s ő juttatta e dokumentumokat külföldre. A január 31-i pozsonyi bírósági tárgyaláson Duray ez utóbbi vádat érelyesen tagadta, de a dolgozatok szerzőségét nem.

A « Jogvédő Bizottság » dokumentumai 1978 óta terjedtek Szlovákiában és Magyarországon, egy részük beadvány és emlékirat volt, más részük tudományos felmérés a szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről. Olvasóink ezekkel a munkákkal először sorozatunk 6. számában találkozhattak (131-154. old.), majd a Magyar Füzetek Könyveinek 4. kötetében. E kötet mintegy 70 oldalas fő tanulmánya az elmúlt évtizedek legnagyobb szabású kísérlete volt a szlovákiai magyarság társadalmi és művelődési helyzetének szakszerű felmérésére. A rendelkezésünkre álló híradások alapján — amelyeket természetesen fenntartással közlünk, hiszen a kézirat birtokába is csak közvetítők révén jutottunk — úgy tűnik tehát, hogy a könyvsorozatunkban megjelent « Szlovákiai Jelentés » (MFK - 4, Párizs 1982) *mindenekelőtt Duray Miklós nevéhez és szakavatott munkájához fűződik.*

Duray, aki 1968 idején a szlovákiai magyar ifjúság egyik tevékeny — és meggyőződésesen « reformista » — vezetője volt, egyébként nem titkolta, hogy geológusi szakmunkája mellett közírói tevékenységet is folytat. Így például egy írása az 1980-ban Budapesten « szamizdat » kiadásban terjesztett *Bibó Emlékkönyvben* látott napvilágot (a szóbanforgó dolgozatot nemrégiben megjelentette a párizsi *Irodalmi Újság* is, 1982/4. számában).

Még nem tudjuk, milyen ítélet vár Durayra, de az bizonyosnak látszik, hogy a megindult büntetőjogi eljárás egy időre pontot tesz a kollektív jogvédelmi munkára. A szlovákiai magyarság szellemi emberei sohasem érezték

magukat biztonságban, de most a félelem légköre nehezedik arra a maroknyi magyar értelmiségire, akik Pozsonyban vagy másutt, valamit tenni akartak. Úgyszólván senkire sem számíthatnak azok után a megtorló intézkedések után, amelyek egyidejűleg a budapesti és az erdélyi ellenzéki csoportokra lesújtottak. A magyar kormányzatra a legkevésbé.

K. P.

P.S. — Duray Miklós önéletrajzi kísérlete « Kutya-szorító » címmel 1983. januárjában megjelent New Yorkban, Püski Sándor kiadásában és Csoóri Sándor előszavával. Megrendelhető a Püski-Corvin cégnél (1. kötetünk hátlapján).

Tájékoztató

az 1982. decemberében Budapesten lezajlott házkutatásokról

A második nyilvánosság felszámolására irányuló rendőrségi akciók 14-én, kedden este nyolc órakor kezdődtek. A BRFK vizsgálati osztályának nyomozói házkutatást tartottak Rajk László építésznél, Buda Géza történésznél és Sulyok Miklós matematikusnál, Nagy Bálint építésznél, Demszky Gábornál és Nagy Jenőnél — az AB Független Kiadó munkatársainál —, valamint Csorba István színésznél. A házkutatási határozat indoklása szerint sajtórendészeti vétség (BTK 213 §) miatt indult ellenük eljárás.

A házkutatást Rajk László lakásán másfél év óta nyilvánosan működő szamizdat butik szokásos kedd esti nyitására időzítették. A butikban árult kiadványok már az asztalon voltak, amikor csengetés nélkül négy civil és egy egyenruhás rendőr lépett a lakásba. Átadták a házkutatási határozatot, felvették a jelenlévők adatait, majd újabb rendőrök jelentek meg, hogy Nagy Jenőt és Demszky Gábort a Nagy Jenő lakásán tartandó házkutatáshoz elvezessék. A lépcsőházban látták, hogy a rendőrök többeket igazoltatnak. Közülük legalább egy személyt — egy gépirónót — be is vittek a Tolnai utcába.

Közben egy másik különítmény átkutatta Sulyok Miklós autóját és lefoglalta a Szegényeket támogató Alap önálló kiadványát. Csorba István pilisborosjenői lakásáról egy legalisan működő szitaműhely tartozékait vitték el és a műhely gazdáját is bevonták az eljárásba.

Rajk László lakásáról Illyés Gyula tanulmánykötetéből, Petri György *Örökhétő* c. verseskötetéből, Csalog Zsolt, Konrád György és Danilo Kis irodalmi műveiből több doboznyit szállítottak el. Nagy mennyiséget foglaltak le a Beszélő c. folyóirat 4. számából; többszáz kötetnyi lengyel dokumentumot vittek el, Bence György, Kis János, Bill Lomax, Schöpflin Gyula, Szalai Pál és Vajda Mihály írásaival együtt. Az utóbbiak az AB Független

Kiadó gondozásában jelentek meg. Az egy év óta működő kiadó elsősorban 1956-tal, az erdélyi és felvidéki magyar kisebbséggel és a jelenkori közép-kelet-európai helyzettel foglalkozó esszéket, tanulmányokat és dokumentumokat tett közzé. Az éjszakai házkutatások során Nagy Jenő és Demszky Gábor lakásán is nagy mennyiséget foglaltak le ezekből.

A nyomozók a házkutatások és kihallgatások alatt igyekeztek tartani magukat az eljárási szabályokhoz, de erőszak alkalmazásával is fenyegetőztek, ha az érintettek vonakodtak eleget tenni felszólításaiknak. Erőszak alkalmazására nem került sor.

Hajnalban az éjszaka folyamán a Tolnai utcába szállított Demszky Gáborral, Nagy Bálinttal, Nagy Jenővel és Rajk Lászlóval közölték, hogy a rendőrség szigorú megrovásban részesíti őket. Az indoklás szerint cselekményük igen kevésbé veszélyes a társadalomra. Hat órára valamennyiüket szabadon bocsátották. Kezdeményezték a lefoglalt tárgyak elkobzását.

A rendőrségi teherautók az érintettek és barátaik egyévi munkájának, több ezer munkaórának az eredményét vitték el. Nehezen pótolható veszteséget okoztak a kéziratok törzspéldányainak lefoglalásával.

Egy héttel később, december 21-én este Rajk Lászlónál ismét házkutatást tartottak. Ezúttal néhány kiadványt és több személyes használati tárgyat foglaltak le.

Nem szabad megfélemedkeznünk a budapesti akció előzményeiről. Alig múlt néhány hete, hogy Duray Miklós pozsonyi geológus, a Csehszlovákiai Magyarok Jogvédő Bizottságának tagja ellen felforgató tevékenység miatt vádat emeltek a csehszlovák hatóságok. Szócs Géza költő több társával együtt pedig Kolozsvárott hallgatta ki és tetteleg bántalmazta a román rendőrség.

Budapest, 1982. december 27.

[A fenti szöveget Magyarországról kaptuk.]

Mi történik Erdélyben?

I. Az események leírása

November 6-án a román politikai rendőrség (Állambiztonsági Szervek, Securitatea) házkutatást tartott Szőcs Géza kolozsvári lakásán, akit ezt követően több órára őrizetbe vettek. A kihallgatás során, miután kiderült, hogy a rendőrség három hétre visszamenőleg minden lépéséről tud, és mivel a házkutatás során megtalálták nála az Ellenpontok című, 1981 decembere óta megjelenő erdélyi «szamizdat» folyóirat számait, valamint fényképes és hangszalag-fölvételes dokumentumok is voltak a hatóságok kezében, Szőcs — az előzetesen megbeszélte félrevezetési stratégiának megfelelően — «megtört» és azt «vallotta», hogy az Ellenpontok bizonyíthatóan általa terjesztett példányai Magyarországról származnak. Ez a hivatkozása a későbbiekben bizonyos rosszállást váltott ki erdélyi magyar körökben, amiatt, hogy ez ürügyként felhasználható a két ország közötti viszony elmérgesítéséhez (tovább mérgesítéséhez). Ez a vélemény figyelmen kívül hagyja azt, hogy olyan körökre történt a hivatkozás, melyeknek létezését épp csak megtűri a magyar kormányzat. Vallomásának megtétele után, még 6-án este szabadon bocsájtották, azzal, hogy 8-án folytatni fogják a kihallgatását. Kiengedése után Szőcs elszökött Kolozsvárról, és még november 6-án levelet írt a kihallgatóinak, amelyben kijelentette, hogy vallomását teljes egészében visszavonja, mert csak a fenyegetések és a megfélemlítések hatására tette. Kolozsvárról félig gyalog, félig alkalmi járművekkel eljutott a Borszék fürdőtől mintegy 25 kilométerre lévő tölgyesi ideggyógyintézetbe, ahová súlyos

üldözési mánia diagnózissal utaltatta be magát. A szanatóriumot — kapcsolatteremtés végett — többször is elhagyta, és így történhetett meg, hogy november 24-én egy, a vasúton szokásos rutinigazoltatás alkalmával leugrott a vonatról, inszalagszakadást és súlyos zúzódást szenvedett az egyik lábán.

December 9-én telefonon beszélt Ara-Kovács Attilával, akivel közölte, hogy mindaddig bújkálni akar, amíg nem kap az állambiztonsági szervektől életére és szabadságára vonatkozó garanciát. A telefonbeszélgetést követően a maroshévízi postán a rendőrség őrizetbe vette. Négy napon át vallatták, előbb Maroshévízen, majd pedig 12-én Kolozsvárt. Szócs mindaddig eleinte tagadta kilétét, amíg kezelőorvosával nem szembesítették.

Több adat alapján bizonyosra lehet venni, hogy a kihallgatása során súlyosan bántalmazták, többször falba verték a fejét, különösen, mert nem volt hajlandó nyilvánosan megtagadni az Ellenpontok 8-as számában közölt Memorandumot és Programnyilatkozatot, és mert nem akart Sütő Andrásra terhelő vallomást tenni. Vallatói azt szerették volna, ha Szócs azt vallja, hogy Sütőnek is köze lett volna az Ellenpontokhoz, és hogy a legutolsó — a 8-as — szám megfogalmazásában is részt vett volna. Négy nap után Szócsot hazaengedték Kolozsvárra, ahol a szüleinél tartózkodott. Hazaengedésének feltételei nem ismeretesek. Szülei házáat azóta föltűnő módon figyelik, Szócs látogatóit szintén figyelik és esetenként követik, de nem zaklatják őket.

December 28-án súlyosan legyöngült állapotban, tüdőembóliával, tüdő- és mellhártyagyulladás gyanújával kórházba szállították, és jelenleg is még ott ápolják.

November 7-én Nagyváradon is tartottak házkutatást egyszerre több embernél, így Ara-Kovács Attilánál és Tóth Károlynál is. A házkutatások helyszínei között állandó rádiókapcsolatot létesítettek a fejleményekről való tájékoztatásra. Tóth Károlynál semmilyen terhelő bizonyítékot nem találtak, viszont a magyarság múltjával és jelenével kapcsolatos könyveket, az Ady Endre Irodalmi Kör dokumentációs anyagát foglalták le, és elvitték az írógépét is. A házkutatás késő délutánig tartott, és ezt kö-

vetően Tóth Károlyt feleségével és kiskorú sógornőjével együtt bevitték az állambiztonsági szervek nagyváradi székházába. Sógornőjét körülbelül négy óra múlva, feleségét éjfél tájban engedték haza, de másnap délelőttre, néhány órára visszarendelték. Tóth Károly kihallgatása, két megszakítással, 11-én reggelig tartott. Embertelenül megalázták, verték és kínozták: megbilincseltek, rúgdosták, falba verték a fejét, a haját tépték. Kézzel főleg a fejét, a nyakát és a veséjét, gumibottal egész testét verték; a verés nyomai még két hét múlva is láthatók voltak. Szkopolamin injekció beadásával is megfenyegették. Mivel Ara-Kovács Attilával és Szöcs Gézával előzetesen megegyeztek abban, hogy kényszerítő körülmények hatására vállalják az Ellenpontok szerkesztését, valamint a madridi konferenciának küldött Memorandum és Programnyilatkozat megírását, továbbá kihallgatói 'eltökéltsége alapján úgy ítélte meg a helyzetet, hogy azok többet tudnak, mint amit ők föltételeztek, beismerő vallomást tett. Ezt előzőleg közölhette Ara-Kovács Attilával, aki erre szintén beismerő vallomást tett. Tóth Károlyt vallomásának megtétele után hazaengedték. November 12-e óta ugyan ismét dolgozhat, de lakását megfigyelik, őt magát pedig több ízben fölkereste az állambiztonsági szervek egyik tisztje « egy kis beszélgetésre ».

Ara-Kovács Attilánál sem találtak az egész napos házkutatás során semmiféle terhelő bizonyítékot. Tőle több folyóiratot és könyvritkaságot koboztak el, eltulajdonították a feleségétől az áttelepülési költségekre kapott 2727 forintot, és lefoglalták az írógépét. A házkutatást követően őt is őrizetbe vették, és étlen-szomjan kétszer 48 órás kihallgatásnak vetették alá, miközben hallgatnia kellett a szomszéd szobában ütlegett Tóth Károly segélykiáltásait. Két kihallgatás között (a formalitás kedvéért) néhány órára hazaengedték. Miután november 11-én Tóth Károlyhoz hasonlóan ő is beismerő vallomást tett, hazaengedték, de megtiltották neki, hogy Nagyváradot elhagyja. Azóta figyelik lakását, az utcán időnként föltűnő módon követik, telefonbeszélgetéseit zavarják. December 3-án, ügyességi engedély nélkül, a lakásban tartózkodó anyja tiltakozása ellenére, újabb házkutatást tartottak a

lakásán, amely során lefoglaltak 20 forintot. Apja az első házkutatás megrázkódtatásai miatt kórházba került, ahol több mint egy hónapig ápolták.

A kihallgatások során a vallatók arra akartak adatokat kapni, hogy az Ellenpontok készítése a magyar hatóságok kifejezett támogatásával történt, hogy az anyagokat Rudas kolozsvári konzul segítségével diplomáciai postán kapták. Ara-Kovácsot azzal is vádolták, hogy az Ellenpontok szerkesztéséért a magyar hatóságoktól pénzt (a lefoglalt 2727 forintot), valamint Magyarországra szóló beutazó vízumot kapott. A vallatások során mindhármuknál minél több magyarországi kapcsolatot akartak találni, és ezekre vonatkozó terhelő információt kapni.

Összefoglalva, Ara-Kovács Attila, Szöcs Géza és Tóth Károly elismerték, hogy ők szerkesztették az Ellenpontok « számizdat » folyóiratot, ők írták több cikkét is, és a folyóirat legutóbbi 8-as számát teljes egészében ők fogalmazták. Más szerzőkről nincs tudomásuk. Szabadonengedésük után vallomásukat utólag mindhárman visszavonták, mivel azt erőszakkal kényszerítették ki belőlük.

A felsorolt három embernél a meghurcoltak száma jóval több volt. Azok legtöbbjénél, akikkel Szöcs az első kihallgatását megelőző mintegy három hétben gyakrabban találkozott, házkutatást tartottak, és úgyszólván mindenkit kihallgattak. Házkutatás volt többek között Tókécs László református lelkészénél Désen, Vári Attila írónál, Kelemen Attila állatorvosnál, Spielmann Mihály történésznél és Tompa Gábor rendezőnél Marosvásárhelyen, Lukács Borbála tanárnőnél Csíkszentmihályon, Bogdán László költőnél, Balogh András rendezőnél, Czégő Zoltán költőnél és Márkó Imre fogorvosnál Sepsiszentgyörgyön, Tompa Gábor rendezőnél és Tirnován Vid szobrásznál Kolozsvárt, Kertész Lóránt közigazdásznál, Varga Gábor mérnöknel és Józsa Márta egyetemistánál Nagyváradon (Józsa Márta volt a harmadik személy, akit Tóth Károly és Szöcs Géza mellett a vallatás során vertek). November 23-án, Csíkszeredán a lakásukon tartott házkutatás után elvitték Borbély Ernő líceumi tanárt és Bíró Katalin építész. Azóta senki se látta őket, és nincs hír róluk. A házkutatások során magyarországi könyveket (elsősor-

ban történelmi, néprajzi és művelődéstörténeti jellegűeket), régebbi magyar kiadványokat (így a két világháború között Erdélyben kiadott könyveket, folyóiratokat), magánlevelezéseket, írógépeket, Magyarországról származó élelmiszereket foglaltak le. A kihallgatottak száma ennél sokkal több volt, a hatóságok igyekeztek mindenkinél minél több magyarországi kapcsolatot kimutatni, és megpróbálták kompromittáló vallomásokat kicsikarni a romániai magyar kultúra ismert személyiségeire.

A kihallgatások menetét utólag elemezve kiderül, hogy a tekintélyes műszaki apparátus ellenére, amivel elsősorban Szőcsöt és környezetét megfigyelték, a szerveknek meglehetősen kevés és pontatlan információ állt a rendelkezésükre.

Az események hatását tekintve itt Erdélyben kettősség figyelhető meg. Egyrészt igaz az, hogy 1982 novembere óta az emberek még jobban félnek a hatalomtól, még jobban félnek egymástól, még kevésbé mernek a maguk módján szembeszegülni az elnyomással. Másrészt azonban egész Erdélyt (az egész erdélyi magyarságot) bejárta az Ellenpontok híre, és a legtöbb embernek ez a reménytelen helyzetében némi reménysugarat jelentett. A házkutatások, letartóztatások, kihallgatások hírére sokan ajánlották föl titokban a meghurcoltaknak anyagi segítségüket, különböző módon sokan fejezték ki velük szolidaritásukat. Ismerősöktől és ismeretlenektől élelmiszer-küldeményeket kaptak (ami a mai romániai helyzetben a küldők számára a betevő falat megvonását jelenti).

Ez az összeállítás készült Erdélyben. Lezárva 1983. január 13-án. [Párizsba érkezett: február 2-án. *A szerk.*]

Az összeállítók köszönetüket fejezik mindazoknak, akik bármilyen formában kiálltak a meghurcoltak mellett, bármilyen formában próbáltak segíteni nekik.

[Az összeállítás borítólapján ez állt: *Az Ellenpontok különkiadása.*]

II. Az előzmények

Mint a fentebb közölt helyzetképből kiderül, a román rendőrség által indított hajsza középpontjában az *Ellenpontok* c. sokszorosított szamizdat-folyóirat áll. 1981 decemberétől 1982 szeptemberéig az *Ellenpontok* 8 számot jelentetett meg. Cikkei elsősorban a romániai helyzettel — jelennel és múlttal — foglalkoztak, de kitértek más kelet-európai közérdekű eseményre is (mint pl. a lengyel forradalom). A sorozatunk olvasói által ismert szerzők közül az *Ellenpontokban* találkozhattunk nevezetesen Tamás Gáspár Miklós és Bíró Péter nevével.

Az *Ellenpontok* szerkesztői — legalábbis, ha a vád alapján azonosítjuk őket — az erdélyi értelmiség fiatalabb nemzedékeihez tartoznak. Tóth Károly 41 éves, Ara-Kovács Attila 30, Szőcs Géza 29. Közülük a legismertebb a költő Szőcs Géza, akinek már több önálló verseskötete jelent meg Romániában, s aki utazásai során más magyar nyelvterületeken is nevet szerzett magának. Tóth Károly középiskolai tanár; Ara-Kovács Attila (vagy pontosabban Kovács T. Attila, az Ara előnevet csak írói célból vette fel) esztéta és filozófus. Tóth Károly azok közé tartozik, akik a hetvenes években a hivatalos párt-hatóságokhoz intézett petíciók révén próbálták a visszaélések ellen harcolni. Ara-Kovácsot már egyszer — 1978-ban — elhurcolták a hatóságok, s arra akarták rávenni, hogy neves erdélyi magyar személyiségekre tegyen terhelő vallomást, nevezetesen Balogh Edgárra, Gáll Ernőre, Kallós Zoltánra, Sütő Andrásra, Tóth Sándorra. Kihallgatója az említett személyiségeket «nacionalista, sovíniszta gazembereknek» nevezte.

A Tóth Károlyék ellen indított hajsza még november folyamán nagy felhördülést váltott ki Budapesten. 71 ismert magyar értelmiségi aláírásával petíció készült, amely követelte az elhurcoltak szabadon bocsátását és felhívott «mindenkit, aki teheti», hogy tiltakozzék «a

romániai hatóságok eljárása ellen». (A petíció 1982. november 20-i keltezéssel került forgalomba.)

Mint fontos eseményeknél általában, a hivatalos magyar sajtó természetesen mélyen hallgatott mind az erdélyi letartóztatásokról, mind a budapesti tiltakozásról. Pedig ez utóbbit nem kisebb személyiségek írták alá, mint Cseres Tibor, Csoóri Sándor, Czákó Gábor, Haraszi Miklós, Kodolányi Gyula, Kovács István, Mészöly Miklós, Petri György, Santa Ferenc írók, Béládi Miklós, Domokos Mátyás, Kiss Ferenc, Pomogáts Béla irodalomtörténészek, Hanák Péter, Vásárhelyi Miklós, Vigh Károly történészek, Jancsó Miklós, Kósa Ferenc, Makk Károly, Sára Sándor filmrendezők, Erdélyi Ágnes, Kis János, Tamás Gáspár Miklós, Tordai Zádor, Vajda Mihály filozófusok, Demszky Gábor, Hann Endre, Vásárhelyi Mária szociológusok, Balczó András öttusa olimpiai bajnok, Kocsis Zoltán zongoraművész, Rajk László építész, Sinkovits Imre színművész, Varga Imre szobrász és Zelnik József néprajzkutató. Budapesten feltűnést kellett, hogy a nyilatkozatott Illyés Gyula nem írta alá.

A rendőri hajsza közvetlen kiváltó oka valószínűleg az volt, hogy az *Ellenpontok* 1982. szeptemberi, 8. száma közölt egy *Memorandum*-ot és egy *Programjavaslat*-ot a romániai magyarok helyzetéről. A «*Memorandum*»-ot mellékelten teljes szövegében közöljük. Címzettje: a madridi konferencia, vagyis a Helsink-i Szerződés betartásáért felelő kormányok. (Ilyen beadványt már a csehszlovákiai magyar kisebbség is megfogalmazott.) A memorandumot kiegészítő «*Programjavaslat*» nem marad meg a sérelmek felsorolásánál, hanem megpróbálja az orvoslás módjait körvonalaizni. Ha talán tartalmában nem is, de hangvételével ez a két dokumentum fordulópontot jelez az erdélyi magyar kisebbség magatartásában. A «*Programjavaslat*» bevezetése világosan megfogalmazza, mi az, amiben újat hoz, mi az a magatartás, amellyel szerzői szakítani kívánnak. Szó szerint idézzük:

« Az erdélyi (és általában a romániai) magyarság eddigi létének talán legsúlyosabb veszélyhelyzetét éli meg napjainkban. A megmaradását biztosító jogai csak a lát-

szat szintjén léteznek, mely a nyilatkozatokban és az ünnepi beszédekben megfogalmazottakkal homlokegyenest ellenkező gyakorlatot és valóságot hivatott takarni.

E gyakorlatnak megfelelő gondolkodásmód számára a legképtelenebb dologként jelenik meg bármiféle jog követelése. Minden természetes igény csak egyfajta, többé-kevésbé alázatos, a hivatalos frazeológiába öltöztetett és az éppen kurrens « elvekkkel » megindokolt kérés formáját öltheti. Bármiféle kérelem megvalósulása elképzelhetetlen valamely befolyásos személy központi támogatása nélkül, teljesítése pedig mindenkor a hűbéri kegyosztás gesztusával történik, mellyel a jó magaviseletű alattvalót — az állampolgárt: az állam; a nemzetiségeket: a román hatalom — megajándékozza. A kegyúri gesztus tárgya nem a kérelmező joga, hanem a kegyosztó érdem.

A kisebbségben élők számos képviselője — így a magyaroké is — adottként ismerve fel az itt vázolt viszonyokat, reálpolitikusi ambíciók alapján a kényszerű alkalmazkodás útját választotta, megalázkodó magatartással igyekezve etnikuma érdekeinek defenzív védelmét szolgálni.

A magunk részéről méltánylandónak tartjuk ezen gyakorlat mögött rejlő jó szándékot, de a tények arról győznek meg, hogy a minden hathatós eszközétől megfosztott kisebbség hatalommal szembeni védekezése reménytelen és csak addig a pontig sikeres, míg a látszat sikeres megőrzéséhez feltétlenül szükséges engedményekről van szó. Az említett magatartás ugyanakkor lényunktől is idegen.

Mivel meggyőződésünk, hogy két etnikum csak akkor élhet egymás mellett, sőt együtt, ha egyenértékű partnerként viszonyulnak egymáshoz, a romániai magyarok számára követeljük a jogaik és lehetőségeik védelmét biztosító elvszerű követelés szabadságát.

Jól tudjuk, hogy egy ilyen követelés időszerűtlennek tűnhet abban a Romániában, ahol az igényelt nyelvezettel megfogalmazott magyar kulturális vonatkozású óhajokat is nyíltan revandikativ-revizionista címkével látják el. Ez a szemlélet azonban — nézetünk szerint — a hűbéri viszonyulás híveit és fenntartóit jellemzi.

Azzal is tisztában vagyunk, hogy a kelet-európai viszonyok egészükben idegenek egy ilyen követelés érvény-

re juttatásának lehetőségeitől. Napról napra rosszabbodó helyzetünk azonban cselekvésre kötelez, mert nem engedhetjük meg magunknak az e viszonyok megváltozásában reménykedő csodavárás luxusát. »

Helyszűke miatt a « Programjavaslatot » csak vázlatosan ismertetjük. Első követelése, hogy az erdélyi magyar kisebbség « az egész magyarság elszakíthatatlan részének » tekintessék és mind intézményi, mind egyéni szinten akadálytalanul ápolhassa kapcsolatait a Magyar Népköztársasággal. A továbbiakban a program követeli:

« — a romániai magyarság mint etnikai közösség intézményes önvédelmének és kulturális autonómiájának biztosítását » (II);

— a túlnyomóan magyarlakta területek önzagzatását és « méltányos részét az ország vezetésében » (III);

— a magyarlakta vidékek etnikai összetétele « mesterséges megváltoztatásának azonnali leállítását » (IV);

— a romániai magyarság azonosságtudata fenntartásának lehetőségét (V);

— a magyar nyelv egyenrangúságát a hivatali és a köznapi használatban (VI);

— « a románokéval egyenlő érvényesülési lehetőséget » a magyarok számára (VII);

— a magyar történelmi és kulturális múltához kapcsolódó emlékek tiszteletben tartását (VIII);

— a még magyarul beszélő moldvai csángóknak azt a szabadságot, hogy magyarnak válhassák magukat (IX);

— végül, hogy « pártatlan nemzetközi (de magyarokat és románokat is magábfoglaló) bizottság vizsgálhassa meg » az erdélyi magyarok helyzetét « és dönthessen minden sorsunkat érintő vitás kérdésben » (X).

Ez utóbbi követelés kétségkívül forradalmi jelentőségű, de hogy megvalósítható-e a jelen világhelyzetben, ahhoz kétség fér. (Más követelésekkel kapcsolatban is felvethető, nem egy *jövendőbeli* román államhatalomhoz szólnak-e?)

Mással az a Memorandum és a Programjavaslat szerzői szakítanak az elmúlt évtizedek óvatosságot petícióinak szellemével. Elegük van a jobbágyi alázatú, « pártsterű » könyörgésekből, amelyek egyébként is teljesen hatástala-

noknak bizonyultak. Szabad emberként kívánnak szembe szállni az elnyomó rendszerrel, kérés helyett *követelve* (habár, mint ez a szövegből kitűnik, egyelőre a követelések sikerében sem bíznak).

Még nyomatékosabban hirdeti meg a szakítást Arakovics Attila « Tiltakozása » — valóságos « J'accuse » —, melyet alább közlünk, valamint az *Ellenpontok* szerkesztőinek legújabb (1983 januári) « Nyilatkozata ». Ez az utóbbi szöveg (lásd alább) azt mondja ki, hogy « a mai román rendszer » már nem fogadható el « partnerként az együttműködésre ».

E nyilatkozat egyébként eloszlat egy aggályt, mely a novemberi szövegek kapcsán fölvethető, azt t.i., hogy nem kap elég hangsúlyt bennük a Románia román többségét sújtó elnyomás felidézése és elítélése. Ez ugyanis azt a látszatot kelti, mintha Erdélyben elég volna az akadálytalan érvényesüléshez és az egyéni jogok gyakorlásához az, hogy valaki román. Több helyet érdemelt volna az elemzésben, amit a Programjavaslat utóiratában olvashatunk, vagyis hogy a fenti követelések « csak egy rész-metszetét adják az ország problémáinak », s « megoldásuk nem szakítható ki az általános érdekű kérdések hálózából ».

Az erdélyi fiatal magyarok kiállása már eddig sem volt haszontalan. A budapesti értelmiségi visszhang arra kényszerítette a magyar kormányt, hogy megint egy keveset foglalkozzék a román-magyar kulturális és személyi forgalom rosszabbodó helyzetével. (A közhiedelemmel ellentétben a decemberben Bukarestbe menesztett magyar kormányküldöttség nem emelt szót Szócs Gézáék érdekében: hogy is tehetne volna, amikor egyidejűleg Budapesten is eljárás indult a szamizdat-kiadványok ellen?!) Másrészt biztos tudomásunk van arról, hogy — a világban szétszórt magyar diaszpóra jóvoltából — az erdélyi Me-

morandum eljutott a Madridban ülésező diplomaták asztalára. Ettől sok jót várni nem szabad, de a román hatóságok megtorpanása talán ezzel is összefügg.

Említsük meg végül azt is, hogy a Securitatea kegyetlenségei nem tettek pontot az *Ellenpontok*-ra. Januárban (1983) a folyóirat újabb számmal jelentkezett.

Memorandum

a helsinki értekezlet megállapodásainak
betartását ellenőrző madridi konferencia
résztevéőihez

A romániai — mintegy kétmilliónyi — magyarság fennmaradása érdekében emeljük föl szavunkat a madridi konferencián képviselt országok népei előtt. Talán még nem késő megállítani azt a folyamatot, mely a román kormány politikája következtében létünkre tör.

Erdély elrománosítása, kultúránk visszaszorítása soha nem látott erőfeszítéssel folyik. A magyar többségű vagy szinmagyar vidékekre és helyiségekbe — főleg városokba — tömegesen telepítenek be Kárpátokon túli románokat. A hivatalos statisztikák adatai szerint országos létszámunk lényegében stagnál. A magyar nyelvű iskarendszert fokozatosan leépítik, könyv- és lapkiadásunk mind hátrányosabb helyzetben van. Nyelvünk a közéletből való elszigetelésünk tendenciája mind erőteljesebb. (A Magyarország és Románia közötti kapcsolatok minden területen a minimális szint alatt vannak.)

Azonosságtudatunk természetes kifejlődését minden eszközzel akadályozzák. Magyar nemzedékek sora nő föl

értékeink lebecsülését, a román történelem és kultúra felsőbbrendűségét propagáló sovinizmus légkörében anélkül, hogy saját etnikumát, sőt Erdélynek a valódi történelmét megismerhetnék. Az államhatalom mint rejtőzködő ellenséghez viszonyul hozzánk, mindenekelőtt az értelmiséghez és munkássághoz. A biztonsági szervek terrorja napirenden van. Ha értékeink védelmében szót emelünk, minket nyilvánítanak sovinsztáknak. Gyakorlatilag másodrendű állampolgárként élünk Romániában, akiknek szakmai érvényesülési lehetőségeit is korlátozza az a tény, hogy magyarok vagyunk.

Önvédelmi lehetőségekkel nem rendelkezünk. Az egyén tehetetlen a hatalom önkényével szemben, közösségi érdekvédelmi szervünk pedig 1949 — a Magyar Népi Szövetség likvidálása — óta nincs. Így helyzetünket nem csupán az egyéni jogok hiánya, de kollektív jogfosztottság is jellemzi, mely két dolog esetünkben elválaszthatatlan.

Helyzetünk megváltoztatásának esélyeit a legmélyebben érinti az a tény, hogy a nemzetközi egyezmények nem foglalnak állást a kisebbségek kollektív jogaival kapcsolatban. E problémának a nemzetközi gyakorlatban érvényesülő megközelítési módja, mely kizárólag az emberi jogok szempontját veszi figyelembe, megfelel azokról az értékekről, melyeket egy nemzetiségi kisebbség tradícióira visszavezethetően, sajátos kultúrájában és kollektív egyéniségében mint közösség hordoz. Ezen értékek külön jogvédelmet érdemelnének. Mert míg a többség számára — túlsúlya és hatalmi helyzete következtében — a sajátos értékei számára kedvező közeg természetes módon adott, a kisebbségnek ehhez kollektív önvédelmi lehetőségekre lenne szüksége. Ezért az a törekvés, mely a kisebbségek emberi jogait azok csoportjellegének figyelembe vétele nélkül igyekszik biztosítani — szándékától függetlenül — kiszolgáltatja őket a többségnek.

Mindezek számbavétele alapján úgy látjuk, hogy jogfosztott helyzetünk megváltoztatásának lényeges feltétele lenne, hogy a madridi konferencián létrejövő nemzetközi egyezmények rögzítsék megmaradásunkat és ezáltal értékeink megtartását biztosító emberi jogainkat:

1. Etnikai és kulturális szempontból az összmagyarság elszakíthatatlan részének tekinthessük magunkat s ezzel egyenértékű jog illeszen meg minden nemzeti kisebbséget.

2. Szabadon megőrizhessük sajátosságainkat és kollektív értékeinket.

3. Független értékvédelmi szervezetet hozhassunk létre.

4. Ezen jogoknak — nézetünk szerint — valós érvényt csupán egy olyan pártatlan nemzetközi bizottság létrehozásával lehetne szerezni, amely megvizsgálná helyzetünket, döntene az egyes vitás kérdésekben és ellenőrzési hatáskörrel is rendelkezne.

Erdély, 1982. szeptember.

Ara-Kovács Attila tiltakozása

Az 1982 novemberében szerzett tapasztalataim, az üldözések, vallatások, a házkutatások, környezetem és barátaim meghurcolása és megalázása megérlelte bennem a meggyőződést, miszerint a jelen pillanatban a legelemibb emberi jogokat is következetesen megsértő román hatalom már végképp képtelen a fölmerülő problémák tisztességes megoldására. Épp ezért a jelen helyzetben már én sem érzem értelmét annak, hogy jogaim és jogaink szabad gyakorlását *kérjem*.

Nem kérek, de *követelek és tiltakozom! És vádolom* e rendszert azért az egyetemes jogsértésért, amely képtelen galádságával nem más, mint tízmilliók már eleve eldöntött jövője!

Tiltakozom, hogy ebben az országban emberek nyomtalanul eltűnhetnek!

Tiltakozom a nemzeti elnyomás ellen, ami mindenk előtt a kétfélmillió erdélyi magyart sújtja, és hogy Románia elnyomott nemzeteit egymásra uszítja!

Tiltakozom, hogy minden jogos követelésünkre — a terroron túl — csak a kisebbségek bűnöző hajlamú vagy

gerinctelen képviselői válaszolnak a televízióban és a sajtóban; és ezeknek egyetlen ellenünk szóló érve, hogy nem vagyunk olyanok, mint ők, vagyis eszelős talpnyalók!

Tiltakozom, hogy tiltakozásunkat követően életveszéllyel kell szembenéznünk! Tiltakozom az üvöltésekért és segélykiáltásokért, amelyeket többezeremmel napokig hallgatnom kellett az államvédelmi hivatal egyik székházában!

Tiltakozom a besúgók ellen, akik ott ólálkodnak minden telefonbeszélgetés, minden személyes kapcsolat, minden gondolat mögött!

Tiltakozom a szólásszabadság és a mozgásszabadság hiánya miatt!

Minden ellen tiltakozom, ami a mai Romániában még ránk várhat!

*

Ezúton mondok köszönetet mindazoknak, akiket a társadalmi szabadság reménye és igénye késztetett arra, hogy a meghurcoltak sorsa iránt érdeklődve és sorsukkal azonosulva tiltakozásukat kinyilvánítsák. Személyes lehetőségeinket illetően nincsenek illúzióim; ez késztet arra, hogy az eddig megnyilvánuló szolidaritásban továbbra is reménykedjem.

Nagyvárad, 1982. dec. 10

Az « Ellenpontok » újabb nyilatkozata

A hitetlenkedés érveket kereső rosszállásával, vagy a bizonyosság tehetetlen döbbenetével szemlélte a világ érdeklődő és lelkiismereti érzékenységet még megőrző része mindazt, ami velünk, erdélyi magyarokkal az elmúlt évtizedekben megtörtént. Az aggodás vagy a hitetlenke-

dés nemcsak nekünk, de ugyanakkor a román nép jelenének és jövőjének is szól. És szól az egész Kelet-Európáért, amely olyannyira fogékony és hajlamos mindazokra a társadalmi rákfenékre, amelyeket kis akarnokok és provinciális zsarnokok dühe oly gyakorta szabadított rá e tájakra.

Nekünk, magyaroknak le kellett vonnunk azt a következtetést, amelyet tágabb világunk csak napjainkban kezd fontolóra venni: vagyis, hogy semmiféle jobbító szándékban, semmiféle tisztességben, vagy politikailag józan együttműködésben e mai román rendszer partnerként már el nem fogadható. Fölbomlott erkölcsi rendje rendszerű működésre már nem képes és hatalmi logikáját olyan tényezők mozgatják, amelyek mind saját, mind az általa elnyomott más népekre egyaránt veszélyessé teszik.

Úgy tapasztaljuk, kialakult egyfajta konszenzus az erdélyi magyarság egészében. Világnézetre, osztályhovatartozásra és talán még a betöltött funkcióra való tekintet nélkül is, a veszély és az egymás iránt érzett felelősség a helyzet gyökeres megváltoztatásának szándékában egyesít valamennyiünket. Ismét a semmiből kell megkísérelni új világot teremteni; újrateremteni egyenlőségünket a világban embertársainkkal, s megpróbálni megvalósítani azt a közjót, ami a fölöttünk és ellenünkre kialakuló rendiség hatékony tagadása lehet.

Emellett pozitív élmény volt számunkra, hogy a diplomáciai szokásjog, az emberi és politikai tisztesség, valamint a jelenlegi hatalmi helyzet lehetőségeinek keretén belül a Magyar Népköztársaság és föltehetően a többi szocialista állam támogató figyelmét és jogos aggodalmát is magunkénak tudhatjuk. Nézetünk szerint, ebben az aggodalomban nem a belügyekbe való beavatkozás vagy a szuverenitás megsértése jelentkezik, hisz mi, kétmilliónyian, igényeljük, elvárjuk, szentesítjük mind a velünk rokonszenvezők aggodalmát, mind pedig figyelmüket. Szuverenitás-sértésről csak akkor lehetne beszélni, ha a román kormányzatok valaha is tettek volna valamit érdekünkben. Ezzel szemben ennek pont az ellenkezője az igaz, amit Románia mai helyzete s a román nép ellen gyakorolt terror is messzemenően visszaigazol.

Nagy örömmel értesültünk a nyugati magyar és román emigráció közös nyilatkozatáról¹, hogy egymásra találtak, s hogy ezzel meg tudták törni az egymás ellen eddig táplált előítéletek kényszerű csöndjét. Hogy mertek kételkedni Ceaucescu rendszerének hamis propagandájában, amelyben valamennyien, mint Románia földarabolásának szálláscsinálói szerepelünk. Igen fontosnak tartjuk, hogy e nyilatkozat leszögezi: a határkérdések nem elsődleges, nem a lényegét érintő problémák; hogy sem politikai, sem történelmi indokok nem igazolhatnak és dönthetnek el területi vitákat, kizárólag a népek szabadságának, a jogok tiszteletben tartásának egyetemes garanciái, melyeket azonban csak egy föderáció tud jogszerűen fölvetni.

Üdvözljük az 1983. januárjában kiadott párizsi közös nyilatkozatot, mint ahogy céljaink és tetteink jogos és igazságos voltát remélhetőleg kellő mértékben igazoló elégtétellel fogadtunk, fogadunk és teszünk magunkévá minden, az emberi jogok gyakorlását, békét és szabadságot követelő szolidaritást.

Erdély, 1983. január 14.

Az Ellenpontok c. számizdát lap szerkesztői

¹ Az itt említett közös nyilatkozatot Párizsban tette közzé egy román, illetőleg magyar születésű személyekből álló munkacsoport. A nyilatkozat szövege eddig csak románul és franciául jelent meg, főbb pontjai az alábbi módon foglalhatók össze: Erdélyben szétválaszthatatlanul együtt él a magyarság és a románság, illúzió volna a problémák megoldását határrendezéstől várni. Másfelől minden beolvasztási törekvés elfogadhatatlan és káros (az uralkodó nemzetnek is), s nincs olyan jogcím, amellyel a másik feletti uralmat meg lehetne alapozni. Az egyetlen megoldás: a határok átjárhatóvá tétele, a sorsközösség elismerése és a federatív együttműködés módozatainak keresése.

Szabad fórum

LONDONI LEVÉL A MÁSKÉNT GONDOLKODÁSRÓL

Tisztelt Szerkesztőség!

A napokban egy ismerősöm kollégája látogatott Pestről rövid időre Londonba. Teljesen véletlenül találkoztunk, ő nem látott engem megelőzően, én sem őt. Az idő nagy-szerű volt, úgyhogy elhatároztuk, hogy lemegyünk a tengerpartra, ami Londonból nem nagy út, körülbelül száz kilométer, vagy talán még ennél is kevesebb. Az autóban négyen ültünk, a volánnál egy angol lány, mellette ismerősöm, a hátsó ülésen pedig kollégája és én.

A beszélgetés elég érdektelenül kezdődött, részben a nyelvi nehézségek miatt (hol angolul, hol magyarul, hol össze-vissza), részben pedig azért, mert egyikünk sem ismert egy embernél többet jól a társaságból. Hamarosan azonban eléggé feloldódott a hangulat ahhoz, hogy megkérdezzem frissen érkezett útítársamat a magyarországi helyzetről alkotott véleményéről.

Kíváncsiságom azonban kielégítetlen maradt. Kiderült, hogy útítársamnak nincs véleménye a magyarországi helyzetről.

Útítársamnak « vágyai » vannak. Szeretné, hogy nyugodtan dolgozhassék kutatásain, szeretné, hogy meghagyják útlevelét, szeretné, hogy családja életszínvonalát legalább a jelenlegi szinten biztosítottnak lássa, és legfőbb vágya, hogy mire gyermekei serdülő korba érnek, nagyobb lakásba költözhessen, mivel a költyök különne-műek.

Meggyőződése, hogy a politika mint beszédtema — érdektelen. Politika csak annyiban érdekes, vagy ha úgy tetszik csak akkor van létjogosultsága, ha:

Befolyásol embereket általánosan elfogadott célok eléréséért. Célok, mint például a foglalkoztatottsághoz, sza-

bad utazáshoz, szóláshoz, íráshoz, gyülekezéshez, ember-ségesen meghatározott minimális jövedelemhez, vagy elfogadható szintű kórházi ellátáshoz való jogok biztosítása, stb. A lista folytatható, és folytatandó.

Az ilyen és ehhez hasonló politikai célkitűzések alapvető és civilizációs szintet meghatározó jellege miatt a velük való foglalkozást rendkívül fontosnak vélem, és mindenfajta egyéb tevékenység fölé rendelem.

A fenti értékrendszer szerinti politikai gondolkodás természetesen alapfeltétele egy felelősségteljes program kialakításának és végrehajtásának. *Ezért szeretném, ha «másként» gondolkozóink nem másként, de politikusan gondolkoznának.*

Természetesen nem arról van szó, hogy nem értek egyet a jelenlegi «ellenzék» által képviselt álmok legnagyobb részével. Szeretném, fontosnak találnám, hogy ezek az álmok valóra váljanak. Ehhez azonban «ellenzékhez méltó magatartásra» van szükség, történelmi és napi-politikai szinten egyaránt.

Nem elég «másként» gondolkodni. Nem elég «nem úgy» gondolkozni. Ez iránytalan, rétova, önmagában cél-lá való gondolkodás. Kérdezem: milyen változásokért felelősek a másként gondolkozók? Magyarul: miért ilyen szánalmasan eredménytelen a mozgalom? A probléma két szinten jelentkezik, mint ahogy arra már fentebb utaltam.

Nem elég valamit nem akarni. Ha egy társadalom fejlődni akar, alternatív célok pontos meghatározására, vagyis egy precíz, körültekintő gazdasági és politikai programra van szükség, továbbá annak általános, vagyis nemcsak az értelmiség és munkásság egy szűk rétegét, hanem tömegeket elérő terjesztésére.

A nap hátralévő részében remekül éreztük magunkat, a tenger nem volt túl hideg, és a nap is elég melegen süttött ahhoz, hogy kifeküdjünk a kavicsos partra napozni. A vitorlásokat nézve rádöbbenem, hogy úgy működnek, mint demokráciák: vitorla és tőke egymás ellen feszülő erőitől tudnak — nem-csak-hátszéllel — előre menni.

A.A. Berens (London)

Bibó István megjegyzései az « Európai napló »-ról

Sorozatunk 3. és 5. számában — 1979 nyarán és késő őszén — kisebb technikai kihagyásokkal, de úgyszólván teljes terjedelemben közöltük Bíró* Péter Romániában élő magyar politikai gondolkodó napló formájában készült fejtegetéseit a kelet-európai viszonyokról és azok lehetséges változásairól (1. Európai Napló I és II).

Mint azóta kiderült, ez a munka kéziratos formában Bibó Istvánhoz is eljutott, röviddel halála előtt. Bibó, aki ekkor már kórházban volt, a terjedelmes fejtegetést érdeklődéssel olvasta, és — szokása szerint — megjegyzésekkel látta el. E jegyzeteket címzettjük — a napló szerzője — röviddel ezelőtt eljuttatta hozzánk. Annál is szívesebben közöljük őket, mert az « Európai Napló » egyes kitételei annakidején heves vitát váltottak ki szerkesztőségünkön belül és kívül. Bibó István, mint annyiszor, ezúttal is helyükre teszi a dolgokat.

Bibó technikai kritikája annyiban tárgyaltalan, hogy az általa kifogásolt ismétlések (stb.) a nyomtatott közlésben már nem fordulnak elő. De nem lett volna helyénvaló, hogy Bibó István e posztumusz írását bármilyen okból megnyíráljuk.

Másfelől Bibó egy olyan passzust is bírál az « Európai Napló »-ban, amely a Magyar Füzetekben annak idején nem jelenhetett meg, ugyanis a nekünk megküldött kéziratban nem szerepelt. Ezt a passzust Bíró Péter szívességből csatolta a Bibó-jegyzethez, s így most azt is közöljük.

A mű egészen komoly jelentőségű. Nagy erénye, hogy a demokratizálódás, a politikai és gazdasági hatalomkoncentrációk felszámolása, az önrendelkezési jog és függetlenség biztosítása mint egy töről fakadó, közös nevezőre hozandó programok jelentkeznek benne, melyeket nem annyira nem lehet, mint inkább nem szabad kilátástalannak tekinteni, bármekkora erők álljanak is velük szemben. Nagyon jelentős, ahogy a nyugati és keleti konzervatív hatalmaknak a státus quóhoz való helyenként gyilkos ragaszkodását értékeli, ami adott esetben nemcsak etno-, hanem szabályos genocidumok agyonhallgatásához vezet.

Megbecsülést érdemel a mű egyenes hangvétele, pártosza, becsületes haragja. Nem szabad azonban túlzásba vinni ezt az indulatot, és valami feltételezett egységes Gonosz ellen harcolni, mert hiszen a különböző eltorzult ideológiák mind egy-egy feltételezett Gonosz elleni ádáz harcból születtek meg és váltak ilyenné. Az « eszme következetes végigvitele », a hatalmi akarat és az alantas érdek az a három torzító tényező, amely a legjobb programot is értelmetlenné és kegyetlenné képes tenni. Nagyon helyes az, ahogy a mű a hézagmentes rendszerekre való törekvést kárhóztatja. Nem is annyira az ítéletek határozottságát, mint inkább a keserű indulatát enyhíteném, és arra mutatnék rá, hogy a különböző eltorzult ideológiák (sztálinizmus, ortodox kapitalizmus, stb.) mélyén rejtőző érvényes magot hogyan torzították el a fenti tényezők, és nem szorítkoznék annak kiemelésére, hogy ezek az ideológiák az általuk hivatkozott eszménnyel szöges ellentétben vannak. Nagyon helyes annak ismételt bemutatása konkrét összefüggésekben is, hogy ezek az egymással látványos harcot vívó torz eszmerendszerek egymást erősítik. (Ami nem akadályozza annak, hogy háborút robbanthatnak ki könnyen egymással.)

A naplóformának sok előnye, de sok buktatója is van. Akár a mű végleges formája is lehet: ha Montaigne-nek sikerült, másnak is sikerülhet: felment a szilárd logikai vázú tartalomjegyzék alól, és egy csomó dolog elmondása alól, amit a logikai váz megkíván, de igazában nem döntő mondanivalók. Viszont veszélyes a túlzott naplóforma,

a konkrét dátumokhoz, pillanatnyi események mérlegeléséhez, alkalmi olvasmányok feletti bosszankodásokhoz való kapcsolódás: ha mégoly fontos gondolatok kifejezésére adnak is alkalmat (mint pl. a francia választások); a gondolatok általános érvényét kell növelni és a csak átfutólag érvényes elmeséltatásokat elhagyni. Egyáltalán, ha ez a kötetlen forma végleges formává válik, akkor a legfontosabb a gondolatmeneteknek minden ballaszttól való megkönnyebbitése, melyek közül néhányra a következőkben rámutatok. Végül: nem szabad azt hinnünk, hogy a kötetlen forma, mely felmentést ad a szigorú logikai váz alól, teljes szabadságot engedne az egymásután tekintetében. Ellenkezőleg, az olvasót itt is kézen fogva kell vezetnie a szerzőnek, s ez éppen azért nehéz, de érdekes feladat, mert nincs logikai rendszer. Azért az előző gondolat után a következő gondolatnak az előzmények, előfeltételek és asszociációk vonalán, ha nem is rendszer szerint, de értelmesen kell következnie, és fogékony befogadóra találnia.

Ballasztnak érzem a túl mulékony események kommentálása és nem eléggé tipikus értelmetlenségek cáfolata mellett a túl határozott jóslatokat is: ezek későbbi be nem válása még intelligens olvasóban is a mű egészének hitelére hat vissza, okosabb hát rámutatni más esetleges lehetőségekre, vagy ahogyan a mű is teszi egy helyen, a teljesen valószínűtlennek a lehetőségére is. A joggal kipellengérezett, nyomasztóan egyhangú tömjénező szövegek mennyiségét is csökkenteni kellene: egy helyen közölni őket, csak a legjellemzőbbeket, és az egy alkalomra szólók közül legfeljebb három-négy reprezentatívabbat.

Lehet, hogy a szakmabeli gazdasági dolgokhoz való hozzá nem értésem okozza, de számomra a mű gazdaságisztatikai adatai nem adtak hozzá lényegeset a gondolatok meggyőző erejéhez. De megjegyzem azt is, anélkül, hogy a szakszerű hozzászólás igényével lépnek e tekintetben fel, hogy a műben legtöbbször idézett gazdasági adat, a növekedési százalékos mutató-értéke a mai válság tanulságainak fényében legalábbis kétséges, még kevésbé mernék ezek alapján bármit is jósolni. Úgy érzem — hangsúlyozom, hogy csak érzem —, hogy ezeket a mutatókat,

hacsak nem valami kiáltó összefüggést jeleznek, szintén a ballasztok közé lehet sorolni.

Örömmel állapítottam meg, hogy ebben a műben alig van nyoma annak a német idealista-egzisztencialista frazeológiának, melyet a szerző filozófiai műveiben hitelesen és becsületesen, de a gondolatközlés közvetlenségét súlyosan akadályozó módon használt. Csak néhány oldalon van valamennyi egzisztencialista történetfilozófiai gondolatmenet arról, hogy mely népeknek van történelmük, melyeknek nincs. Én ezeket elhagynám, mert úgy vélem, alig visznek előre egy olyan gondolatmenetet, mely konkrét cselekedetek, követelmények, programok jelenével, értékelésével és eshetőségeivel foglalkozik.

Terminológiai szempontból nem találok szerencsésnek a konzervatív radikalizmus kifejezést, bár nem vitásan olyant jelöl, amit szükséges megjelölni, s aminek jelölésére a fasizmus túl szűk. Azért nem szerencsés, mert konzervatív és radikális kifejezések legcélszerűbben egymás diametrális ellentéteiként határozhatók meg, mint két szembenálló alapvető cselekvéstani attitűd a politikában, így nehéz őket egy fogalomra egyesíteni. Jobbnak találok a reakciós radikalizmus vagy retrográd radikalizmus kifejezést. Elég reménytelenül törtém a fejemet a société civile magyar visszaadásán (polgárok társadalma, szabad polgárok társadalma??), csupán az vigasztalt, hogy ez — tudtommal — csak a magyar és német nyelvben probléma.

Most következik néhány konkrét tartalmi állásfoglalás kritikája, ami a mű egészének értékét nem érinti.

All az, hogy 56 gyengeségének egyik tényezője volt az előkészítés és a kiformált ellenzékiesség hiánya. De szerencsésebb körülmények között ugyanez lehetett volna egyik legnagyobb értéke is. Talán a francia forradalom óta nem volt forradalom, melynél az azóta annyiszor lesajnált spontaneitás ekkora szerepet játszott volna, s ahol ennyire nem volt jelen a hatalom átvételére ugrásra kész politikai garnitúra. (Nem beszélek persze azokról a restaurációs erőkről, melyek szívesen ugrottak volna, csak éppen a forradalom harci és szellemi erőivel nem volt semmi kapcsolatuk.) S ez a spontaneitás mehökkentő

módon pozitív előjelűen értelmes és józan volt. Mindig némi intellektuális szkepszissel fogadtam a felkelt nép csodálatos szellemi és erkölcsi képességeiről szóló, kissé romantikusnak érzett elmeséltatásokat, s most szégyenkezve kellett megállapítanom, hogy van ilyen. Ennek egészen konkrét adalékait tudom, főleg azt, hogy a legkülönbözőbb irányokban elfoglalt, fanatikus, közepes értelmű vagy bátorságú emberekből hogyan hozta ki ez a fordulat a legjobbat.

A zsidó asszimiláció elakadásának és a kommunizmusban jelentkezett aránylag nagyfokú zsidó részvételnek az összefüggéséről szóló gondolatmenetet egészében tévesnek és túlhaladottnak látom. Magam is azt hittem akkor, hogy 44 rettenetes élménye után az asszimiláció tudatos és tüntető nem vállalása következik. Ha ez így lett volna, akkor egy nagyon erős cionista hullám lett volna a következő lépés. Ehelyett az asszimilációs szándék megerősödése következett, s ez benne volt még azokban a cselekedetekben is, melyeket a barátságtalan környezet tisztán hatalmi vagy elégtételszerzési motívumokkal magyarázott, többek között a kommunista pártba való belépésben is. Ebben része lehetett a rendkívül erős magyarországi asszimilációs hagyománynak éppen úgy, mint annak a törekvésnek, hogy legalább az utódok ebből az életveszélyes közösségi helyzetből megszabaduljanak. Tudatosan keresett vegyes házasságok, az utódoknak zsidó származásról való fel nem világosítása is ennek a tünetei voltak. Én ezt a gondolatmenetet ebben a formában kihagynám, ez a téma sokkal árnyaltabb és megértőbb tárgyalást kíván, így csak támadási felületet ad.¹

A bulgáriai macedónoknak az agyonhallgatott kisebbségek közé való sorolása megkérdőjelezhető. Macedón nemzetiségről egészen a balkán-háborúig nem tudott senki, ők maguk a legkevésbé: az e néven szereplő területet mind történetileg, mind etnikailag nagyobb részben bolgárnak, kisebb, északi részében szerbnek, déli részében görögnek tudták. Az etnikai határok köztudomásúak voltak, ezt az szabta meg, hogy hol tartott fenn a bolgár egyház, hol a szerb és hol a görög egyház anyanyelvű iskolákat. A san-stefanói béke, melyet azóta is nagy nosz-

talgiával emlegetnek a bolgárok, lényegében ezeknek a határoknak felelt meg. A balkáni háború előkészületei során az e területen csak kisebb mértékben érdekelt szerbek megnyerése céljából ígértek nekik némi részesedést Macedóniából, ez aztán a bolgárok vereségével végződő második balkáni háború eredményeképpen Macedónia túlnyomó részének Szerbiához való kerülését eredményezte, amit még további területtel fokozott az első világháború. Az ezt követő időben a királyi Jugoszlávia részéről csúnya nemzetiségi elnyomás kezdődött, s ezalatt a bolgár közéletben a macedón menekültek körülbelül azt a szerepet játszották, mint az erdélyi menekültek Magyarországon. A 2. világháború után a federatív Jugoszláviában megalakult a macedón tagállam külön macedón nyelvvel. A nyelvészek dolga megállapítani, hogy van-e valójában macedón nyelv, vagy az csupán egy bolgár nyelvjárás, de érzésem szerint a macedón nemzetiség a mondvacsinált nemzetiségek típusához látszik közelebb állni. Ilyen körülmények között a bulgáriai macedónoknak külön nemzetiséggé való alakulása feltehetően csak kis mértékben indult meg. Jugoszláviában ez a folyamat valószínűleg előrehaladottabb, úgyhogy ezek a macedónok akár itt kötnek ki, akár ott, már nem lesznek meg bizonyos fokú önkormányzat nélkül.

Az a gondolatmenet, mely kifejti a nyugati kereszténység talaján kifejlődött országok és a keleti kereszténység talaján fejlődött országok társadalmi struktúrájának és politikai közszellemének különbségét, jól fejt ki és mélyen-járóbban alapoz meg egy eléggé ismert, de nem eléggé közismert jelenséget. Ezt egy helyen kell kifejteni, minden lényeges mondandót oda koncentrálni, és röviden, minden kiélezett hangsúly nélkül felsorolni azokat az országokat és országrészeket, melyek a keleti félhez tartoznak. Nem szerencsés dolog ezt Romániával kapcsolatban újból és újból elmondani és példázni, és a Bizánc-bizánci megjelöléseket állandóan pejorativ éllel alkalmazni, Sztambulhoz és Kairóhoz való hasonlóságot emlegetni. Ez legérzékenyebb pontjukon, hiúságukon és sznobizmusukon támadja meg őket, régi magyar « kultúrfölény » álláspontot fognak felismerni benne, és félek, hogy nem

is egészen alaptalanul. Ettől a témától a lekezelésnek még a leghalványabb látszatát is távol kell tartani, ehelyett inkább olyan román szerzőket kell keresni és rájuk hivatkozni, akik a keleti kereszténység keretében való felnevelődést az ország társadalmi és szellemi fejlődésének súlyos ballasztjaként értékelik, és tudom, hogy ilyen szerzők vannak. A dáko-román kontinuitás kérdését pedig meg sem említeném, sem az azt tagadó román szerzőrc, sem a különböző régészeti bakugrásokra nem utalnék, csupán a nacionalizmus, nemzeti nagyzási mánia néhány önmagáért szóló és másutt is analógiákkal bíró jelenségeire utalnék. A dáko-román ügyben a románok csak akkor fognak a nemzeti józanság útján elindulni, ha mi magyarok leszállunk erről az ügyről. Nekünk nem ez a dolgunk, hogy a dáko-román kontinuitást kétségbe vonjuk, hanem az, hogy a mögötte lévő motívumot, a századok előtti települési sorrend mai politikai jelentőséggel való felruházását vonjuk kétségbe mint ostobaságot, akár magyarok hivatkoznak rá, akár románok.

¹ [Bíró Péter közlése:] A megfelelő részt Bibó megjegyzésének hatására, a felesleges félreértések elkerülése végett, kihagytam. Minthogy azonban ezek a félreértések amúgy is bekövetkeztek (l. Tamás Gáspár Miklós kritikáját a Magyar Füzetek 6. számában), továbbá hogy Bibó kritikája világosabbá és érthetőbbé váljék, itt közlöm az 1978. ápr. 10.-i dátum alatt szereplő kimaradt gondolatmenetet.

Közhely, hogy az 1948-as fordulat, amely a kommunista pártot a politikai hatalom kizárólagos birokosává tette Magyarországon, a szovjet jelenlét nélkül nem következhetett volna be. Volt és van azonban ennek a fordulatnak és a nyomában kialakuló társadalmi berendezkedésnek egy olyan mellékes, de a sajátos magyar viszonyok között különleges súllyal szert tevő vonatkozása is, amit szinte senki sem mer nyíltan kimondani, és még kevesebben képesek indulatmentesen értelmezni. A zsidóságról van szó, a zsidó származásúaknak a magyaror-

szági kommunista mozgalomban, majd pedig a berendezkedő szocialista politikai és kulturális életben játszott, számarányukhoz mérten aránytalanul nagy szerepéről. Ez vitathatatlan tény, amit minden indulattól mentesen le lehet és le is kell szögezni. Mégpedig olyan tény, aminek nagyon is írható a magyarázata. Világos, hogy a zsidó származásúak nagyarányú részvétele az illegális kommunista mozgalomban a meghatározó ideológiai, meggyőződésbeli tényezőkön túl azzal is magyarázható, hogy ettől az internacionalizmuson alapuló mozgalomtól várták az ő specifikusan hátrányos helyzetük, a velük szembeni faji előítélet megszűnését is. A szövetséges Németország érdekeinek a harmincas évek végétől a belpolitikában is egyre inkább engedelmessé váló hivatalos politika, 1944-45-ben pedig a német megszállókat feltétel nélkül kiszolgáló, körülbelül félmillió magyar zsidó kiirtásáért felelős Szálasi-rendszer, valamint a magyar nép, a magyar tömegek passzivitása, ami mellett valósággal eltörpült egyesek bátor segítőkészsége és az írók többségének elvi állásfoglalása, mindez tehát csak elmélyítette a megmaradt magyar zsidóknak, s főként a nyilas-terroret a budapesti gettóban átvészelt fővárosi zsidóságnak azt a meggyőződését, hogy a századvégi és e század eleji békeidők asszimilációmámora múlt álom volt csupán, s mivel a magyar nép, a magyar társadalom nem volt képes arra, hogy az ország teljes elfasizálódását, s annak következményeként a zsidóellenes terrort megakadályozza, sőt nem kevés kárörömmel vagy legalábbis közömbösséggel végigszemlélte azt, mindezekért tehát 1945 után a magyar zsidóság számottevő része arra a következtetésre jutott, hogy a magyar *népbe*, a magyar *társadalomba* asszimilálódni nem lehet, illetve nem érdemes, következésképp egyedül lehetséges alternatívaként vagy zsidóságuk nyílt vállalása, vagy minden határozott nemzeti identitás következetes tagadása adódott számukra. Mivel a magyarországi zsidóság nagy részt már elvilágiasodott és tradicionális vallási kötelek felbomlottak, a negyvenes évek második felében újjáéledő, pontosabban megteremtődő zsidó nemzeti és állami öntudatnak nem sok híve akadt Magyarországon. Annál nagyobb számban *választották* viszont a kommunizmust,

illetve a kommunizmuson keresztüli integrálódás útját, ami az 1948 után kialakuló rendszernek, valamint a Szovjetunió «világmegváltó» szerepének feltétlen elfogadását jelentette, s egyszerűen nemlétezővé vagy legalábbis másodlagossá nyilvánította a magyar népbe, a magyar társadalomba való integrálódásnak a kérdését. Ennek a kizárólagosan ideológiai-politikai asszimilációnak a veszélyeire Bibó István már 1948-ban felhívta a figyelmet a *Zsidókérdés Magyarországon* c. nagy tanulmányában. De ez a tanulmány nemcsak Bibó Istvánnak, hanem a magyar demokráciának is egyik utolsó megnyilatkozása volt, s az elkövetkező harminc évben, mind a mai napig a magyarországi zsidókérdés józan, előítéletmentes megtárgyalása is — annyi más mellett — tabuvá változott.

Bibónak abban feltétlenül igaza van, hogy a kérdés sokkal árnyaltabb tárgyalást kíván. Egy valamire azonban nem figyelt fel: a cionista hullám elmaradása és az asszimilációs szándék megerősödése nemcsak a zsidó nemzeti identitás, hanem *bármiféle* nemzeti identitás vállalásának a visszautasítást jelentette. A kérdés egyszerűen tabuvá változott — s az ebből fakadó traumát segített feloldani a nem nemzetközpontú kommunista ideológiával való azonosulás. Természetesen sokan voltak olyanok is, akik az asszimilációt nem a nemzeti identitás kérdésének teljes vagy részleges zárójelbe tételeivel egybekapcsolva vállalták, de talán nem tévedés azt állítani, hogy a többség nem ebbe a kategóriába tartozott. Bibó által kifogásolt gondolatmenetem hiányosságát én inkább abban látom, hogy nem mutat rá a kérdés folyamat jellegére, arra, hogy a történelmi helyzet megváltozásával párhuzamosan ma már az asszimiláció, illetve reszimiláció kérdése is másként vetődik fel, mint 30 vagy akár 20 évvel ezelőtt.

A kérdés mai állásáról részletes tanulmány tudtommal még nem született. De néhány kísérlet már igen. Mindenekelőtt Erdélyi Ágnes Bibó-Emlékkönyvbéli katartikus erejű írására gondolok, amelyben elmondja, hogy a reális, de mégis bura alatti 45-ös győzelem-élmény hogyan szembesült benne a tragikus vereség kollektív élményével, s hogy amikor személyes sorsa egyértelmű választás elé

állította: a kollektivitással való azonosulást választotta. Ez természetesen nem jelenti azt hogy én *csak* ezt az álláspontot tekintem érvényesnek és hitelesnek. Érvényesnek tartom a TGM-ét is, aki — ugyancsak a Bibó-Emlékkönyvbeli írásában* — ellenkezőleg azokat a gátlásokat fessegeti, amelyek a magyarországi zsidóságot abban akadályozzák, hogy nyugodt lelkiismerettel azonosulják önmagával. Legfennebb Tamás Gáspár Miklós álláspontjának hitelessége felől vannak némi kételyeim, mert inkább egy újabb szellemi játszma (Wittgenstein) lehetőségét látom benne, mintsem valóságos választást. De ez már kulturális preferenciák kérdése, és nem érinti egy álláspont formális érvényességét. Czeslaw Milosz például meg van győződve a történelem hiábavalóságáról, pontosabban jelentéktelenségéről és haszontalanságáról (« futility » — mondja ő egy *lengyel* újságnak adott interjújában), és erkölcstelennek tartja a «politikai ösztön»-t mert az úgymond «állásfoglalást, kiállást jelent valamelyik oldal mellett», szemben az «apolitikus ösztön»-nel, amely ennek éppen az ellenkezőjét, azaz a különböző felek helyzetébe való beleérzés képességét jelenti. Ugyanakkor a stockholmi ünnepek és fogadások alatt a Szolidaritás jelvényét a kabátja hajtókájára tűzte. (v.ö. Elzbieta Morawiec beszélgetése Czeslaw Milosz-sal *Polityka* 1981.1.17). Nyilvánvaló, hogy vagy a hajtókával, vagy Milosz apolitikus ösztönével valami baj van. Amiből persze nem következik, hogy ne ismernénk el bárkinek azt a jogát, hogy *ne* legyen azonos önmagával.

* Lásd e kötet címadó írását (« Republikánus elmétkedések »), nevezetesen annak 27-29. oldalát. — *A szerk.*

K Ö Z L E M É N Y

A DIES ACADEMICUS HUNGARICUS GENEVIENSIS

harmadszor hívja össze Genfben a független magyar értelmiségieket. Az összejövetel tárgya:

MAGYAR REFORMKISÉRLETEK.

Időpontja: 1983. június 17-19, Nagy Imre és társai kivégzésének 25. évfordulóján.

Akit érdekel a találkozó részletes programja, nevének és pontos címének megjelölésével jelentkezzen az alábbi címen: Dr. Luka László, 4, av. Bertrand, 1206 Genève, Svájc.

FELHÍVAS

A magyarországi sajtó a közelmúltban felhívást intézett a közvéleményhez, neves és névtelen halotaink emlékének megbecsülésére, sírjaik gondozására.

Az indítványhoz csatlakozunk.

Nagy Imre és sorstársai, s velük együtt az 1956-os forradalom annyi más áldozata még ma, negyed század múltán is ismeretlen helyen, névtelen sírban nyugszik. A legegységesebb erkölcs és kegyelet nevében kérjük az illetékeseket, hogy hamvaikat tisztességben temessék el, nevükkel megjelölt sírban, a civilizált Európa évezredes szokása szerint.

A fenti felhíváshoz csatlakozom.

Név:

Lakcím:

(Dátum és aláírás)

A csatlakozások Luka László dr. fentebb szereplő címére küldendőek.

ERRATUM

Sorozatunk 11. számába (« A magyar kérdés ») két sajnálatos sajtóhiba csúszott.

A kötet 9. oldalán, a budapesti Bibó-Emlékkönyv szerzőinek felsorolásában *Gáli József* neve helytelenül « István » keresztnévvel szerepelt. Szeretett barátunktól, a bátor és jeles írótól már bocsánatot sem kérhetünk, hiszen a szóbanforgó kötet megjelenésekor már halott volt.

Ugyancsak keresztnemet választott célpontul a másik sajtóhiba. A kötet egyik vezető tanulmányát *Bence György* és *Kis János* írta Bibó politikai eszméiről (18-41. oldal). A két szerző neve helyesen szerepelt a cikk élén, de nem a tartalomjegyzékben, ahol Kis Jánosnak a « Sándor » nevet adományozta a nyomda ördöge. Szokása szerint a legutolsó korrektúra után lopódzott be az oldalra... — Kitűnő szerkesztőtársunk, *Kis János*, remélhetőleg hatásosabb ördögűző fogásokkal él saját lapjánál, a budapesti *Beszélő*-nél!

Entreprise de Publications Estoup

47, rue du Château-des-Rentiers

75013 Paris - France

LELTÁR

2000 FEBR 24

Dépôt légal : 1er trimestre 1983

Vételár, rendelési cím

A Magyar Füzetek eddig megjelent számainak (1. túloldal) utólagos megrendelési ára, portókötséggel: kötetenként 25 francia frank. A Magyar Füzetek Könyveié: 30 francia frank. Előfizetés a 82-83-as sorozatra (2 füzet + 2 könyv): 100 F, illetőleg (pártoló, kettős előfizetés): 180 frank. Tengerentúl, légipostai pótdíj beszámításával: 25 USA dollár, illetve (kettős előfizetés): 45 dollár.

★

A megrendelések és előfizetések az alábbi egyesületi címre küldendők: *Dialogues Européens*, 12 rue Drouet-Peupion, F-92240 Malakoff, Franciaország. Bankátutalások egyenesen az alábbi bankszámlára intézhetők: *Dialogues Européens*, CK 2700.01, Crédit Industriel et Commercial, 30 av. de la République, F-92130 Issy.

A Magyar Füzeteket árusító könyvesboltok:

Bécs: LIBRO-DISCO, Domgasse 8. — **München:** MUSICA HUNGARICA, Rümmanstr. 4., UNGARISCHER FOND, Zweibrückenstr. 2. — **Párizs:** LENGYEL KÖNYVESBOLT, 123 bd. St-Germain, BALATON, 12 rue Grange Batelière. — **London:** DANUBIA BOOK, 58 Chatsworth Road NW2. — **Amsterdam:** FORT VAN SJALCOO, Jodenbree str. 24. — **Zürich:** SMIKK-VERSAND, im Zentrum 21, Volketswil/ZH. — **New York:** PÜSKI-CORVIN, 1590 2nd Avenue. — **Cleveland:** HUNGARIAN BOOKS, 11802 Buckeye Road. — **Chicago:** FRAMO & LYRA BOOKS, 561 W. Diversey Parkway. — **Toronto:** PANNONIA BOOKS, 165 Spadina Ave, Suite 10.

MAGYAR FÜZETEK (1978-1982)

- 1 *A mozgástérről.* Megjelent 1978 nyarán (*kifogyott*).
- 2 « *Mit ér a kéziratok irodalom, ha magyar?* » Megjelent 1978 telén (*kifogyott*).
- 3 « *Mi kelet-európaiak...* » Megjelent 1979 nyarán (*kifogyott*).
- 4 Bibó István: Válogatott írások (1979 szeptember).
- 5 « *Kisebbségben* » Írások Erdélyről (1979 december).
- 6 « *A létező kecske. Dialógusok a mozgástérről.* » (1980 jún.)
- 7 « *A lengyel földindulás* » (1980 december).
- 8 « *A stabilitás vége?* » (1981 április; *kifogyott*).
- 9/10 « *1956* ». Magyar és külföldi szerzők közreműködésével, az ENSZ különbizottságának összefoglaló jelentésével (1981 október).
- 11 « *A magyar kérdés. Kelet-Európa jövője.* » Bence György és Kis János, Tamás Gáspár Miklós, Claude Lefort, Kende Péter szövegei, a « Szolidaritás » Programja (1982 július).

MAGYAR FÜZETEK KÖNYVEI

- 1 Haraszti Miklós: Darabbér.
- 2 Konrád György: Az autonómia kísértése. Kelet-nyugati útgondolatok 1977-1979.
- 3 Kenedi János: Tiéd az ország, magadnak építéd...
- 4 Szlovákiai jelentés — A magyar kisebbség állapotáról.
- 5 Bence György és Kis János (Marc Rakovski): A szovjet típusú társadalom marxista szemmel. (Előkészületben.)
- 6 Jászi Oszkár: Bolsevizmus és demokrácia. (Előkészületben.)
- 7 Zsille Zoltán: Egy önhit története. (Előkészületben.)

ADALÉKOK AZ ÚJABBKORI MAGYAR TÖRTÉNELEMHEZ

- 1 Bill Lomax: Magyarország 1956-ban.
- 2 Varii Auctores: A zsidókérdés az 1945 utáni Magyarországon. (Előkészületben.)
- 3 Kemény István: Dokumentumok az 1956-os magyar munkástanácsokról. (Előkészületben.)

Vételár, rendelési cím, előfizetési feltételek:
a túloldalon.